ISKOLA

AZ ELEMI ISKOLÁZTATÁS TÖRTÉNETE

Az iskola megnevezésére a történeti forrásokban a latin „schola", illetve a „schola vernacula" terminológia szolgál. Ez utóbbi azonban anyanyelvi vagy népnyelvű iskolát jelent. Az utóbbi tükörfordításaként a „népiskola" elnevezés nem állja meg a helyét, mivel a XIX. század közepétől minden iskola népnyelvű lett.

A nagyszombati zsinat 1560-ban Oláh Miklós esztergomi érsek elnökletével határozott elsőként ilyen iskolatípus létrehozásáról Magyarországon. A rendelkezés iskolatípusát „schola" terminológiával jelölik, azaz iskola, amelyben a „ludi magister", vagyis az iskolamester tanítja a gyermekeket. Fiúkat és leányokat egyaránt, az olvasásra, írásra, énekre, oktatja őket a katekizmusra, az erkölcsös magatartás szabályaira. Ezt az iskolatípust a XVII. század folyamán megszervezték a nagyobb településeken. A XVIII. század első felében már jól működő hálózata létezetett a különböző országrészekben. A hazai iskolaügyi szaknyelvben a XVIII. század második felében jelent meg ennek az iskolatípusnak a megnevezésére a „schola vernacula", vagyis az „anyanyelvi iskola" terminológia. Mária Terézia oktatási reformjainak megvalósítói használták az említett név helyett az 1760–1770-es években a „National-schule" német kifejezést, melynek latin neve „schola naturalis". Az iskolára vonatkozó jelző nem fejezett ki semmiféle hazafias, patrióta érzelmet, illetve tartalmat, egyszerűen csak a „nemzeti nyelvű", vagyis anyanyelvi, népnyelvi oktatást jelentette, szemben a gimnáziumok latin nyelvi műveltségével. A hazai iskolaügyet alapvetően Mária Teréziának az 1777-ben kibocsátott „Ratio Educationis" rendelete határozta meg, amelyben ezt az iskolatípust „schola vernacula seu nationalis" névvel illették. Az 1806. évi Ratio Edicationis ezt az iskolát „schola trivialis"-nak nevezi, ami fellelhető a hivatalos iratokban is. Ez a korabeli osztrák terminológia átvétele, amely általánost, „közönségest" jelent. Mindkét oktatási rendelet (Ratio Educationis) egy-, két- és háromtanítós „anyanyelvi iskola" működését tette lehetővé, egyre bővülő tananyaggal. Az 1806-os rendelet által létrehozott háromtanítós anyanyelvi iskola már egy korszerű, a XIX. század eleji városi polgáriskola működését reprezentálja.[170]

Az 1777–1845 között magyar nyelven „nemzeti iskolának" nevezett iskolatípus megfelelője tehát a német „National-schule" és a latin „schola naturalis", melynek jelentése anyanyelven, vagyis népnyelven folyó oktatás volt. A magyar tanügyi szaknyelvben 1790-től a „nemzeti iskola" megnevezés vált kizárólagossá az alsó-

[170] MÉSZÁROS 1991. 16.

szintű iskolákra vonatkozóan. A tankerületek székhelyein és a nagyobb városokban működőket magyar nyelven „nemzeti jó iskola" névvel illették. Ennek megfelelője a latin szövegekben a „schola vernacula nationalis prima", „vernacula capitalis", „schola vernacula primaria".[171]

A népiskolák általános elnevezése „elemi iskola", vagy röviden „elemi" volt, amely megnevezésében hűen tükrözte az iskolákban folyó legfontosabb oktatást, az elemi, alapismeretek elsajátíttatását. A Basedow-féle német filantropista iskolák tankönyveinek címlapján jelent meg először 1777-ben az „Elementar-Buch", az „Elementar Werke" név, majd később az „Elementar Schule", „Elementar Untersicht" megnevezések kerültek használatba. Az 1790–91-es magyar országgyűlés bizottságot hozott létre egy új tanügyi reform kidolgozása érdekében. Elkészült „A nemzeti nevelés elvei" című latin munka, amelyben ezt az iskolatípust „schola elementaris" kifejezéssel jelölték meg.[172] Szlovákul „škola"-nak, majd a későbbi irodalmi nyelven „elementárna škola"-nak nevezték. Mészáros István az 1845 előtti oktatási intézményekre alkalmazta a „kisiskola" fogalmát. Indoklása szerint ezek az iskolák szerkezetükkel, tananyag elrendezésükkel, belső struktúrájukkal mások voltak a későbbieknél. Tananyaguk szűkebb terjedelműek, egyszerűbbek voltak, kisebb követelményt állítottak az oktatási-nevelési feladatok megvalósítása elé. A „népiskolák" esetében –1845 előtt is - egységesen megtaláljuk a „schola elementaris" terminológiát is, amely azonban csak 1845-től vált hivatalossá, a magyarországi elemi tanodák szabályainak megjelenése után. Az 1868-as népoktatási törvény hivatalossá és elfogadottá teszi a *népoktatás*, *népiskola* elnevezéseket. 1894-től hivatalosan is az „elemi népiskola" megnevezést használják, s ez hamarosan általánossá vált a köznyelvben is.[173]

E munkánkban is az 1845 előtti iskolát „kisiskolának" nevezzük, mely alatt a népoktatás 1845 előtti szakaszát értjük. Népoktatás fogalmába olyan iskolaszerű, szervezett oktatás és nevelés tartozik értelmezésünk szerint, amelyben a társadalom alsóbb rétegeihez tartozó egyének, ifjak művelése valósult meg. A népoktatást az uralkodó osztály hozta létre, amely a köznép érdekeit is szolgálta. Ez az iskola „a latin iskolától szervezetileg függetlenül élt, főként vallási, erkölcsi és állapotbeli kötelességekről való ismereteket, s mindezeknek alárendelten olvasást, kisebb mértékben írást és számolást, helyenként és időnként más ismeretköröket is oktató, a tanításban anyanyelvet használó, az uralkodó osztály által meghatározott módon fenntartott oktatási-nevelési intézmény" - állapítja meg Mészáros István.[174] Szükséges azonban megjegyeznünk, hogy Eötvös József 1868. évi 38. törvénye az alábbi *népoktatási tanintézeteket* nevezi meg: „elemi népiskola", „felsőbb népiskola", „polgári népiskola", „tanítóképezde". A törvény 48. §-ában az „elemi népiskolai

[171] MÉSZÁROS 1979. 299; MÉSZÁROS 1991. 17.
[172] MÉSZÁROS 1991. 18; MÉSZÁROS 1984a. 9-13.
[173] MÉSZÁROS 1991. 299-301.
[174] MÉSZÁROS 1979. 296-315.

oktatás", vagyis az elemi népiskola két részből áll: a hat évig tartó mindennapi elemi népiskolából, valamint a három évre terjedő ismétlő elemi népiskolából. Az „elemi népiskola" névvel általában a mindennapi elemi népiskolát, az „ismétlő iskola" megnevezéssel pedig az ismétlő elemi népiskolai tagozatot jelölték.[175]

A fogalmak tisztázásánál és helyi alkalmazásához segítséget nyújtanak azok az iskolai ügyeket érintő esperesi levelek, melyek a tanügyigazgatásnál használt alapvető fogalom-meghatározásokat használják. Eszerint: „a nyilvános, elemi tanodák; a községek és testületek által fenntartott oly elemi tanodák, melyek hatóságilag elismertek, s' melyek által kiállított tanodai bizonyítványok az állam által érvényesnek ismertetnek avégett, hogy azok alapján a tanuló magasabb nyilvános intézetekbe felvétethessenek".[176] A népiskolák általános feladata a vallásos szellem biztosítása és a valláserkölcsi tanítás.

A falusi iskolák fő feladata a feudális uralkodó osztály tekintetéből nem a tárgyi ismeretek közlése volt, hanem az alsóbb néprétegek gyermekeinek kondicionálása arra, hogy a fennálló rendszert változhatatlanként fogadják el, az adott társadalomba beilleszkedjenek és „állapotbeli" kötelességeiket tudomásul vegyék. Továbbá, egy olyan, viszonylag szűk létszámú „közvetítő" réteg kinevelése volt a cél, amely - élén az egyszerűbb papokkal és tanítókkal - ezeket az eszményeket tovább képviselje, és csak harmadsorban az, hogy az egyszerűbb sorban élők elsajátítsák azokat az alapvető ismereteket, amelyekkel munkájukat könnyebben végezhetik.[177]

A népiskola nevelésének célja tehát kettős: egyrészt vallásos, erkölcsös és a felsőbbség minden megjelenési formáját tisztelő állampolgár nevelése, másrészt alapvető, praktikus műveltség nyújtása, ezen belül elemi ismeretek, készségek elsajátíttatása minél több olyan fiatallal, akik nem tanulnak tovább a latin iskolában, mert egész életüket paraszti vagy kézműipari munkában töltik el.[178]

Az 1777-es Ratio Educationis megkülönböztet tanítók létszámától függő iskolatípusokat. Eszerint „egytanítós" az a falusi iskola, amelyben olvasást, írást, valamint a falusi életkörülményeket figyelembe vevő számtant kell tanítani. „Kéttanítós" az, amelyet a nagyobb községekben kell megszervezni úgy, hgy azokban két osztályra bontsák a tanulókat. Ezekben az iskolákban a tananyag is bővebb volt, így például a rajz tanítását is előírták. A „háromtanítós" iskola a város oktatási intézménye volt, amelyben három osztályt kellett megszervezni, s tovább bővült a tananyag.[179] 1865-ben az egyház megkülönböztetett elemi „főtanodát és elemi „altanodát"" Az elemi főtanoda alatt a három vagy több tantermes iskolát értették, az elemi altanoda" alatt pedig egy vagy két teremmel, ugyanannyi tanítóval és osztállyal bíró, többnyire falusi, néha városi közönséges elemi iskolát.[180]

[175] MÉSZÁROS 1991. 5.
[176] MSZEEI 1865. III/1.
[177] KOSÁRY 1982. 95.
[178] MÉSZÁROS 1984a. 60; PÁLFY 1861.
[179] MÉSZÁROS 1981. 44-45.
[180] MSZEEI 1865. III/1.

Az elemi alsó népiskola a nélkülözhetetlen ismereteket és ügyességet közvetítette, a felsőbb népiskola ezeket az ismereteket bővíti és az ügyességet, készséget fokozza. A mindennapi elemi népiskolát végzettek közül a fiúkat 3, a leányokat 2 évig további oktatásban részesíti.[181]

A népiskolák kezdetben osztatlanok voltak. Ez azt jelentette, hogy egy-egy hatosztályos népiskola összes osztályát egyetlen tanító tanította. A részben osztott népiskolában egy-egy tanító több osztályt - kettőt, hármat - is tanított egyszerre. Így egy hatosztályos népiskolában két vagy három tanító alkalmazása kielégítette a szükségleteket. Az osztott népiskolában az egyes, különböző tananyagot tanuló tanulócsoportokat külön-külön egy-egy szakképzett tanító tanította. Ez egy hatosztályos népiskola esetében hat tanító működését jelentette.[182] Az evangélikus egyház fogalom-meghatározásában az „osztályt" és „csapatot" meghatározza: „Az osztály a tanodának külön tanteremmel, és tanítóval bíró része. Csapat pedig egy ugyan azon osztályban lévő, tanulóknak felosztása kezdőkre és haladókra."[183]

Népiskolák története Magyarországon

I. Európában a népiskolák a XVII. század során alakultak meg. Létrejöttükben nagy szerepet játszott a reformáció-ellenreformáció. A vallási tartalommal jelentkező nagy társadalmi átalakulás új igényeket teremtett az alsóbb társadalmi rétegek iskoláztatásának tekintetében. Ez volt az az időszak, amikor már az uralkodó osztály katolikus és protestánssá vált rétege egyformán szükségesnek tartotta, hogy a falusi gyermekek tömege is oktatásban részesüljön, ne csak a papi pályára készülők. A felekezetek fontosnak tartották a tanítást azért is, hogy saját vallási közösségük számára öntudatos és hűséges híveket neveljenek.

Magyarországon - mint utaltunk rá - 1560-ban, Nagyszombatban Oláh Miklós esztergomi érsek elnöklete alatt összeült zsinaton született meg az a rendelet, hogy minden plébánián legyen egy magiszter, aki a leányokat és a fiúkat oktassa. Az ő feladatául határozták meg egyrészt azt, hogy az egyházi szolgálatot teljesítse, másrészt pedig tanítsa a vallási és elemi ismereteket, latin nyelv alapjait azoknak, akik további latinos tanulmányokra készültek.[184] Szükséges megjegyezni, hogy a népiskola eme hármas feladata évszázadokon át megmaradt, s ez volt a fő jellemvonása.

II. A hazai népoktatás történetének második szakasza a XVII. század elejétől kezdődött. A század folyamán a katolikusok után a protestáns felekezetek is megszervezték népiskoláikat, így vált egyre nagyobbá a népiskolai hálózat a XVIII. század közepére. A szervezés legfőbb alapelve az volt, hogy minden papi állomáshe-

[181] EMERICZY 1883. 181-182.
[182] MÉSZÁROS 1991. 20.
[183] MSZEEI 1865. III/1.
[184] MÉSZÁROS 1980a; MÉSZÁROS 1984a. 11-12; BÉKEFI 1906.

lyen legyen tanító. A tanító alapfeladata továbbra is a hármas alapfunkció volt. A XVIII. századra már minden nagyobb faluban volt felekezeti népiskola, amelyben az egyház felügyelte a tanítót, hogy „lelkiismeretesen ellássa a templomi szolgálatot, tisztán oktassa tanait, s nagy határozottsággal igyekeztek a falvak lakosságát arra késztetni, hogy tanítójuknak megadják járandóságukat, karban tartsák az iskola épületét.[185]

III. A hazai népoktatás fejlődésének harmadik szakasza a XVIII. század közepén kezdődött, amikor az egyházi elöljárók mindenütt sürgették azt, hogy a tanítók a katekizmus oktatásán kívül minél több gyermeket tanítsanak olvasásra és írásra.[186] Az elemi ismeretek oktatásának fontossága tehát nagyobb hangsúlyt kapott, mint az előző századokban. Az egyház mindig szorgalmazta azt, hogy lehetőleg minél több gyerek vegyen részt a népiskolai oktatásban. Ennek ellenére, ebben a században, bár egyre gyarapszik, de még mindig alacsony az iskolai látogatottság. Ez elsősorban a szülők gazdasági, illetve mezőgazdálkodási körülményeitől függött. Az anyanyelvi olvasást, írást, számolást egyre nagyobb számban tanulták, azonban legtöbben a vasárnapi hittanoktatásra jártak, tekintettel arra, hogy akkor tilos volt minden munka végzése. Tavasztól őszig a mezőgazdasági munkák miatt nehéz volt az iskolába járás. „A lehetőség szerint minél több gyerek oktatása, nevelése elv érvényesült tehát e kor népiskoláinak benépesítésében. Ez reális mozgósító elvnek bizonyult a századok folyamán. Minden gyermeket még a vasárnapi katekizmusoktatásba se lehetett bevonni, minden gyereket mindennapos oktatásban részesíteni pedig nemcsak lehetetlen volt, de ennek sem egyéni, sem társadalmi szükségessége még nem érett meg" – állapítja meg Mészáros István.[187]

Az evangélikus népoktatás kialakulása és elterjedése

Szelényi Ödön az evangélikus iskolatörténet három szakaszát különbözteti meg.[188] Ezt alapul véve, a politikai és egyháztörténeti szakaszolás alapján áttekinthetjük az evangélikus iskoláztatás történetét.

Evangélikus iskolák a reformáció idején

A reformáció elterjedése viszonylag gyorsan, mindössze negyed évszázad alatt ment végbe.

---

[185] MÉSZÁROS 1972; MÉSZÁROS 1980a. 13; RAVASZ 1954. 569; MOLNÁR 1981. 111–145.
[186] MÉSZÁROS 1984a. 14–17; KISS 1881; PÉTERFFY 1986; PERES 1890.
[187] MÉSZÁROS 1984a. 14; BUCSAY 1985; ZSILINSZKY 1907; FRANKOVÁ 1848; UHORSKAI 2002. 280–291.
[188] SZELÉNYI 1915. 31–45. A szlovák iskolarendszer fejlődésének kezdetéről, amely szoros összefüggésben alakult az európai iskolarendszer egészével: VAJČIK 1967.

A reformáció előtti időkben Magyarországon már volt háromféle iskola, melyekben a ferencesek, domonkosrendi barátok tanítottak. 1540-ben 15 káptalani, 275 falusi és városi, valamint 1 zsidó iskolát tartottak nyilván. Kijelenthető, hogy elegendő iskolát talált a reformáció. A kolostori, székesegyházi és káptalani iskolák voltak a középfokúak, sőt a káptalani iskolák némelyike főiskolának számított. Meglehetősen sok iskola működött, de valójában mégis kevés, mivel számos olyan megye található, ahol iskolákra vonatkozó adatok nem ismeretesek.[189] Az 1519 után rohamosan teret hódító reformáció megnövelte az iskolák számát. Köztük a falusi és városi iskolák szerveződtek meg.

1. *A falusi iskolák* nem álltak egymással szoros kapcsolatban. Fennhatóságukat már ekkor is az egyházi és helyi közösségi vezetés jelentette. Az egyes tagozatoknak nem volt meg a pontos időtartamhoz kötött elkülönülése. Ekkor még az osztályokat nem választották el évfolyamok szerint, a népoktatás és közoktatás összeolvadt, és nem volt egyöntetűség tantervben, de módszerben sem. Az egyes iskolákban a rektor felfogása, képzettsége, egyéni látásmódja dominált, így az ő személyisége, rátermettsége volt a meghatározó. Egyetlen közös vonás közöttük a latin iskolák humanisztikus jellege. Érdekesség az, hogy az alsóbb osztályokban is sok helyen tanították a klasszikus nyelveket (latin, görög, héber), ha a tanító ismerte azokat. A tanítói munka csak átmeneti jellegű volt, lépcsőt jelentett a lelkészi hivatáshoz. A zsinati határozatok, kánonok sem engedték, hogy a rektorok hosszabb ideig maradjanak az iskolában. Működésük ideje egy-három év között változott, ezért alig akadt közülük olyan, aki a tanítást élete fő céljának, hivatásának tekintette volna.

2. A falusi iskolák mellett *városi iskolák* is alakultak. A felvidéki, dunamelléki, erdélyi részeken a magyarok körében, valamint a német, szász városokban szerveződtek meg. Ezeket a városi polgárság igényeinek megfelelően alakították ki, s az anyanyelven történő írásra, olvasásra, számolásra, latin nyelvre helyeztek nagy hangsúlyt. A felvidéki szlovákok lakta evangélikus városok iskoláit is ekkor alapították, melyek szellemiségükkel évszázadokon át hatással voltak az evangélikus oktatás fejlődésére (például Bojnice, Bardejov, Brezno, Kežmarok, Nodrus).[190]

A külföldi iskolatípusok közül a németországi volt a legnagyobb hatással a hazaira. Teológiai, filozófiai, pedagógiai áramlatai a XVII. századtól napjainkig meghatározóak. A németországi városokban is az 1530–1540-es években jöttek létre a protestáns iskolák. A német reformáció első iskolaalapítása a magdeburgi váro-

[189] Például Borsod, Csanád, Komárom, Szilágy, Zala megye. GÁL 1940. 87.

[190] A felsoroltakon kívül az alábbi helységekben működtek még iskolák: Pezinok, Bojnice, Brezovica, Besztercebánya (Banská Bystrica), Igló (Spišská Nová Ves), Jólsva (Jelšava), Körmöcbánya (Kremnica), Korpona (Krupina), Alsókubiny (Dolný Kubin), Liptószentmiklós (Liptovský Mikulaš), Najnik, Selmecbánya (Banská Štavnica), Hlohovec, Léva (Levoča), Malacka (Malacky), Markušovce, Modra, Mosóc (Mošovce), Poprád (Poprad), Pozsony (Bratislava), Prievidza, Pucov, Rastovce, Rózshegy (Ružomberok), Rozsnyó (Rožňava), Sáros, Szelőce, Szenic, Spišské Vlachy, Sepesszombathely, Spišské Pohradie, Szerdahely. GÁL 1940. 87; REZIK-MATTHEIDES 1971; BAJKÓ-VASKÓ 1977.

si iskola volt 1524-ben. Első iskolarendszere, a Kursächisse Schulordnung pedig 1528-ból való.

A németországi protestánsok arra törekedtek, hogy minden helységben legyen fiúiskola. A XVII. században már volt olyan tartomány, ahol minden faluban működött iskola (Württemberg). Itt adta ki Kristóf herceg 1559-ben a híres „Württembergische Schulordnung"-ot, amely az első egyetemes oktatásügyi szabályzat. Az iskolák felállítása és fenntartása elsősorban a városok feladat volt. Az iskolák célja a latin és a humanisztikus műveltség elsajátíttatása. Tartalmi célja pedig az újszövetségi embereszménynek megfelelő személyiség nevelése.[191]

Strum, Kálvin, Trozendorf mellett az egész protestáns iskolakultúrára nagy hatással volt Luther Márton iskolakoncepciója. Felfogása már a reformáció idején, saját korában is elementáris erővel hatott, és része volt az egész reformáció egyházszervezeti felfogásának. 1524-ben ugyanis, amikor városi önkormányzatokhoz fordul, felhívásában a protestáns szellemű népiskolára helyezi a hangsúlyt, mert azt akarja, hogy minden ember saját anyanyelvén olvashassa a bibliát. Valláselméleti okokból kiindulva ismeri fel az iskola nemzeti hivatását. Ezzel megalkotta a nemzeti köznevelés gondolatát. Koncepciójában, a középkori katolikus hierarchiával ellentétben, az iskola az egész egyházközséghez tartozik, amit nemcsak az egyházközség kormányoz, hanem világiak is. A protestáns iskolakultúra egyetemes vonásai Luther nyomán bontakoztak ki, és terjedtek el az újkorban. Melanchton, Strum és Trozendorf a lutheri protestantizmus szellemében szervezték iskoláikat.[192]

A német reformáció hatása a magyar evangélikusokra folyamatosan kimutatható. A határok különösen közvetlen kapcsolatok útján terjedtek, melyek egyik formája a külföldi tanulmányút volt. Két selmeci tanuló például 1544–1547 között Trozendorf intézetében, Goldbergben tartózkodott, és a megszerzett ismereteket itthon kamatoztatták. A felvidéki evangélikus iskolák magiszterei közül többen tanultak Goldbergben. A selmecbányai iskoláról már az 1528-ban kelt Ordo Divinorum megemlékezik, és a locatus (osztálytanító és segédje) jövedelmét is felsorolja. Berendezéséről és tanrendszeréről az 1578-ból fennmaradt szabályzat szólt.[193] Ez a „Kursächsische Instruction der Visitatoren"-t vette irányadóul. Az Instructio három osztályú latin iskolát létesített Melanchton wittenbergi magániskolájának példájára. Ez a rendszer majdnem kétszáz évig fennmaradt Németországban, s hazánkban szintén, így a selmecbányai iskolában is.

Az evangélikus iskolák közül jelentős szerepet töltött be a besztercebányai. Az iskola első rektora, Siegler János, Luther és Melanchton tanítványa volt. Ő 1537–1538-ban igazgatta az iskolát. 1566-ban Freundt igazgató új tanrendet készített, mely nem egyéb, mint a neuburgzweibrücheni fejedelemség iskolai szabályzatának másolata, ez pedig csak módosítványa a wittembergi tanrendnek. 1567-től Schrem-

[191] GÁL 1940.
[192] BAJKÓ 1983. 183–188.
[193] BREZNYIK 1883.

mel Ábrahám az iskola rektora, aki a Strum-féle iskolarendszert próbálta a szerényebb viszonyokra alkalmazni. A bártfai iskola megalapítója, Stöckel Lénárt szintén Luther és Melanchton tanítványa volt. Iskolájának szervezete közel állt Melanchton tanrendszeréhez. Stöckel rendszerét több hazai tanintézet is elfogadta, mint például a késmárki, szebeni, eperjesi, kassai. Ezek, valamint a pozsonyi (Bratislava), lőcsei (Levoča), bártfai (Bardejov), rozsnyói (Rožňava) nagy hatással voltak a többi iskola fejlődésére is. A külföldi iskoláztatás hatása tehát a teljes iskolarendszerben mérhető.[194] A különböző német egyetemeken tanulók közvetlen inspirációt jelentettek a későbbiekben is.[195]

Az evangélikus iskolák helyzete az ellenreformáció korában, 1671-1777 között

Addig, amíg a XVII. század közepe az egyre szaporodó evangélikus iskolákat jelentette, a század utolsó harmadában ez a tendencia visszájára fordult. Az okok között a bizonytalan politikai helyzetet szükséges kiemelni. A Thököly-féle felkelés és a Rákóczi-szabadságharc létbizonytalanságot teremtett. A Habsburg hatalom rendelkezései is sújtották a protestánsokat. Elsőként az 1681. évi országgyűlés törvényei jelentettek számottevő korlátozást. Protestáns iskolák sorát szüntették meg az evangélikus istentisztelet gyakorlásával együtt. Szabad vallásgyakorlatot csupán az ún. artikuláris helyeken engedélyeztek. A XVIII. század eleje sem hozott kedvező változás, sőt az iskoláztatást tovább nehezítették. Az 1723-ban megszervezett Helytartótanács, majd 1731-ben a Carolina Resolutio csak a grammatikáig terjedhető alsóbb iskolák fenntartását engedte meg, a felsőbb iskolák felállítására királyi jóváhagyást kellett kérni. A protestáns iskoláknak a városok jövedelméből történő segélyezését 1751-ben tiltotta meg Mária Terézia. Ezt követően az iskolák adakozásból éltek. A felsőbb hatóság 1760-tól tilalmazta a szupplikációt és legációt is. Az adományok, gyűjtések (collecta) akadályozásával, az egyházi adóztatással nemcsak anyagi elszegényedést okoztak, hanem szellemi sorvadást is előidéztek. A fiatalok külföldre utazását ellenezték, 1725-től csak útlevéllel lehetett külföldre menni, 1748-tól már csak a nemesi származásúaknak adatott meg a lehetőség. A külföldi tanulmányok folytatását a teológusok számára is nehezítették 1764-től. Ilyen nehéz körülmények között a magyar diákok mégiscsak eljutottak Hallé, Wittemberg, Jéna, Tübingen egyetemeire (1741 és 1761 között mintegy 700 diák tanult külföldön).[196]

Az evangélikus iskolák fontos jellemzője a pedagógiai eszmerendszer megteremtése volt, amely áthatotta a közgondolkodást is, mint a pietizmus, racionalizmus, filantropizmus s a neohumanizmus. Legmélyebb és legszélesebb hatású eszmei áramlat a pietizmus, amely az egész magyarországi protestantizmusra nagy ha-

[194] KARŠAI 1967. 157-175; UHORSKAI 2002. 26-63.
[195] BARTHOLOMAIDES 1817; MOHOS 1890; HAAN 1858.
[196] SZELÉNYI 1917. 32.

tást gyakorolt.[197] Az eszmeáramlat hatására híres pietista lelkészek szervezik újjá gyülekezeteiket, s gazdag irodalmi, tankönyvírói tevékenységet fejtenek ki. Hatása a XIX. században is érvényesül, és természetesen pedagógiai módszerekben is érezteti jótékony hatását. Két fontos pietista központ alakult Magyarországon: Pozsony (Bratislava) és Sopron.[198]

Evangélikus iskolák 1767–1890 között

A jezsuita rend eltörlésével (1773) némileg enyhült a protestánsellenesség, a Ratio Edicationis kibocsátása (1777) pedig új korszak beköszöntét jelentette az evangélikus iskolák történetében is. Eszerint az evangélikus iskola is a királyi kegyelmesség és gondviselés tárgya, amelyben a kor igényeinek megfelelően kell tanítani, széleskörű és korszerű ismereteket terjeszteni. Az iskolai tankönyvek használatát - a hittanon kívül - a királyi egyetem bírálata alapján engedélyezték. II. József uralkodása idején újabb intézkedések láttak napvilágot. A Vallási Türelmi Rendelet, Edictum Tolerantiae (1781) következményeként az evangélikusok is építhettek az imaház és templom mellett tornyot, iskolát, a lelkészek és tanítók szabadon élhettek a vallásgyakorlattal, a protestáns neveléssel. A felvilágosult II. József Habsburg uralkodó halála után a vallási türelmesség terén némi visszaesés következett be. Jóllehet az 1803. évi Ratio Educationis rendeletet nem fogadták el, azonban mégis ehhez alkalmazkodtak a gyakorlatban. A protestáns egyház célja az állami befolyás megszüntetése volt, annál is inkább, mivel az iskoláik felett a főfelügyeletet a kerületi főigazgató látta el. Az egyetemes tanrendszert és a főfelügyeletet az összes – evangélikus –iskolára is kiterjesztették.

II. József türelmi rendeletével elősegítette tehát az evangélikus iskoláztatást, de az önállóságot nem engedélyezte. Ez az uralkodó halála után, 1791-ben valósulhatott meg, amikor a protestáns iskolák függetlenségét az országos tanterv és királyi felügyelet keretei között engedélyezték. A II. Ratio Educationis-t követően, ebben az időszakban készítik az evangélikusok a legtöbb tantervet, és hozzák tantervi intézkedéseiket. Az 1820-as évektől a magyar nyelv, majd 1849-től a német nyelv ügye került előtérbe. 1852-től az evangélikus egyház folyamatos háttérbe szorítása

[197] A pietizmus egy vallásos irányzat neve a XVII. századvégi Németországban. A pietizmus a vallásos érzésre helyezte a hangsúlyt, a vallásgyakorlat erőteljes előtérbe helyezésével. Jellemzője a tanbeli különbözőségek kicsinylése, a külső egyházi intézmények teljes megvetése. A „pietista" nevet gúnyosan néhány fiatal lipcsei egyetemi docensekre ragasztották, akik 1689-ben előadásokat kezdtek tartani a polgároknak az újtestamentumról, és szemlélődő, széleslátókörű gondolkodásmódot tanúsítottak. A politikai hatalom ellenezte ezt az eszmeiséget, s a tudósoknak el kellett hagyniuk Lipcsét. Egyik kiváló képviselőjük Francke volt, aki Erfurtba ment, de onnan tovább kellett távoznia, s az újonnan létesített halléi egyetemen kapott katedrát. Általa lett a pietizmus központja Hallé városa. A napóleoni háborúk idején virágzott a pietizmus, azonban utána - mivel beavatkozott a politikába, s elveszítette vallási tisztaságát - lehanyatlott népszerűsége. HÜBNER 1901.

[198] SZELÉNYI 1917. 60-63; MOLNÁR 1881; MÉSZÁROS 1972; KOWALSKÁ 2001; UHORSKAI 2002.

figyelhető meg az evangélikus egyház alkotmányának felfüggesztése, a rekatolizáló rendeletek következményeként. Jóllehet 1854-ben lehetővé vált az egyházi közgyűlések megtartása, az 1859-es Habsburg császári pátens újból az egyházi autonómiát sértő törvényeket foganatosított. A protestánsoknak jogaik visszaadását az 1867-es nemzeti alkotmány biztosította, majd azt az 1868-as népoktatási törvény szentesítette.[199]

Az evangélikus népoktatás jellemzői

Az iskolák kialakulása, típusaik

A reformáció ténye szélesíti a népoktatást. Ennek következtében a faluhelyeken végbemenő hanyatlásnak indult iskolákat új életre kelti. Frank Vilmos szerint a XVI. században 156 iskola létezett, s ezek közül 132 iskolát protestánsnak nevez meg.[200] Ezekben az iskolákban is, akárcsak a középkori plébániai iskolákban, a fő célkitűzés a vallásoktatásra helyeződött. Ez az evangélikus protestánsok esetében a Luther-féle káté tanítását jelentette, melynek többféle, nemzetiségi nyelvre fordított változata volt. Az első szlovák nyelvre fordított káté 1586-ban jelent meg. Ponnó János galgóci rektor készítette latin és szlovák nyelven. A következő kiadásra 1612-ben került sor, amely már kizárólag szlovák nyelvű volt.[201]

Az evangélikus népiskolák történetét vizsgálva a következő típusok válnak ismeretessé. Hagyományos *elemi leány népiskola*, ahol a latint nem tanítják. Például Késmárkon, ahol az elemi és latin osztályok különváltak, de egy iskolát jelentettek, s tanítóik egy tankerülethez tartoztak. A második típus az, amelyben az evangélikus gimnáziumból és az elemi iskolákból - melyek a reformáció idején jól működtek - egy *elemi-polgári iskola* lett. Ilyen működött Košicén. A harmadik típus az, amelyben az *egykori virágzó gimnáziumok elemi iskolákká alakultak*. Ilyen volt Kremnicán. A negyedik típus a legáltalánosabb. Az, amely *mindig csak elemi fokú* volt, és az is maradt. Ezek az iskolák több osztályú, több tanítójú iskolák voltak, ahol nemek és életkor szerint folyt a tanítás. Általában ezekből volt a legtöbb. A szlovák elemi népoktatás a felsőbb iskolák alsó osztályaiban folyhatott, s erre elsősorban a felvidéki városok iskoláiban találhatók példák.[202]

Az evangélikus népiskolák létrejöttükben és fennmaradásukban mindig a körülményekhez alkalmazkodtak. Volt *falusi népiskola*, ahol a feladatokat a kántortanító látta el, de voltak ún. *nemesi iskolák* is, amelyeket nemes családok alapítottak és tartottak fenn, s így az iskola színvonala az ő anyagi helyzetüktől függött. Álta-

[199] SZELÉNYI 1917. 60-79.
[200] FRAKNÓI 1873.
[201] A szlovák nyelven kiadott káték sorát Daniel Sinapius (1701), Jan Simonides (1704), Samuel Hruskovitz, Daniel Krman és Markovitz Mátyás kátéja követte. SZELÉNYI 1917. 80.
[202] SZELÉNYI 1917. 82-83; KELEMEN 1996. 83-93.

lában a népiskoláknál sokkal magasabb szinten álltak, de valójában ezek is népiskolák voltak. Brezovicán, Okolicsányban, Hlohovecen megtalálhatók az artikuláris egyházközségek iskolái is, melyeket az 1681. XXVI. tc. alapján emeltek nagyobb rangra. Ilyen volt például Vadosnya, Nemeskér iskolája is. A falusi iskolák kezdetben hagyományos egytanítós népiskolák voltak vagy pedig szükségiskolák.[203]

A XVIII. század elején már kifejlett iskolarendszer működött Magyarországon. A főurak, nemesek által fenntartott gimnázium száma 19, a töredékesekkel együtt 27 volt. A szabad királyi városokban ugyancsak - a töredékesekkel együtt – 27 gimnáziumot tartottak fenn. A mezővárosokban 52, a falvakban 61 iskola működése vált ismeretessé. E négyféle iskolatípus - melyekben elemi iskoláztatás is történhetett - a XIX. századig fennmaradt. A XVIII. század elején az evangélikusoknak 167 iskolája lehetett.[204]

A rendes iskolák mellett megtalálhatóak a szükségiskolák is. Falvak, mezővárosok külső kerületeiben alakultak ki a szükségiskolák vagy zugiskolák. Általában az iskoláskorúak gyors létszámnövekedésével és az iskoláztatás szervezetlenségével magyarázható a létrejöttük. A Felvidéken - például Nyitra megyében –, valamint az evangélikus szórványokban keletkeztek, s a tanítást szükség- vagy altanítók végezték. Rendszerint kibéreltek egy nagy helyiséget, ahová padokat állítottak be, és itt tanítottak 50–100 környékbeli gyermeket. A tanító tisztét olvasnitudó parasztgazda, kiszolgált katona, de olykor bába is betöltötte. Írni, olvasni, számolni tanultak a gyermekek, sillabizálni az evangéliumból.[205]

Schedius 1806-os tanterve is említi már a zugiskolákat. Megfogalmazódott, hogy az egyházmegyei felügyeletnek minden „lappangó" magániskolát ellenőrzése alá kell vonnia.[206] A szükségiskolák megtalálhatók a XIX. században, sőt Szelényi Ödön a XX. század elején is fontosnak tartotta még ezeket az iskolákat, mert nagy hiányt pótoltak. Békéscsabán is volt ilyen iskola, ennak oka lehetett az, hogy a szülők magukra maradtak gyermekeik iskoláztatási problémáival. Ezzel sem az egyház, sem a községi hatóság nem törődött, így a lakosság maga oldotta meg a tanítás problémáját. Békéscsabán az 1850-es években alakultak ki nagyobb számban, amelyekben paraszt vagy iparos ember tanította írásra, számolásra, olvasásra, hittanra a gyermekeket. Ezek igen egyszerű, primitív körülmények között létező iskolák voltak, amelyet később a törvényes, szabályos iskolarendszert sürgető állami hatóságok *zugiskolá*knak neveztek el.

Békéscsabán az evangélikus egyház általában tudott ezek szervezéséről, s bár néha nehezen lehetett nyomon követni őket, végül mégis gondoskodásába vette őket. 1843-ban is történik említés róluk a békéscsabai evangélikus egyház jegyzőkönyvében. Akkor a következő határozatot hozták: „Mivel a gyermekek taníttatása

[203] SZELÉNYI 1917. 81–82.
[204] REZIK-MATTHAEDIS 1728.
[205] SZELÉNYI 1917. 80–81.
[206] Systema rei scholastici... 1991. 35. §. 28.

egyedül a szülőkre tartozik, ha az iskolák távolsága miatt másként meg nem oldhatják, megengedtetik nekik a privát tanítók tartása, ez egyedül a belterületen lakóknak tilos."[207] Jellemzője volt ezeknek az iskoláknak az, hogy nem voltak állandóak, nem is működtek ugyanazon a helyen rendszeresen, fennmaradásukat a gyermekek száma és lakóhelye határozta meg. Az egyház később levizsgáztatta a tanítót és a tanulót, s így a presbitérium is az iskolát a pártfogásába vette. Az iskola elindíttatását a szülők szervezték, a tüzelőt, a tanító fizetését ők biztosították. Később a fenntartásért azonban kérték iskolájuk támogatását és hivatalos elismerését. A békéscsabai evangélikus szlovákok 1853-ban Kisgerendás pusztán, 1855-ben Fürjesen, 1858-ban a Keszlei-tanyákon létesítettek zugiskolákat. Ezeket az iskolákat már az egyház pártfogásába vette, s a tanítók fizetését is meghatározták. A tanító minden gyermek után 1 forint 60 krajcár tandíjat és fűtésre egy zsák csutkát kapott a szülőktől, s maga a békéscsabai ágostai egyház is juttatott neki évenként 6 köböl búzát.[208] Ugyan 1882. december 5-én megjelent a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 260–1882. sz. rendelete a zugiskolák megszüntetéséről, annak végrehajtása azonban évtizedekig is elhúzódott.[209]

1855-ben Szeberényi Gusztáv szuperintendens is elismerően szólt róluk: „Igaz, hogy ezen iskolákban mind nem okleveles tanító van alkalmazva. Részint kiszolgált katonák, részint oly értelmes, különösen kegyes gondolkodású s életű emberek, akik a nyáron kaszával, kapával keresik kenyerüket, hogy családjukat eltartsák. De a felmutatható iskolákból és a félévi, valamint a nyári vizsgák alkalmából meggyőződhetik mindenki, hogy az írás és számolásban megnyugtató sikert képesek felmutatni. Azon kívül a tanyai tanítók az anyaegyháztól mérföldnyi távolságban, vasárnap és ünnepnapokon maguk körül gyűjtik a szülőket, velük énekelnek, imádkoznak, s nekik postillákat olvasnak."[210] Olykor-olykor a Felföldről is idevetődtek a tanyákra kóbor személyek, akik vállalkoztak önkéntes tanítóskodásra. Az egyház csak akkor figyelt fel rájuk, ha valamilyen törvénybe ütköző cselekedetet követtek el.[211]

Békés megye más részein is voltak ilyen iskolák.[212] Gyulán ismeretes 1813-ból, hogy Schok Károly cserzővarga, az egyház sekrestyése, az orgona lábbal fújtatója, a helyi iskola sérelmére alattomban és engedetlenül mintegy 80 gyermeket tanított.[213] A nagyváradi kerületi főigazgató eltiltotta a „hamis tanítót" a tanítástól, majd a vármegye is figyelmeztette, hogy ha ellenszegül a tiltásnak, a vármegye tömlöcébe kerül. A nagyváradi főigazgató egyedül a jeles zeneszerző, Erkel Ferenc

[207] DEDINSZKY 1986. 41–42.
[208] SZENTKERESZTY 1932. 64–65.
[209] KORNISS 1932. 316.
[210] DEDINSZKY 1986. 43.
[211] KORNISS 1932. 316.
[212] Békés megye nagy része a Békés-Csanádi löszhát vidékére esik. Itt jöttek létre a nagyhatárú mezővárosok (Békéscsaba, Gyula, Mezőberény, Gyoma, Szarvas), ahol jelentős tanyavilág alakult ki. (NOVÁK 1986.) A helységtől távol élő szállások népe számára ezek az iskolák nélkülözhetetlenek voltak.
[213] IMPLOM 1973. 331–332.

nagyapjának, Erkel Józsefnek engedélyezte, hogy a Wenckheim gróf udvarában működjön tanítóként.[214]

A szükségiskolákat először az 1836-os püspöklátogatás alkalmával említik: „... vannak magántanítók is a szántóföldeken és a szomszédos szöllőkben, sőt egy beltelekhez tartozó is, akiket az egyház megtűr egy e célból kibocsátott esperességi intézkedés parancsára, de nem fizeti őket.".[215] Később is megyeszerte ismeretesek voltak az ilyen iskolák, de Mezőberényre vonatkozóan adatok nem állnak rendelkezésünkre. Az evangélikus településeken ez az oktatási forma általánosan létezhetett, bizonyítja ezt az esperesi körlevél, amely az iskolával kapcsolatos fogalom-magyarázatokat tartalmazza. A dokumentum szerint a szükségiskola olyan iskola, amelynek nincs meg a nyilvánossághoz való joga. Szükségiskolán minden olyan iskolát értenek, amelyben az iskolaköteles korban lévő tanulóknak a népiskola valamelyik tárgyát vagy tárgyait együttesen tanítják, amelyre nem adott engedélyt a közoktatásügyi miniszter. Szükségiskola az olyan vallásos iskola is, mely a rendes felekezeti iskolán kívül csak vallástanítással foglalkozott, de a nyári korrepetáció címén foglalkozást tartó iskola is zugiskolának minősült. Az iskolát a főszolgabíró bezárathatta, és a tanulókat a törvénynek megfelelő iskolákba utasíthatta.[216]

Szelényi Ödönnek a szükségiskolák XX. század eleji fennmaradásának szükségességével kapcsolatban helytálló volt a véleménye. Ezen iskolatípus még ekkor is létezhetett országszerte, mindezt az is bizonyítja, hogy az említett esperesi körlevélben szereplő fogalommagyarázat 1906-ban bekerült a népiskolai közigazgatási törvénytervezetbe.[217]

Az evangélikus iskola célja

Az evangélikus népiskolákban más nevelési eszmény fogalmazódik meg, mint a többi, másfajta iskolában. Az alapvető tudományok elsajátításán kívül fontosak a valláserkölcsi tulajdonságok, a vallástani ismeretek és a fizikai tulajdonságok. A nevelés célját és alapvető feladatát ennek megfelelően határozzák meg. Az 1790–91. évi országgyűlés után, a XXVI. tc. értelmében – mely biztosította a jogaikat – sorra létesültek iskolák, illetve az egész egyházon belül a korszerűségre törekedtek. Ugyanakkor teljes egyöntetűségre még ekkor nem gondoltak. A kerületek, egyházmegyék, gyülekezetek a maguk útját járták, önállóan intézkedtek iskoláik ügyében. Ennek megfelelően különböző iskolai szabályzatok, tantervek születtek, más-más feladatmeghatározással az iskolákra és tanítókra vonatkozóan, mindenkor a helyi körülményekhez és igényekhez alkalmazkodva. Mindenképpen szükséges megemlítenünk a kishont megyei ág. h. evangélikus fraternitás szabályzatát 1797-ből. Ez

[214] IMPLOM 1973. 332.
[215] HAAN 1858. 182.
[216] MSZEEI 1865. III/1.
[217] Tanítók törvénye a népiskolai közigazgatásról. Törvénytervezet. Szerkesztette a Magyar Tanítók Országos Bizottsága. Budapest, 1906. 5.

ugyanis az elsők közül való, s részletes kidolgozottsága és elvei miatt más helyi tanulmányokra is hatott.

Az említett kishonti szabályzat szerint a nevelés célja: 1. az ifjúság egészséges, izmos és ügyes, valamint az életéhez szükséges dolgok, ügyességek és tudományok hasznos ismeretével felruházott emberekké képeztessen; 2. hazájukat illetően jó, hasznos és azt szerető honpolgárokká váljanak; 3. keresztényekké, azaz olyan emberekké, polgárokká váljanak, akik a keresztény tan és erény részesei, és az örök üdvösség vágyáról és törekvéséről át vannak hatva.[218]

Az 1804-ben írt, majd 1806-ban kiadott – de egységessé nem vált – evangélikusok első tanterve részletesen fogalmaz: Az iskolaügy egész rendszere nyilvánvalóan kettős célra irányul, egyrészt általánosra, másrészt sajátosra.[219] Ennek megfelelően valamennyi iskola általános feladataként határozza meg azt, hogy: az ifjúságnak a veleszületett testi és szellemi képességét fejlesszék, akaratukat az erények és erkölcsi elvek tiszta megismerésével az uralkodó és a haza szeretetére vezessék, íly módon ifjúságunkat emberségre formálják. A szabályzat az egyes iskolafajták szerint határozza meg a feladatokat.

A falusi iskolákról szólva előírják, arra kell törekedni, hogy legalább - tehát minimálisan - a falusi ifjúság megfelelő elvárásoknak megfeleljen: 1. derék emberekké váljanak, akik egészségüknek főbb szabályait ismerik, értelmesek, babonától mentesek, lelküktől idegen a vadság, erőszak, illetve fő erényük a mértékletesség, tisztesség és vallásosság s jó családapák lesznek; 2. olyan keresztyének, akiket áthat a vallásuk ismerete, amely minden egyéniséget, mint Isten akaratából rendeltetett, szentebbé és könnyebbé tesz, szorgalmasságra serkent, lelkiismeretüket vezényli, jó dolgokban mértékletessé teszi őket, balsorsban lelküknek erőt, kitartást ad; 3. szorgalmas parasztgazdák vagy falusi kézművesek, munkájukban törekvők, hozzáértő jó szakemberek, sorsukkal elégedettek, akik a helyzetükből adódó kötelességeiket ismerik, és gondosan meg is tartják. Ezeknek megfelelően a legfőbb célok: testben és lélekben erős embereket, buzgó keresztyéneket, gondos és jó szakértelmű földműveseket, kézműveseket kell képeznie az iskoláknak. Az egyetemes egyházi zsinat által elfogadott, és életbe léptetett ún. *zayugróczi-tanterv* szerint (1842) a tanító általános feladata a „szívképzés", az „észlejtés" és az „akarat nemesítése". Ennek megvalósulása érdekében a tanulók különösen nevelendők a vallásosságra és erkölcsösségre, a közszellemre és hazaszeretetre, engedelmességre, rendszeretetre és szorgalomra.[220]

Az egyes iskolák és központi tantervek tehát különbözőek, de tartalmukban mégis hasonlóan fogalmazzák meg a falusi elemi iskola célját. Ebben az elsajátítandó tananyag mellett az erkölcsös emberré nevelés is központi helyen szerepel.

---

[218] Methodus Scholasstica pro scholis minoribus Kis Hontiensis. Ev. A. C. An. 1797. (A kishontmegyei ág. h. ev. esperesség szabályzata 1797-ből.) SZELÉNYI 1917. 86–88.

[219] „Systema rei scholasticae evangelicorum aug. in Hungaria 1806. 1. §. KELEMEN 1992. 1.

[220] SZELÉNYI 1917. 101.

A XIX. század közepén Szeberényi Lajos is ezt fogalmazza meg: „... mert az iskola feladatának csak akkor felel meg, ha nem csak oktat, de növel is, és pedig a kettőt nem elkülönülten teszi, de oktatva növel."[221]

Az iskola legfőbb jellemzője a fegyelem

Az iskola tanulói szigorú valláserkölcsi nevelésben részesültek. A nevelés egyik fő célja a jó keresztyénné nevelés volt. Ennek értelmében az iskola egészét, a tanítót, a tanulót, az iskolai órát, a tanítás egész menetét a szigorú fegyelem hatotta át. A valláserkölcs betartására minden tanító szigorúan ügyelt, és általában a hathatósabb meggyőzés érdekében a testi fenyítést is alkalmazta az iskolában, a templomban a magatartási szabályok betartása kötelező volt. A tanítóval, lelkésszel, egyházi elöljárókkal a tiszteletteljes magatartás úgyszintén. A tanító az iskolába járás betartatása, a leckék számonkérése, a vizsgákra való felkészülés eseteiben gyakran fenyítette gyermekeit. A kishontmegyei fraternitás szabályzata 1797-ben különös súlyt helyezett arra, hogy a tanulók erkölcseit nemcsak az iskolákban, hanem az iskolán kívül is figyelemmel kísérje. A pedagógiai módszer az volt, hogy a jókat meg kell dicsérni, jutalmazni, a rosszakat, gonoszokat pedig megbüntetni. Tilalmazták a barbár büntetési módokat (meztelen test ütlegelése, ökölcsapás, hajcibálás, rugdosás), viszont engedélyezték a makacs, engedetlen, hazug, rosszindulatú, trágár beszédű tanulók nyilvános megszégyenítését, megveretését. Mindezt a javulás reményében tették lehetővé, azért is, hogy a többiek okuljanak a példából. A fegyelmet, fegyelmezést, büntetést gyakran a tanítás módszereként kezelték. A kishontmegyei esperesség szabályzata erre vonatkozóan is kitért: „Általában arra kell törekedni, hogy az ifjúság élete a keresztyénségről szerzett ismeretének megfeleljen, de erre ne fenyegetéssel, vagy pláne veréssel kényszerítsük, hanem úgy járjunk el, hogy önként és örömmel tessék."[222]

A testi fenyítés alkalmazása később, a modern pedagógiai áramlatoknak köszönhetően háttérbe szorult. A nevelésnek azonban, tágabb értelemben is megvoltak az indirekt módszerei, melyek hatása viszont az iskolán is mérhető volt.

A vallásos ember életét is áthatotta a fegyelem, a rend. Életét az egyház tanítása és előírása szabályozta. Írott és íratlan szabályok voltak ezek, melyek a mindennapi áthagyományozódástól, neveltetéstől, gyermekkori szokásrendtől alakultak, de ide tartoztak azok a hivatalos egyházi és állami rendelkezések is, amelyeket az egyház szigorúan betartatott a gyülekezet tagjaival, a szülőkkel, a gyermekekkel. Így például az ünnep megszentelése érdekében a vasárnapok és ünnepnapok rendjéről, a lakosság magatartásával kapcsolatban hirdetményt adott ki az uralkodó, amely – a Helytartótanács közvetítésével – Magyarország helységeire és lakosságá-

[221] SZEBERÉNYI 1860a. 5.
[222] SZELÉNYI 1917. 86–88.

ra is érvényes volt.[223] Ezek a felsőbb utasítások megőrződtek a világi hatóság, de az eklézsiák - így a mezőberényi gyülekezet - archívumában is: „Ünnep- és vasárnapokon a kereskedés és ipar űzlete, valamint a mezei és más nyilvános munkák rendszerint meg nem engedtetnek, s büntetés alatt tiltják. Ha szükség esetében valamely nap megszentelésével egyébként össze nem egyeztethető dologtétel mulaszthatatlan lenne, arra oly helyeken, hol o. f. rendőrhatóság székel, ettől, különösen a politicai hatóságtól, de mindkét esetben az egyházi hatóság egyetértésével, oly helyeken pedig, hol az érintett hatóságok közül egy sem létezik, csupán a lelkésztől magától is engedelem adhatik.[224]

A lakosoknak nemcsak mint állampolgároknak, hanem mint egyháztagoknak is meg voltak a kötelességei. Így például az egyházi adó megfizetésének is megvolt a maga rendje, amit határozatban rögzítettek: „Minden családfő köteles pénz- és búzabeli adóilletékét, az egyház által kiszabott adókulcs szerint, ugyan az egyház által kiszabott időben és helyre, mind mennyiségre, mind minőségre nézve hiány nélkül elhozni."[225]

Az egyházi rend és fegyelem kialakításában - Békés megye vonatkozásában –, úttörő jelentőségű volt Markovitz Mátyás 1750-ben kiadott egyházi és községi szabályzata. Ebben a helyes nevelésről, iskolákról, vizsgákról, az életmódról ír. Az egyházi rendeletek bevezetését mindig ünnepnapon hirdették ki, és megmagyarázása a szószékről történt. Markovitz Mátyás említett szabályzatának kihirdetése Szent Mihály napján történt.[226] Békéscsabán Tessedik Sámuel 1745-ben kiadott lelkipásztori tanítása is tartalmaz nemcsak a gyülekezet egészére, hanem a gyermekekre, az iskoláztatásra vonatkozó kötelességeket is. „Ha valakinek iskolaköteles gyermekei vannak, mindkét neműeket vigye el tanítás céljából az arra illetékes személyekhez, és ha nem is tovább, legalább addig tartsa őket az iskolában, amíg a keresztyén hit cikkeit, a Szentírás jeles igéit, s a mellett az olvasást is alaposan megismerik. Ha pedig a gyermekek az iskolából hazamennek, szüleik minden napon hallgassák meg őket, hogy az iskolából a Szentírásnak mely igéjét hozták magukkal és mindenkor mit tanultak az iskolában."[227] Ezt a gyülekezeti rendet és rendelkezést a csabai evangélikus gyülekezet elé terjesztette, kihirdette, elmagyarázta, a gyülekezettel betartatta, majd - minden évben ötvened vasárnapon, továbbá Szentháromság utáni XII. vasárnapon - a szószékről ismételten kihirdette.

A békéscsabai lelkész fia, a nevezetes Tessedik Sámuel Szarvason a vasárnapi prédikációiban és családlátogatásai során tett meg mindent a szülők gyermekneveléssel kapcsolatos teendőiért, igyekezett őket felkészíteni az iskolai oktató-nevelő munka sikere érdekében feladataikra. Az első fontos dolgok között említi a paraszt

[223] NOVÁK 1983.
[224] MSZEEI 1856. I/15. Hirdetmény a császártól vasár- és ünnepnapok rendjéről.
[225] MSZEEI 181615. jelzet nélkül. „Esperességi határozat azon rendszabályokról, amelyek szerint a békési ág. hitv. ev. esperességnek minden egyházközségben az egyházi adó fizetendő".
[226] TESSEDIK 1786. 278-279.
[227] MEKIS 1996. 147.

ember gyermekének tanítását, melyért a falusi pap és iskolamester a felelős. Mint lelkész, a tanítás alapját olyan szabad igékből meríti, melyek mindenki számára érthetőek. Templomi prédikációiban többféle ismeretekkel, témakörökkel neveli gyülekezetének tagjait. Például a hazának szeretetéről vagy a patriotizmusról beszél. Főbb fejezetek tanításaiból: „A jó Atyának bére, ki az ő gyermekeit jól neveli; Az oskolák az országnak palántakertyei, vagy legalább azoknak kellenék lenni; Az illendőségrül, az igazságrul és más polgári erkölcsekrül."[228] Tessedik prédikációi általános érvényűek: „... prédikáció után a felálló népnek magyarán és érthetőképpen előolvastassanak, ezen rendelkezéseknek előolvasásánál nemcsak a parasztnak magának, hanem amennyire lehet, feleségének, felserdült gyermekének és házicselédjének kell jelen lenni, hogy az előadandó általhágásnál senki se mentse magát a nemtudommal."[229] Tanításait a következőekkel folytatja: „Az Istennek, a felsőségnek, a szülőknek és elöljáróknak minden szóval, cselekedettel teljes tisztesség és engedelmesség megadassék mindenkor. A lelkészek valamennyi egyházban legtöbbet a gyermekek iskolába járásáért tesznek [...] A szülőknek éppen meg kell tiltani, hogy gyermekeiket az utcán fel s alá hasztalanul futkározni ne engedjék, hanem otthon őket különféle házi dolgokra fordítsák, hogy henyélés és rossz példa által el ne romoljanak, minden gyermek hat esztendős korában, az oskolába szorgalmatosan járattassék [...] Mivel a jól elintézett gyermeknevelés nélkül a közembernek jó állapotja lehetetlen, hogy fennállhasson, és mivel sokszor a szülők sem tudják, hogy ezen fontos dologhoz miképpen kezdjenek, tehát egy igen közönséges és néphez illő nevelésnek módja, amint azt a paraszt megértheti és hasznát veheti, olvastassék el minden kántor vasárnap a prédikáció székbül; a falusi pap az ilyetén fontos nevelésbeli foglalatosságok eránt előadandó alkalmatosságnál az ő hallgatóit arra a módra is vezérelje és nekik megmutassa, hogy az ifjakat a gonosztul, és a jó erkölcsnek valóságos szeretetére és tiszteletére bírják."[230]

A fentiekben látható, hogy az iskolák lelkészei a vallásos magatartás, a rend, a fegyelem, az iskolai kötelesség, a tanulás hasznáról és szükségességéről hogyan segítették az iskolai nevelést.[231] Szükséges megjegyezni azt, hogy más közvetett témájú egyházi prédikációk is a gyülekezet, benne a gyermek nevelését szolgálták. Ez egyben igazolta a pap szélesebb körű népnevelési tevékenységét, illetve – mint például Tessedik esetében –, a gazdálkodó embernek a közösség számára történő hasznos emberré nevelését (például „A paraszt nép között való tevékenységnek okokrul; A parasztnép egészségének megtartásárul való gondoskodásrul; Ki-ki magát az ő rendjének mértéke szerint alkalmatossá tegye az ő munkálkodására és kötelességére, és ezután magát oly hasznosnak lenni keresse, amint csak lehet."). Széleskörű felvilágosító tevékenység volt ez, mely egyben a felvilágosodás eszméinek

[228] TESCHEDIK 1786. 201–204.
[229] TESCHEDIK 1786. 205–206.
[230] TESCHEDIK 1786. 212–213.
[231] FEHÉR 1993. 337–339.

terjesztését is jelentette. S ez Tessedik esetében azért válhatott igazán hatékonnyá, mert az eszméknek a parasztsághoz való juttatásához minden módot megragadott; az iskolákban a tanítókon keresztül erre nevelte a parasztember gyermekeit.[232]

A tanító személye

A tanító

A tanítót a középkorban „oskolamester-nek nevezték, amelynek latin megfelelője a „magister scholae". Németül „Schulmeister" volt a neve, az angoloknál „School Master". Személyére vonatkozóan és foglalkozására nézve használatos volt még a „Rector Scholae", „Scholasticus" és a „Rector Scholarum" terminológia is. A latin mellett magyar szóval, iskolaigazgatóként is jelölik a tanítómestert. A vizsgált történeti forrásanyagban megtalálható a „Ludi Magister" elnevezés is, amely ténylegesen iskolamestert, tanítót jelent, valamint hasonló értelemben a „Rector" igazgató név. A „népiskolai tanító" elnevezés a XVIII. század első felében bukkant fel, s fokozatosan terjedt el használata.

Az esztergomi „mesterképezdékben" 1846-ig a teljesítménytől, vizsgaeredményektől függően következő képesítéseket adtak ki: mesteri és jegyzői képesítést kaptak a tehetségesek és szorgalmasak; tanítóit és jegyzőit a közepes tudású diákok, tanítóit a gyengébbek, és segédtanítóit a leggyengébbek.[233]

A népiskolai tanító megnevezés Magyarországon csupán a XX. század elején terjedt el. A népoktató, a néptanító, a népnevelő kifejezések körülbelül egy időben keletkeztek és honosodtak meg. Az elnevezések tükrözik azt, hogy a tanítónak és az iskolának nemcsak az alapfokú ismeretek elsajátíttatása a célja, hanem annál jóval több, a nép műveltségi szintjének emelése. A XIX. század közepétől, majd az 1868-as oktatási törvény megjelenése után még inkább megszaporodtak a „nép" előtagú megnevezések. Magát a törvényt is „népoktatási törvényként" említik hivatalos formában, de „népiskolai tanítókról", „népiskolai tankönyvekről" is beszélnek. Megjelentették a „Néptanítók Lapja" folyóiratot is. Szükséges utalni arra is, hogy a „nép" előtagú elnevezések inkább a hivatalos nyelvhasználatban, mint sem a mindennapi gyakorlatban található meg. A kettő közötti átmenet határterületein a „tanító" név mondható széles körben elterjedtnek, ami tulajdonképpen fennmaradt a legutóbbi időkig is. A szakmát szervező és képviselő egyesület is tanítóegyesület, és nem „néptanító egyesület" lett. A képző intézmények is mesterképezdék vagy tanítóképezdék, de nem „néptanító képezdék" voltak.[234] A tanítók megszólítása a gyakorlatban is hasonlóan alakult. Pethő László állapítja meg, hogy „Itt is találkozunk hivatalos változattal, melyet a múlt század végétől kialakított fizetési osztályok

[232] TESCHEDIK 1786. 205-206.
[233] PETHŐ 1991. 20.
[234] PETHŐ 1991. 22.

bevezetésével egyidejűleg deklaráltak. A többségükben a IX. fizetési osztályba sorolt tanítóknak a *tekintetes úr* megszólítás dukált, amelyet bizonyos társadalmi gyakorlat vissza is igazolt. S ha a teljes formát, a tekintetes urat nem is mindig használták, a *tanító úr*, a *tanító* megszólítás már járt."[235]

A tanító megnevezés igen általános volt már a nagyobb felekezetek körében. Addig, amíg a középkori latin nevek a felekezeti különbségeket és foglalkozásbeli differenciálódást is tükrözték, a „tanító" nevet a katolikusok és reformátusok is egyaránt használták. A szlovák evangélikusok körében a leggyakoribb megnevezés a *Pán Rechtor* és a *Rechtor* volt, mely szintén tanító urat és tanítót jelentett, s a XIX. században már gyakran használták a magyar megfelelőjét is.

Tessedik Sámuel a tanító kifejezés mellett az egyházi gyakorlatból vett *dékán* szót használja, amely eredetileg az iskolai ügyekért felelős alesperest jelentette.[236]

A katolikusoknál, reformátusoknál a tanítót kántortanítónak is nevezték, amely kifejezte azt, hogy a tanítói állás hivatalosan is a templomban orgonáló, istentiszteleten és temetésen rendszeresen éneklő vagy éneklést vezető személy foglalkozásával van összekapcsolva. A kifejezés a latin „cantare", énekelni ige főnévi változata, amely éneklést jelent. Szellemi elődje a középkori „cantor ecclesiasticus" vagy „cantor scholasticus", azaz az egyházi vagy iskolai énekmester, énekvezető. Tisztje a szertartási rendhez fűződő énekszolgálat ellátása, kórusok vezetése és az énekutánpótlás biztosítása volt, tehát a tanítás.

A reformátusoknál általában a „Rector", „iskolarektor" kifejezést használták, akinek hasonló volt a feladatköre. Főleg a reformáció utáni évszázadban az ő feladata volt a templomi kántori szolgálat, s kevésbé az iskolai tanítás.

A segédtanító

A tanítótól cím- és rangbeli megkülönböztetést jelent *praeceptor*, vagy másnéven *conrector, collector promagister, isntructor*. Közülük a preceptor lehetett teljes jogú, állású tanító, míg a többiek segédtanítóként működtek. Az utóbbi két megnevezéssel találkozunk a mezőberényi tanítókat illetően is. A tanító-praeceptor a tanítást legtöbbször – mint kiváló a tanulásban – még diák korában gyakorolta. Bevett szokás szerint az alsóbb osztályokban a felsőbb osztályokba járó, rátermett diákok tanítottak. Berényben praeceptornak a leányok tanítóját - Klinovszky Tamást - nevezték, később pedig a *segédtanító* megnevezés vette át a jelentését. Segédtanító volt kezdetben Nyemecz János.

A segédtanító alkalmazását a II. Ratio Educationis írta elő. Az a rendes tanító, aki már kiöregedett, vagy más munkával is foglalkozott, és sok tanulót kellett tanítania, ami nagy terhet jelentett számára, az alkalmazhatott segédtanítót maga mellett. Iskolai végzettséget nem követeltek meg tőle.

[235] PETHŐ 1991. 23.
[236] TESSEDIK 1956. 47.

A tanítónő

Magyarországon az első tanítónők legkorábbi működéséről a XVIII. század elejéről van adatunk Nagykőrösről. A jelentős református mezővárosban a világi – magistratuális – és egyházi – consistoriális – hatalom összefonódott a XIX. század közepéig. Amint a prédikátort, úgy az iskolarektort is – szerepkörük gyakran cserélődött, azaz a rektor lelkészi teendőket látott el, és fordítva – a mezőváros fizette, a tanítókhoz hasonlóan. A tanítónőt 1717-ben említik először, amikor a város számadó bírája részére, a „Tanito Asz[sszonyna]k'" árpa járandósága fejében fizetett 7 forint 68 dénárt. A „Leánykákat Tanito asszony" bére 1721-ben annyi volt, mint „Mocsay Uramé", a másik leánytanítóé. Ez a tanítónő „T. Margitai Istvánne Tanító asszony" volt, akinek 1722-ben is „T. Mocsai Sam[uel] uré"-hoz hasonló volt a fizetése.[237] A tanítónő alkalmazására a szintén református Szentesről is rendelkezünk adatokkal a XVIII. első feléből.[238] Békés vármegyében ugyancsak a református helységekben találhatók meg a tanítónők. A református községekben a leányok tanítására inkább nőket alkalmaztak. Békésen 1720-ból van adat Nagy Istvánné tanítói működésére. Ő az első tanítónő a vármegyében. Füzesgyarmaton Beke Istvánnéról (1743–1748), Békésen Nagy Mihálynéról (1750–1754) és Szűcs Györgynéről (1754–1767) van tudomásunk.[239]

A tanítónők alkalmazása a XIX. század második felében, a polgári életforma kiteljesedésével vált rendszeressé és általánossá.

Békésben az evangélikusok körében nem volt szokványos a nőtanítók alkalmazása. Az egyház csak férfitanítókat alkalmazott. Békéscsabán működött ugyan egy, az eleminél magasabb szintű magán leány kézimunka iskola, melynek vezetője Gally Sámuelné Broszmann Amália volt, de 1874-től csak néhány évig volt működőképes.[240]

A nőtanító s a tanítónő által vezetett intézmény tehát kivételnek számított Békésben. Bár a protestáns településeken elterjedt *tanítóné*, *tanítóné asszony* elnevezés a tanító feleségét is illethette, mely magában hordozta nemcsak a házastársi minőséget, hanem azt is, hogy a feleség teljes joggal helyettesíthette férjét a tanításban, a nőket mégis anyagilag is megbecsült tanítónőként nem alkalmazták. Egészen más véleményt alkotott erről Tessedik Sámuel, aki az anyák, a nők iskolai nevelésben betöltött szerepét fontosnak tartotta. Szerinte érzelmi nevelés tekintetében pótolják a férfiak hiányosságait. Már 1803-ban hangoztatta az iskoláskor előtti nevelés megszervezésének és az óvónők alkalmazásának a fontosságát. Ezért is kívánta a tanítónők egyenlő jogú és egyenlő arányú képzését.[241] Elképzeléseit azonban csak helyi szinten valósíthatta meg. Felesége valóban társa volt nemcsak az otthoni, de az is-

[237] NOVÁK 1994. 677.
[238] SIMA 1914. 253.
[239] TÓTH 1984. 302.
[240] KORNISS 1930. 328.
[241] TÓTH 1984.

kolai nevelésben is, a tágabb környezetében, a vármegyében azonban nem akadtak követői.[242]

A házitanító

A nevelő, a házitanító a szakma elitjét jelentette, akikről igen színvonalas munkát vártak. Általában több nyelv ismeretével is rendelkeztek, és külföldön tanult emberek voltak, akik átmenetileg vállaltak munkát jobb családoknál. A legvagyonosabb arisztokrácia sajátos nevelési modellt alakított ki magának, s a házitanítói intézményt gyakorlatilag ők teremtették meg.[243] Mezőberényben a néptanítók minden bizonnyal vállaltak ilyen munkát a gazdagabb családoknál, annál is inkább, mivel az egyház ezt nem tiltotta. Azonban az egyházi és iskolai feladatok túlterheltsége miatt feltételezhető, hogy erre sor sem kerülhetett. Vannak azonban adatok arra vonatkozóan, hogy id. Jeszenszky Károly leányát, Emmát is magántanárokkal taníttatta.

A levita

Békés és Arad néhány filiájában a lelkész egyben tanító is volt. Általában kislétszámú fiókegyház anyanyelvű gyülekezetében egyszemélyben végezte a lelkészi teendőket, és tanította a 20–30, mindkét nembeli ifjúságot. Mezőberényben erre nem volt példa.

A tanító származása

A társadalmi réteg, amelyből a tanító származott, általában a jobbágyság vagy a városi polgárság. Azok, akik más szlovák vidékekről kerültek ide, általában felvidéki polgári környezetből kerültek ki. A helyből, a környékből származók a gazdagabb paraszti réteghez tartoztak. Mezőberényben nem találkozunk nemesi származású tanítókkal.

A tanító státusza

A tanító a falusi társadalom szellemi ranglétráján közvetlenül a pap után található, vele együtt fontos kulturális örökség közvetítője. Azonban nem csak közvetítője. A magasabb kultúra elemeit magába építi, ugyanakkor a népi kultúrát is őrzi és hagyományozza. Pethő László szerint „Közvetlen örököse az egyház mellett ki-

[242] EDVI 1835. 35-53; TAVASSY 1847. 40.

[243] A házitanító egyik legszebb példája Arany János, aki az 1848/49-es szabadságharc bukása után nem vállalt hivatalt Nagyszalontán a császári közigazgatásban, s ezért vette át gróf Tisza Lajos fiának, Domokosnak a nevelését a szomszédos Geszten. DÁNIELISZ 1992.

alakult írástudó rétegnek és ezt a tárgyilagosabb értelmiségi szemléletét soha sem vesztette el egészen... Lassan azonban csak hozzátapadt ehhez a pályához is annyi úriság, hogy mint félig-meddig úri pálya állapodott meg az igazi úri pályák környékén." Maga az egész tanítóság helyének kijelölése is kettősséget hordoz: a tanító úrnak paraszt, viszont a paraszt társadalmi állapotához képest úrnak számít. „Különös és mostoha sors a tanítóságé, amely soha sem vétetett be az úri pályák közé, hanem végig megmaradt néptanítónak, az egyetlen értelmiségi pályának, amely nevében is népinek neveztetett... Így állapodott meg a tanítói pálya az úri középosztály legalsó szintjén, a legalsóbb tisztviselőkkel egy fokon, azonban még itt sem érintetlenül az úri magatartás példáitól."[244]

A tanító képzettsége

Az 1845 előtti tanítók legtöbbjének nem volt semmilyen tanítói-pedagógiai képesítése, de ettől függetlenül nem volt műveletlen, és értett a tanításhoz.[245]

Az 1770-es években már megindult a szervezett tanítóképzés a normaiskolákban, de csak kis létszámmal, a városi iskolák számára. A falusi, mezővárosi tanítók általában a latin gimnázium középső osztályait végezték el. Akik a felsőbb osztályokba jártak, rendszerint a papi hivatást választották életcéljuknak. A grammatikai osztályok elvégzése is elegendő volt, mivel a kor közfelfogása szerint az a személy volt alkalmas a tanításra, aki azt a tananyagot, amit tanítani kívánt, tökéletesen elsajátította. Elméleti-didaktikai előképzettséget sehol sem kívántak tőlük. A tanítók tehát képesítés nélküliek voltak, mint ahogyan az összes korabeli gimnáziumi, akadémiai, egyetemi tanár. Képesítés nélküliségük ellenére nem voltak képzetlenek, hiszen a legtöbb esetben széleskörű szakirodalmi tájékozottsággal rendelkeztek.[246]

A tanítók egy része tehát a latin iskola grammatikai, retorikai, poétikai osztályából jött, és ismerte a kisiskola teljes anyagát, amelyet oktatni is tudott. Másrészt - ami a képzettséget illeti - a tanítók között találhatóak magas műveltségű lelkészek is, akik papi hivatásuk gyakorlása előtt tanítói állást vállaltak. Erre kitűnő példát szolgáltat Békéscsabán Haan Lajos és Mezőberényben Horváth Károly.

A tanítók egy része azonban - különösen a XVIII–XIX. század fordulójáig - az alapiskolát sem végezték el. Például Mezőberényben Klinovszky Tamás. Ők gyermekkorukban a kisiskola tanulói lehettek, azonban a jól elsajátított tananyag

[244] PETHŐ 1991. 20.

[245] Szász Károly református kerületi püspök 1891. évi látogatásakor hasonló állapotokat tapasztalt a tanítók képesítését illetően Nagykőrösön. NOVÁK 1989.

[246] Jól példázza ezt Arany János is, aki ugyan folytatott tanulmányokat a debreceni kollégiumban, de képesítést nem szerzett, ennek ellenére mégis kiváló tanár volt, a magyart, a latin nyelvet tanította a nagykőrösi református főgimnáziumban. Szász Károly tanártársa sem volt képzettség tekintetében jobb helyzetben. Széleslátókörűségére, tudományosságára jellemző, hogy Arany Jánosnak ő adta át a magyar irodalmi katedrát, s ő a matematika tanításával foglalkozott tovább. NOVÁK 1982a.

után segédtanítókká válhattak (írni, olvasni, számolni tudtak), és gyakorlatban tanulták meg a tanítás mesterségét. Sok esetben még gyakorlatiasabbak, szakszerűbbek voltak, mint a latin gimnáziumot végzettek.[247]

Az 1777-es Ratio Educationis az egyes népiskola-típusok tanítóira vonatkozóan éles határvonalat húz a falusi, mezővárosi, valamint a városi népiskolák között. Az egy- és kéttanítós népiskolák esetében a rendelkezés kitér arra, hogy a tanítóik egy része elvégezte a kisgimnáziumot vagy a gimnáziumot. A 4. § III. pontjában a gimnáziumról olvasható mindez. A 215. § a latin iskolát említi mint a tanítók utánpótlásának legfőbb forrását. „A népiskolákat tekintve sohasem hiányoznak sem a kisgimnáziumokban, sem a gimnáziumokban - különösen a szegényebbek és gyengébb tehetséggel rendelkezők között - az olyan ifjak, akik érdeklődéssel fordulnak csak tanítói állás felé, azzal a szándékkal, hogy sorsukat és létfenntartásukat ilyen állás vállalásával biztosítsák." De további hagyományos megoldásnak is utat enged a törvény, mert a falusi iskolák tanítói állásának betöltésére elegendő előképzettséget ad a falusi iskolák elvégzése. Ezért mondja ki a 88. §: „Mivel pedig ezekből az iskolákból (a falusi népiskolákból) mint nevelő-kertekből kell kiválogatni a falusi iskolák tanítóit is, ebből a tényből az is kiderül, hogy milyen gondos figyelmet kell fordítani arra, hogy ezeket az iskolákat jól megszervezzék, és hogy megfelelőek legyenek az erre az élethivatásra alkalmassá tevő értelmi képességek kibontakoztatására."

A legjobb és kivételes esetben a magyarországi tanítójelölt normaiskolát végzett, amely háromosztályos népiskolából és a tanítóképző tagozatból állt. Az új intézményt a Ratio szerint a tankerületek székhelyén kellett megszervezni, a tankerületi népiskola felügyelő közvetlen ellenőrzése alatt.[248]

A tanítók szakképzettségéről az 1778-ban kiadott „Projectum Budense" intézkedett először. Eszerint az 1776-ban felállított tankerületek székhelyein lévő központi „nemzeti" vagy „normális" iskolákban kell történnie a tanítóképzésnek. Ez azt jelentette, hogy a városokban, mezővárosokban tanító jelöltek számára öt, a falusi népiskolákban tanító jelöltek számára négyhónapos tanfolyamon először elméleti képzést írtak elő, azután két héten át kellett megfigyelniük a nemzeti iskolákban a tanítást, és végül egy héten át a vezető tanító felügyelete mellett próbatanítást végeztek. Mária Terézia 1779-ben a tanítóképzés könnyítésére elrendelte, hogy a tanítójelöltek a kisebb városokból és mezővárosokból a legközelebbi három- vagy négyosztályú, jól szervezett „nemzeti iskolákat" is látogathatják elméleti és gyakorlati képzés céljából. Ugyanebben az évben rendelkezést hozott az uralkodónő arról, hogy a jövőben új tanítóként egyetlen népiskolában sem alkalmazható olyan egyén, aki a szükséges rátermettségén túl nem rendelkezik a tankerületi normaiskolákban szerzett bizonyítvánnyal. 1782-ben Körmöcbányára küldtek ilyen tanítókat.

[247] MÉSZÁROS 1979. 311-317; FINÁCZY 1890.
[248] MÉSZÁROS 1984a. 189-209.

A népiskolai ellenőrök számára 1789-ben kiadott útmutató leszögezi, hogy minden népiskolai tanítónak legalább alapjaiban ismernie kell a normamódszert, s erről írásos igazolást kötelesek szerezni a népiskolai ellenőröktől. II. József halála után - 1790 tavasza – megszüntették a normarendszer kötelező jellegét. Az 1795. szeptember 18-án kiadott királyi rendelet meghatározza, hogy amíg az új oktatási rendelet életbe nem lép, azokban a népiskolákban, ahol a tanító teljes javadalomban részesül, nem alkalmazható más, csak olyan egyén, aki tanítói képesítő bizonyítvánnyal rendelkezik, és ismeri a minden iskolában egyöntetűen előírt oktatási módszert. Az 1806-os Ratio Educationis is intézkedik a tanítók képesítése felől: „Hogy az egyéni adottságaikban is, nemzetiségükben is különböző iskolás gyermekek oktatását, nevelését haszonnal irányíthassák, mindenekelőtt az szükséges, hogy megfelelőképpen felkészültek és mindazokban az ismeretekben azonosan kiképzettek legyenek, amelyeket a nyilvános iskolák számára megszabtak. A tanítóktól megkívánt tulajdonságokban két elem van: a pedagógiai didaktikus képzés módszere, és valamennyiüknek tudnia kell „a hazai nyelven", azaz magyarul. (180. §.) Ugyanakkor a 48. § előírta, hogy a segédtanítóknak is el kell végezniük a normaiskolai tanítóképzőt.

A fenti állami rendelkezések országos érvényűek voltak, ugyanakkor elsődlegesen a katolikus iskolákat érintették. A protestánsok mereven elzárkóztak attól, hogy normaiskolába küldjék tanítóikat képzésre, vagy továbbképzésre. Vallásszabadságuk megsértését látták azokban a királyi rendeletekben, amelyek felekezeti különbség nélkül kötelezték a nagyobb települések, városok tanítóit arra, hogy a tankerületi „állami-királyi" normaiskolában szerezzenek „állami" bizonyítványt a normarendszer elsajátításáról. A tanítóképzést saját belső ügyüknek tekintették. Az 1790/91-es protestáns autonómia-törvény után változás következett be. A Helytartótanács már nem kötelezte őket arra, hogy a normaiskolákba küldjék tanítóikat a képesítés megszerzése érdekében.[249]

Az evangélikus felekezetű népiskolák vonatkozásában úttörő jelentőségű Tessedik kezdeményezése, aki 1780-tól tesz folyamatosan javaslatot a tanítók képzésére és munkájuk jobbítására vonatkozóan. Híressé vált tanítási tervezetében részletesen foglalkozik a tanítók munkájával és szakmai alkalmasságával.[250] A tanártól bizonyítványt és becsületes életet bizonyító írást követel. Ő maga is sürgette a tanítók képzését, illetve annak intézményesített megvalósítását, ahol elméleti tudást és gyakorlati gazdálkodást sajátíthatnak el a tanítójelöltek. Képzési tervezetét később, 1803-ban a Szentpétervárra küldött pályázati értekezésében fejtette ki részletesebben, melyben a tanítóképzés korszerűsítését és annak pedagógiai megvalósítását elválaszthatatlannak tartotta. A békési falvakra és az ország más tájaira Gyakorlati Gazdasági és Szorgalmatossági Iskolájából főként annak második, felsőbb szintű szakaszában 1799-től 1806-ig kétéves időtartalmú képzési munkájának eredményeként 64 néptanítót képzett a néptanítóságra és a gazdászati tudományra.

[249] MÉSZÁROS 1984a. 210–223.
[250] TESCHEDIK 1788.

Tessedik intézete mellett a mezőberényi esperességi latin gimnázium retorikai, poétikai osztályainak hallgatói lettek nagy számban képesítés nélküli tanítók. Később, 1834-ben a gimnáziumnak Szarvasra történt áthelyezésével szinte egyidőben törekedtek arra, hogy a megújult intézetben tanítóképzés is történjen. Az eszme 1862/63-as tanévben vált valóra Benka Gyulának tulajdoníthatóan, aki az intézet élén állt. A gimnázium már tanítókat is nevelt, mely jelentősen növelte az esperesség és megye képzett pedagógus ellátottságát. Annak ellenére, hogy adományok gyűjtésének sürgetésével főként az evangélikus egyház buzdított a szarvasi főtanodában a tanítóképző tanszék felállítására, „a falusi tanítók képzése és a nemzetiség elő mozdítására felállítandó tanítószék alapítására", éppen az evangélikus egyház anyagi áldozatának hiánya miatt húzódott el megvalósulása. A szarvasi tanítóképző beindításáért nagytekintélyű tanárok harcoltak, mint Vajda Péter, Ballagi Mór, Petz Gyula.

Az intézményben 1863–1895 között – tehát a képzés első 33 éve alatt – 112 tanítói oklevelet állítottak ki. A tanítói tagozatra a gimnázium 6–7–8. osztályának növendékei jelentkezhettek. Ezek a legtöbb tárgyat együtt tanulták a gimnazistákkal. Külön tanulták azonban a neveléstant, a tanítástant, a népiskolai tanítás módszertanát, a zenét, az éneklést, s látogatták a népiskolákat, és próbatanítást is végeztek. Később, a tanítóképzőbe csak a gimnáziumi képzés után lehetett jelentkezni. 1867-ben azonban megszűnt a gimnáziumra épülő, egyéves tanítóképzés, és a gimnázium 5. évéről négy évfolyamúvá vált. Ezzel az oktatási formával megelőzte az állami képzőket is, melyek az 1880-as évektől tértek át a négyévfolyamú képzésre. 1869-től latin, görög, német, matematika órák helyett egészségtant, gazdaságtant, alkotmánytant és a népiskolai tanításhoz tartozó számtant, zenét, éneklést, rajzolást tanítottak. A tanítás és képzés tartalmát az 1868-as népiskolai törvény és az 1871-es képesítői utasítás szabályozta. Az utóbbi kimondta, hogy szóbeli és írásbeli vizsgákat kell tenni. Az elméleti tárgyak: neveléstan, tanítástan, módszertan, katechtika és iskolaismeret, zeneelmélet, ill. nyelvtani és mondattani ismeretek azon nyelvnek, melyen a leendő tanítók tanítanak. Ugyanakkor gyakorlati vizsgát is kellett tenniük. Elsősorban próbatanítást végezni a leendő tanítási nyelven 2–3 tárgyból, valamint egyházi zenéből és éneklésből. A szarvasi intézményben ezen utasítás alapján változott a helyi követelményrendszer. Így a jelöltek írásbeli vizsgákat tettek magyar nyelvből, mely a neveléstan vagy tanítástan köréből vett feladatokból állt. Fordítást tartalmazott német vagy szlovák nyelvre, valamint matematikai és mértani ismeretekből és szépírásból. Szóbeli vizsgát az alábbi tantárgyakból kellett tenni: hit- és erkölcstan, neveléstan, oktatástan és módszertan, magyar nyelv és irodalom, hazai és világtörténelem, alkotmánytan, földrajz, számtan, gyakorlati és elméleti vizsgálat tornából, a tanítónőknek munkamesternői vizsga kézimunkából, valamint gyakorlati tanítás tartása gyakorló elemi népiskolai tanítónál. A nők 18, a férfiak 19 évesen kerültek ki a képzőből. A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy az intézmény folyamatosan, magas színvonalon igyekezett a kor modern pedagógiai követelményeinek megfelelni. Hogy az oktatás tartalmában és metodikájában ez mit jelenthetett, a század végére milyen szakmai felkészültségű néptanítók kerülhettek ki falai közül, e

helyen a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé ennek bővebb kifejtését. Mindenesetre leszögezhető, hogy 1907-ig, önállóvá válásáig is az egyházmegye fő középfokú oktatási bázisa volt a szarvasi intézmény, mely végzett hallgatóival nagy hatással volt a népiskolák műveltség-színvonalbeli emelésére.[251]

A tanító nyelvismerete

A nyelvismeretet alapvetően a tanító származása és az iskolázottsága határozta meg. A tanítók legtöbbje saját anyanyelvén tanított - mely sok esetben a szlovák volt –, de beszélte a magyar és német nyelvet, sőt a képezése során megismerte a latin nyelvet is. A II. Ratio értelmében ismernie és alkalmaznia kellett a magyar nyelvet, ugyanakkor a nép nyelvét is, annál inkább, mivel a népiskolákban két nyelven folyt a tanítás.

MŰVELTSÉGI ÁLLAPOTOK BÉKÉS MEGYÉBEN A XVIII–XIX. SZÁZADBAN

Az újratelepült falvak lakosai kevés kivétellel írástudatlanok voltak. Egy 1717. február 9-i jegyzőkönyvben tett megjegyzés szerint még a vármegyei esküdtek és táblabírák egy része sem tudott írni.[252] A helyzet később sem volt megfelelő. A vármegye 20 községéből 1778 januárjában érkezett hivatalos jelentésekben olvasható az elöljárók neve, s a 20 közül 12 sajátkezűleg írta alá a nevét, nyolc pedig írástudatlan volt. A 20 törvénybíróból kilenc tett keresztet a neve mellé. A 180 esküdt közül 104 nem tudta a nevét leírni.[253]

A vármegye tisztikarát 1700-ban, a terület újranépesedésekor szervezték meg első ízben, majd 1715-ben másodszor, s végérvényesen. Összetételét tekintve református magyarokból tevődött össze, akik Debrecenből, illetve annak környékéről származtak. Csak 1722-ben kerültek katolikusok a vármegye testületébe. A szükség által előidézett kvalifikáltabb egyének bevándorlása teremtette meg a műveltebb réteg kialakulását, rajtuk kívül tanult ember nem akadt a vármegyében.[254]

A fenti állapot akkor kezdett változni, amikor minden községben és mezővárosban megalakultak az egyházközségek, és azok megszervezték iskolájukat. Az elkövetkező évtizedek alatt a műveltségi színvonal - legalábbis ami az írás-olvasást illeti – sokat változott. A megyebeli lelkészi és tanítói állomások gyarapodásuk révén egyre jövedelmezőbbekké váltak, így oda szívesen jöttek messze földről jeles, képzett, sokszor külföldi iskolákat megjárt egyének. Közöttük - például - Szarvasra

[251] TÓTH 1990; MIKONYA 2002. 30–45; SZAKÁL 1934.
[252] IMPLOM 1971. 26.
[253] IMPLOM 1971. 327.
[254] KARÁCSONYI 1896. III. 402; FRAKNÓI 1877.

Markovitz Mátyás (1734–1762), Békéscsabára Id. Tessedik Sámuel (1744–1749), Szarvasra Ifj. Tessedik Sámuel (1769–1821), Tótkomlósra Walaszky Pál (1769–1780) érkezett.[255]

A lelkészek, tisztviselők mellett a jómódú kézműiparosok és földművesek is taníttatni kezdték gyermekeiket. Az iskolázottság mértékét növelte a gyulai és szentandrási uradalmak szétosztódása is, mely révén 1800-ra megötszöröződött a tanult emberek száma. Így „a múlt század vége felé már akadtak férfiak, akik nemcsak éppen olvasgattak egyet s mást, hanem gondolataikat, ismereteiket írásba is tették, hogy embertársaikkal közöljék" - állapítja meg Karácsony János 1890-ben.[256] Tömeges írástudásról azonban még nem lehet beszélni. A névaláírásokból sokszor kitűnik, hogy a nevén kívül aligha tudott mást leírni. A közigazgatásban, a mezővárosi, községi tanácsban alkalmaztak hivatásszerűen írástudókat, írnokokat (kancellista), nótáriusokat (jegyző), akik megfogalmazták a különböző hivatalos leveleket, okiratokat, s azt az írástudó elöljáró kézjegyével hitelesítette. Az egyszerű ember, lakos általában a bibliát forgatta, imádságos- és énekeskönyvekből olvasott, azonkívül esetleg kalendáriumot, feljegyzéseket ezekbe tett, s az írást csak hivatalos testület tagjaiként gyakorolta rendszeresen. Az írástudás mértékét s az írástudás arányát a mezőberényi „hangásztársaság" 1844. október 22-i keltezésű szerződése - melyet Kárászek Vencel volt nagylaki „hangászatot tanító mesterrel" kötöttek – is jól példázza. Az egy évre szóló megállapodást öt pontban rögzítették, az elöljáróság három tagjának jelenlétében. A szerződést a prímás, a második prímás, a fagottos, a pozanista, a két kornista, a klarinétos, a bőgős és további kilenc tag „írta alá", tett kézjegyet.[257] A zenekarnak mindössze két tagja tudott folyamatosan írni, tehát a tizenkét főből ketten.

A XVIII. század közepének műveltségét az egyház határozta meg. Az evangélikusoknál a köznép körében az úgynevezett „bibliások" számítottak a legműveltebbnek, akik a különféle vallási könyveket olvasták, és azokból az átlagosnál nagyobb szintű tájékozottságot szereztek. Ilyen könyvek voltak a bibliák, az egyházi énekeskönyvek, az imádságos könyvek, és a prédikációs gyűjtemények, az úgynevezett *posztillák*.[258] Az egyházi magas és az alacsony vagy népi kultúra közötti távolság továbbra megmaradt. Bár az írástudatlanság és iskolázatlanság megyeszerte nagyobb arányú volt más vidékekhez képest, a többségében paraszti származású lakosság körében azonban ez nem jelentett teljes műveletlenséget. A paraszti-népi műveltség természetes módon és ösztönszerűleg fejlődött. Az öntörvényű, zárt kultúrájú mezővárosokban, falvakban a népi kultúra önállóan csiszolódott a maga belső fejlődési törvényeinek megfelelően – s bár sokszor különbözött, vagy alulmaradt a felülről hivatalosan kialakítani kívánt paraszti-népi műveltségtől – tagjai a hivatalo-

[255] KARÁCSONY 1896. III. 402.
[256] KARÁCSONY 1896. III. 401–403.
[257] IMPLOM 1971. 337.
[258] DEDINSZKY 1982.

san elvárt tudásszint vagy iskolai tudnivalók ismerete nélkül sem tekinthetők műveletlennek. „A parasztember legtöbbje értékes, sajátos népi-paraszti műveltséggel rendelkezett. Nem az írás-olvasás útján létező, így megszerezhető és terjedő műveltség volt ez, mint a mai, hanem a szájhagyomány útján átöröklődő, változatos és színes »ismeret« anyag, pontosan meghatározott szokás- és hagyományrendszer, élmény- és tapasztalatfolyamat, az egyes ember, valamint a közösség teljes életét betöltő kultúra, nevelőhatásaiban, »oktatási« eredményeiben teljesen egyenrangú a »hivatalos« művelődési anyagokkal [...] A 19. század közepéig a paraszti műveltségi anyagba nem tartozott bele az olvasás-írástudás, ezek a parasztság zöme számára a 19. század közepe előtt nem voltak «elemi», vagyis nélkülönözhetetlen ismeretek, a legtöbb parasztember ezek nélkül is el tudta látni felnőttkori nélkülönözhetetlen faladatait... Érdekes műveltséget szerezhettek maguknak azonban a szóbeli hagyományok átvételével, a paraszti életbe való folyamatos bekapcsolódással, a falu életében való közvetlen résztvétellel..." - állapítja meg Mészáros István.[259]

A dél-alföldi szlovákság népi írásbeliségének jellemzői is jól érzékeltetik azt a folyamatot, ahogyan a gazdasági tényezők, gazdálkodási körülmények kényszere alatt írt paraszt-naplók, feljegyzések mellett a funkcionális írásbeliség kétnyelvű formái megjelentek. Tükrözik az alsóbb paraszti rétegek íráskészségét és a hagyományos paraszti műveltség átstruktúrálódását.[260]

A népoktatás története Békés megyében 1710–1890 között

A kezdetektől 1709-ig

A XII. század derekán szerveződtek e vidéken az első egyházak. Öt monostor alakult meg - közöttük Csolt, Gerla –, s 1327-ben Gyulán is épült templom és rendház.[261] A monostorok mellett iskolák is épültek. A monostori iskolák szerzetes - és papképző - intézmények voltak, de közvetett hatásuk is volt a népiskolákra, mert ezekből kerültek ki a nép lelki vezetői és oktatói: a papok. A monostorok melletti iskolákban a „Fráter lektor" végezte a tanító munkát. Bizonyos, hogy a falusi plébánosoknak és káplánjaiknak is különös kötelességük volt az ifjúság nevelése és oktatása, amit kezdetben a templom előcsarnokában vagy szabad ég alatt, a templom mellett, vagy a parókiájukon végeztek. II. Jenő pápa, majd IV. Leó pápa szigorúan kötelezte a plébánosokat arra, hogy a népet elemi ismeretekre tanítsák. Minden bizonnyal - jóllehet adataink nincsenek rávonatkozóan – Békés vármegyében az Árpád-korban is léteztek ilyen iskolák. Ezek az úgynevezett „fárai iskolák" nem voltak a mai értelemben vett népiskolák, mert azokban a plébánosok elsősor-

[259] MÉSZÁROS 1979. 302-303; ORTUTAY 1961. 479-510.
[260] GYIVICSÁN 1987a; GYIVICSÁN 1992.
[261] BLAZOVICH 1984; KOVÁCS 2002. 16-17.

ban a vallás elemeire és imádságokra tanítottak.[262] III. Béla király arról rendelkezett, hogy az uralkodó elé kerülő panaszokat írásba foglalják, de ezt a törvényt – a nemesség követelésére, melynek nagyobb része írástudatlan volt – az 1267. évi 10. törvénycikkel hatályon kívül helyezték. Ez a törvénykezés nem segítette elő az iskolai művelődést.

A mezővárosi iskolahálózat kiépülésében a plébániai iskolák töltöttek be központi szerepet. Ilyen római katolikus iskolák ismeretesek Gyulán (1508), Békésen (1552) és Békésszentandráson. A plébános mellett már önálló pedagógus, „ludi magister", azaz iskolamester működött, ami fontos tényező az iskolafejlődés történetében.[263] A Mátyás király uralkodását követő anarchisztikus állapotok, a politikai bizonytalanság (mohácsi vész 1526-ban, majd Buda törökkézre kerülése 1541-ben, az ország három részre szakadása, a török hódoltság beköszönte) az iskoláztatásra is hátrányt, visszaesést jelentett. Viszont a török uralom kiterjeszkedése ösztönzőleg hatott a protestantizmus rohamos elterjedésére, ami a protestáns, kálvinista iskolák korai megszerveződését is eredményezte Gyulán 1543-ban, Békésen 1552-ben. A hitújítók az egyház megreformálása mellett társadalmi változásokat is sürgettek, melynek fő eszköze volt az anyanyelvre fordított biblia olvasása és tanítása. Ily módon az iskolai munkát, az olvasás belső igényét, egyéni meggyőződésből fakadó motivációját, a reformáció eszméje hatásosan szolgálta.

Békésben két fő központ alakult ki, Gyulán és Békésen. A gyulai iskola megalakításában Szegedi Kiss István (1543–1545), Sztáray Mihály (1554), Szikszai Fabricius Demeter (1558–1561) és Szibolthi Demeter (1560–1562) jeleskedett.[264] A békési reformátusoknál újdonság volt az, hogy a tanítóknak kötelességévé tették az egyházi szolgálatot is, és viszont, a protestáns lelkészek csak egy-két évi iskolai rektori tevékenység után szenteltethettek pappá. A békési partikuláris iskola kiváló rektorai a következők voltak: Ozorai Imre (1523–1530), Szegedi Kis István (1552), Litterati (Turi) Lukács és Szegedi Lőrinc (1562–1567). Lényeges dolog, hogy ők már praeceptorok segítségével tanítottak. Ezeknek az iskoláknak a színvonala és látogatottsága is a tanítást végző személyek felkészültségétől függött, mint ahogy a tananyag és a tanítási módszer is.[265]

Egyházigazgatási tekintetben a vármegyében lévő egyházak a Szent László által alapított nagyváradi püspökséghez, s a tatárjárásig (1240–1241) a békési és szeghalmi esperességekhez tartoztak. Békésben a tatárjárástól a mohácsi vészig (1526) Összesen 60 egyházközség szerveződött, amelyek közül 40 a békési, 20 pedig a szeghalmihoz tartozott. A római katolikus egyház közben is hozott rendelkezéseket az iskolák létrehozását illetően. Iskolatörténeti szempontból is fontos az 1548. évi országgyűlés VI. törvénycikkének 4. §-a, amely utasítja a főpapokat az

[262] SZENTKERESZTY 1932. 5.
[263] TÓTH 1984. 300.
[264] KATHONA 1974; ZOVÁNYI 1977.
[265] TÓTH 1984. 300.

iskolák állítására, valamint az ugyanezen országgyűlés által hozott XII. törvénycikk és az 1550. XIX.t.c., amely az elpusztult monostorok, kolostorok és egyházak fekvő jószágainak ill. jövedelmeinek iskolák létesítésére történő fordítását rendelte el, valamint az 1560. évi nagyszombati zsinat azon rendelkezése, amely kötelességévé tette a plébániáknak, hogy külön-külön vagy a szegényebbek többen összetársulva iskolamestert (ludi magister) alkalmazzanak, akik a gyermekeket írásra, olvasásra, egyházi énekekre és vallási ismeretekre oktassák. A fenti rendeleteknek azonban a megye népiskoláztatására nem volt hatása, mivel ezek katolikus iskolákra vonatkoztak, s a vármegye népességének nagyobb része már ekkor protestáns hitű, kálvinista vallású volt.

A protestantizmus megjelenésekor Békés vármegyében 71 falu, illetve község létezett, mintegy 20 ezer fős lakossággal.[266]

A legelső hitújítók azonban nem a kálvinisták, hanem a lutheránusok voltak, de az unitáriusok is megjelentek, akiket Basilius István vezetett ide az 1570-es években. A lutheránusok azonban - mint az alföldi hódoltsági területeken általában - nem gyökeresedtek meg. A magára hagyatott, önrendelkezésre kényszerült magyarság számára a kálvinizmus ideológiája (erős társadalmi kohézió, demokratikusság, puritanizmus, önrendelkezés) vált meghatározóvá s követendő példává. A lutheranizmus Magyarország északi-északkeleti vármegyéiben, egy-egy nagyobb dominiumban, a szepességi szászok vagy cipszerek s Erdélyben a szászok körében terjedt el, s lett népvallássá. Az unitáriusok is szórványt képeznek az Alföldön. A reformátusok és unitáriusok nagy gondot fordítottak az oktatásra, és majdnem minden helységben létesítettek iskolát, amelyben lelkész vagy külön tanító tanított, s az ünnepnapokon a felnőtteket is oktatta.[267]

Ebben a korai időszakban az iskolafelügyelet ügye nem oldódhatott meg, azaz az államszervezet, központi hatalom, a római katolikus egyházszervezet meggyengülése, széthullása (az Alföld, így Békés vidéke is a török birodalom része lett, a királyi Magyarország az északi területeken létezett, a különálló Erdély pedig nem rendelkezett befolyással, így önálló állami és egyházi életet alakított ki) nem tette lehetővé a központi intézkedések rendező elveinek megvalósulását. A szórvány s autonóm jelleg vált domináns tényezővé. Minden egyház és mezőváros maga állapította meg tantervét, fogadta fel tanítóját, határozta meg a tantárgyak körét, és megszabta a tanidőt. Jellemző volt, hogy a fiúiskolákban a legtöbb helyen - még a kisebb falvakban is –, tanították a latin nyelvet, de akadt olyan iskola is, ahol a görög és a zsidó nyelvvel is terhelték a gyermekeket. A lányokat azonban csak anyanyelvükön tanították.[268]

A gyulai és békési „parasztgimnáziumok" mellett a XVII. század elején további iskolák létezéséről vannak adataink. Békéscsabán 1610-ből Várkonyi András,

[266] CSIPES 1976.
[267] ŠVEHLÁK 1908; SAKRANSKÝ 1973; KOŠTIAL 1992; GYIVICSÁN 2002a.
[268] SZENTKERESZTY 1932. 88-89.

1657-ben Nagybányai András tanító neve ismeretes. Dobozon is volt kisiskola 1625-ben, tanítója Marosy András, 1634-ben Debreceny István, 1675-ben Várhelyi Mihály volt.[269]

Békés vármegye népiskola-hálózatának fejlődése csak 1556-ig tartott. Gyula ekkor török kézre került, a török-tatár hadak pusztítása következtében pedig a vidék elnéptelenedett, következésképpen az iskolák sem működhettek. A törökök kiűzéséig, a XVII. század végéig a pusztulás jellemzi vidékünket. Az élet folytonosságát igazolja ugyanakkor az, hogy egyes védettebb helyeken – mint például a Sárrét – léteztek közösségek, amelyek Debrecenből kértek lelkészeket, s nekik minden bizonnyal az időszaki feladatok elvégzése, szolgálat mellett a tanítás is feladatuk körébe tartozott.[270]

A törökök kiűzése (1695) után lassan megkezdődött a vidék újranépesedése, az elmenekült lakosság visszatért korábbi lakóhelyére, s 1703-ban már 31 község létezett Békésben. A Rákóczi-szabadságharc idején ismét erőssé vált a létbizonytalanság, különösen a gyulai rácok támadásai következtében. Mivel a falvak életképessége is veszélybe került, természetes, hogy az iskolák sem működhettek az 1695 és a Rákóczi szabadságharc utolsó szakasza, vagyis az 1709 közötti időszakban.[271]

1710-től 1890-ig

1700-ban szerveződött újjá Békés vármegye először, majd a tartós békés időszak beköszöntével másodszor 1715-ben. Tekintettel arra, hogy a tisztviselők Debrecenből jöttek ide, ők a református vallást erősítették e vidéken. 1720-ban már 12 református hitközség létezett Békésben. Mezőberényben a református eklézsia 1731-ben alakult meg. 1716-ban 21 település vált lakottá 2700 fős népességgel. Alacsony volt a lélekszám, száz családon felül csak Békésen (163), Szeghalmon (109) és az 1722-ben újratelepített Szarvason (300) éltek. A települések visszaköltöző és bevándorló lakossága általában református hiten élt, de néhány katolikus és evangélikus egyházközség is megszerveződött. 1722–1735 között a betelepülők háborítatlanul építtethették fel templomaikat. Először vályogból a csabai, berényi és szarvasi ágostai hitvallású, majd a vári, gyomai református, fából a kétegyházi, majd téglából a gyulai görögkeleti és békési.[272] Az egyházközségeken belül iskolák is létesültek.

A szabad vallásgyakorlatot biztosító Harruckern uradalom telepítette ide a Felföldről idevándorló evangélikus szlovákokat, akik falvakat hoztak létre, s megalakították hitközségüket is: 1718-ban a csabai, 1722-ben a szarvasi, majd 1723-ban a berényi eklézsia jött létre. Az újratelepülők papjaikat és tanítójukat is sok esetben

[269] TÓTH 1984. 311.
[270] SZENTKERESZTY 1932. 9.
[271] SZENTKERESZTY 1932. 9; EMBER 1976.
[272] KARÁCSONYI 1896. III. 329.

magukkal hozták.[273] A letelepedett lakosság bent a falvakban lakott, s természetesen a templom mellett az iskolát is ott építették fel. Az iskolákban működő tanítók névszerint is ismeretesek: 1711-ben érkezett Vésztőre Parti Miklós, aki lelkésztanítóként fejtett ki tevékenységet, s ugyanebben az esztendőben került Kabai Dániel Békésre, 1716-ban Sági János Gyulára, 1718-ban Matthaidesz Lőrinc Csabára, 1722-ben Deutschenschmid Dániel Szarvasra, s ugyanekkor Liszkay János paptanító, valamint Genertzius János Berénybe, 1731-ben Zámbok István Endrődre, s 1746-ban Mravik Péter Tótkomlósra.[274]

Békés vármegye oktatásügye gyors fejlődésnek indult a XVIII. század első felében. Az evangélikus hitközségek száma is megkétszereződött. A csabai, szarvasi, berényi szlovák hitközségek után az orosházi (1744), 1745-ben a berényi német, 1746-ban a tótkomlósi, majd jóval később, egy évszázad múlva, 1844 után a várfalvi, a csorvási, a kondorosi alakult meg. Ezek a gyülekezetek kezdettől fogva a Bányai Egyházkerület békési esperességéhez tartoztak.

A XVIII. század második felében tovább javult a tanítói ellátottság színvonala, legtöbb tanító 1770-től telepedett le Békés vármegye helységeiben, így Mezőberényben is. Az 1770–1772. évi összeírás szerint 1769-ben került Kőszegi Zsigmond a német evangélikus, 1770-ben Fajkó József a magyar református, 1771-ben pedig Antony István a szlovák evangélikus gyülekezethez.[275] Az iskolák helyzetére való tekintettel utalni kell a Helytartótanácsnak egy 1773-as végzésére, amely utasította a vármegyét, hogy igyekezzen hatással lenni a földesurakra, hogy ahol szükséges, létesítsenek iskolákat. A vármegye válasza erre: „itt elegendő számmal vannak iskolák, s a tanítók rendes fizetést kapnak".[276]

A evangélikusok lélekszáma az eklézsiák számának növekedésével arányosan gyarapodott Békés vármegyében a XIX. század első felében is: 1827-ben 49 000, 1847-ben 58 121 fő.[277] 1837-ben az evangélikusoknál 4958, a reformátusoknál 4285 gyermek járt iskolába. Az evangélikusoknak ebben az esztendőben 23 tanítójuk volt, a reformátusoknak pedig 45. Az 1851/52-es tanévben már 9121 fiú és 6072 leány látogatta az iskolákat. Ebben a tanévben 50 református, 32 ágostai hitvallású evangélikus, 24 római katolikus népiskola volt Békés vármegyében, ahol 110 tanító tanított 15 516 gyermeket. Az iskolások száma ugrásszerűen megnövekedett a XIX–XX. század fordulójára: 29 235 gyermeket iskoláztattak.[278] Itt is említést teszünk arról, hogy a reformátusok már a XVIII. század elején is alkalmaztak nő tanítót az iskolákban.

---

[273] Nemcsak Békésben volt ez így, de például a Pest vármegyében lévő Albertira is magukkal hozták a Zólyomból érkező szlovák telepesek papjukat és tanítójukat. HÍDVÉGI 1990. 35–41.
[274] TÓTH 1977. 19.
[275] TÓTH 1977. 22; TÓTH 1984. 301–302.
[276] SZENTKERESZTY 1932. 15.
[277] KARÁCSONYI 1896. III. 398.
[278] KARÁCSONYI 1896. III. 399.

Az 1777. évi oktatási rendelet a katolikus iskolákat a nagyváradi kerületi iskolafelügyelő hatásköre alá rendelte. Később – többszöri sürgetés után – 1785-ben Gyulán, a magyarvárosi iskolában kezdtek az előírt, norma szerint tanítani, de ez minden bizonnyal nem lehetett sikeres, mivel 1792-ben a vármegye rendjei jártak el annak érdekében, hogy a régi tanítási módot visszaállítsák, mert az új sikertelennek bizonyult.[279]

A protestáns iskolák felügyeleti kérdését az 1791. évi törvénykezés szabályozta. Szabadságot biztosított az igazgató, a felügyelő és a tanterv megválasztásában, s egyben lehetővé tette a különböző fokozatú iskolák megszervezését. Ezen az alapon 1795-ben a Tiszántúli Református Egyházkerület – melyhez a Békés megyei egyházközösségek is tartoztak – megelőzve az evangélikusokat, megalkotta és nyomtatásban megjelentette az iskolák szervezeti szabályzatát. A tanítók kötelességeit, a tanítani valót és módot megállapító rendelet határozta meg az osztálykönyv használatát is, amit naponként kellett vezetni, az évi hitvizsgák nyilvántartásához hasonlóan.

A reformkor idején az iskolai műveltségre nagy hatással volt a magyar nyelv hivatalos használatának törvénybe iktatása. Ezt már Békés vármegye közgyűlése 1832-ben is sürgette a Helytartótanácshoz intézett levelében.[280] A „deákos-latinos kultúra" hátérbe szorulásával, a nemzetiségi anyanyelv részleges megtartásával a magyar nyelv került előtérbe, s vált rendszerré 1840-től. Fontos szemponttá vált a gyakorlatias, gazdasági irányultságú, természettudományos műveltség, melynek Tessedik Sámuel nyomdokain haladva, főként evangélikus tanítók és lelkészek lettek kiváló művelői: például Haan Lajos, Wylim János, Lestyánszky András Békéscsabán; Horváth Dániel, Tóthfalussi Péter, Surányi Nagy Gedeon Füzesgyarmaton; Dénes Sándor, Kovács Timotheus, Mikolay István Orosházán; Kiss Bálint Vésztőn.[281] Valamennyien nagy szerepet játszottak a megyei iskolakultúra, a hazafias és munkára nevelés színvonalának emelésében.

Békésben tanyasi iskolákról ebben az időszakban (XVIII. század) még nem lehet beszélni. Jóllehet a szállásrendszer megtalálható a nagyterületű mezővárosok kiterjedt határán, ahol az üzemszervezet megkövetelte az állandó kinttartózkodást, azonban ez nem akadályozta azt, hogy gyermekek a település központjában tanuljanak iskolában, mint ahogyan jártak istentiszteletekre a templomba.

A XIX. század első felében, főként a békéscsabai tágas határban, pusztákon úgynevezett „érdekeltségi" iskolák keletkeztek, ott, ahol kezdetben képzetlen, később képzett vándortanítók tanítottak. Fenntartásukhoz később az evangélikus egyház is hozzájárult, majd azokat átvette, de még 1880 után is meghagyta. Békési viszonylatban az első ilyen iskola a békéssámsoni római katolikus iskola, amely még

[279] KARÁCSONYI 1896. III. 339; SZENTKERESZTY 1932. 15.

[280] A kötelező nyelvtanításban a kezdeti latin mellett a német következett (1775–1790), majd az anyanyelvi iskolákban is a magyar 1791-től. TÓTH 1984. 309.

[281] SZENTKERESZTY 1932. 17–18.

a tanyarendszer kiteljesedése, a legelőelkülönözés és felosztás előtt – mely ösztönzőleg hatott a tanyarendszer kiteljesedésére – 1820-ban keletkezett.

Egyéb iskolák létrehozása érdekében is történtek hivatalos lépések. A Helytartótanács 1846-ban szólította fel a vármegyét vasárnapi ismétlőiskolák felállítása érdekében. Ennek ellenére csupán 1854-ben sikerült az elsőt megszervezni Gyulán, majd ugyanitt 1857-ben indították be a rajziskolát. Szarvason 1862-ben Haviár Dániel ágostai hitvallású evangélikus lelkész alapításával társulati iskolát hoztak létre. Ez tulajdonképpen leánynevelő-intézet volt, majd 1879 után polgári leányiskolává alakult át.[282] Békéscsabán 1840-ben a görögkeletiek hoztak létre iskolát, 1847-ben „magán növelde" indult, 1875-ben hozták létre az első iparos iskolát. Az ortodox izraeliták 1884-ben szervezték meg iskolájukat (korábban *chéder*ekben tanították gyermekeiket német nyelven). Az első állami elemi iskolát csak Rezey Silvius királyi tanfelügyelő sürgetésére sikerült beindítani 1899-ben.

A vármegye középfokú iskoláztatását tekintve szükséges említést tenni a mezőberényi esperességi latin gimnáziumról, amelyet 1802-ben szerveztek meg és indítottak be. 1834-ig működött, amikor Szarvasra költöztették át. Az evangélikusok másik középfokú iskolája az 1850-ben alapított csabai algimnázium volt. A reformátusok gimnáziuma 1838-tól működik Békésen. A római katolikusok 1808-ban tettek kísérletet gimnázium megszervezésére, de ez nem valósult meg. A legnagyobb szerepet játszó Tessedik-féle gazdasági-ipari szorgalmatossági iskola 1797–1802 között állt fenn Szarvason, de hatása később is meghatározó volt más iskolák oktatási szemléletének kialakításában.[283]

A MEZŐBERÉNYI SZLOVÁK NÉPISKOLAI OKTATÁS JELLEMZŐI. A SZLOVÁK EVANGÉLIKUS ISKOLÁK TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL 1890-IG

Az iskoláztatás története a kezdetektől az I. Ratio Educationisig

Mezőberénynek már a nemzetiségek letelepedése előtt volt iskolája. A reformáció idején, 1567-ben, 12 család (mintegy 150 lélek), 1579-ben 45 család (mintegy 250 lélek) élt a településen,[284] s létezett református iskola, ahol egy lelkésztanító foglalkozott a gyermekekkel. A törökök - miután elfoglalták Gyula várát, s pusztították a vidéket – mindent felégettek 1596-ban Berényben is, de a lakosság egy része visszatért 1616-ban, s már 1633-ban két iskola ismeretes a helységben. A Gyomához közel eső Félhalomban is volt egy református iskola. Nemeskereki és

[282] SZENTKERESZTY 1932. 156.
[283] ELEK 1961; ELEK 1985a; ELEK 1988.
[284] KÁLDY-NAGY 1991. 174-175.

Félhalom a török uralom végére végleg elpusztult.[285] Nemeskereki egy időre újranépesedett – itt római katolikus iskolát szerveztek meg –, azonban a Körös folyó áradásai miatt a lakosok tanítójukkal együtt Endrődre költöztek 1730-ban, s Kereki végleg puszta maradt, s Mezőberény határába olvadt.

A szlovákok - mint ismeretes – Bél Mátyás leírása szerint 1722-ben érkeztek először Nemeskerekibe és Berény egy részére, ahol agrártevékenységbe kezdtek.[286] Tekintettel arra, hogy a lakosság aránya még igen alacsony volt, amit a nagymérvű visszaáramlás is erősített, iskoláról, iskolaszerű képzésről nem lehet beszélni ebben az időszakban. Elméletileg előfordulhat bizonyos szerveződésű szükségiskola, s az, hogy a letelepedett közösségek papjai foglalkoztak az ifjúsággal - már csak a vallásosság, hit erősítése érdekében is –, azonban erre vonatkozó adatok nincsenek, s olyanok sem, amelyek a szülők szándékát igazolnák gyermekeik minimális szintű tudásának - írás, olvasás, számolás - elsajátíttatására. A rendelkezésünkre álló XIX. századi levéltári anyag alapján ebben az időszakban a bevándorlók között kevés írástudó akadt, viszont olvasni bizonyára többen tudhattak, hiszen a énekeskönyveiket, posztilláikat nem hozták volna magukkal. Ezekből már többen tudtak énekelni, tehát betűismerettel rendelkeztek.

Feltételezésünk szerint a vallásosságnak, a vallás megtartásának - egészen a XX. század közepének államosításig - nagy a szerepe az iskolák létrehozásában, különösen a kezdet kezdetén, a megtelepedés utáni időszakban. A Berénybe érkezők 1723-ban a földesúrhoz intézett kérdéseikben, kérésükben csupán a templom felépítésére helyezték a súlypontot, s erre engedélyt is kaptak, de iskolájuk is ekkor kezdhette meg működését. Az iskolát akkor még nem az egyház építtette - ekkor még szervezett egyházközség, gyülekezet nem volt –, hanem a földesúr, Harruckern János György, aki a jobbágyok fundusához hasonlóan biztosíthatott telket az iskola számára is.

Az 1681. évi országgyűlés 25. törvénycikke kimondta, hogy földesúri birtokokon maga a földesúr - kegyúri jogánál fogva – rendelkezik az ott lévő templomról, iskoláról. Mint utaltunk rá, 1686-tól, a törökök kiűzése után ennek alapján indult meg a protestáns egyházszervezet kiépítése és az iskolák létesítése. Ennek a törvénynek 1687-es megújítása maradt érvényben 1781-ig, az „Edictum Tolerantiae", II. József vallási türelmi rendelete kibocsátásáig. Az 1712–1715. évi országgyűlés megerősítette a korábban hozott vallásügyi törvényeket és intézkedéseket. Tehát a szlovákok betelepülése idején a földesúr engedelméből, jóváhagyásával, anyagi hozzájárulásával lehetett iskolát építeni, a templomhoz hasonlóan. Tekintettel arra, hogy a templom ekkor gerendavázas, vesszőből font, és sárral tapasztott

[285] Félhalom faluban 30 családot (mintegy 165 fő) írtak össze a törökök 1567-ben, 1579-ben pedig 22 családot találtak ugyanitt. A Berény szomszédságában lévő Nemeskerekiben 1567-ben 35, 1579-ben 29 család összeírására került sor. KÁLDY-NAGY 1991. 241–242, 249–250. Több mint egy évtized alatt már a népességfogyás jelei mutatkoztak, amely katasztrofálissá vált az 1590-es években, a tizenötéves háború idején. A vidék végleges pusztulását Nagyvárad 1660-ban történt török elfoglalása, s az azt követő Szejdi-járás okozta. NOVÁK 2002.

[286] BÉL 1993. 10.

épület volt - hasonlóan a lakóházakhoz és egyéb épületekhez –, az iskola is hasonló anyagokból és módon épülhetett fel. A könnyűszerkezetes paticsfal megfelelt a táji környezetnek, a mocsaras tájnak, ahol a Körös árvizei állandó veszélyt jelentettek, s árvíz esetén is épségben maradhatott, hisz nem dőlt össze az épület a gerendavázaknak köszönhetően.

Iskolaépületre vonatkozó első híradás 1810-ből ismeretes. Ekkor bontották el az uralkodó által építtetett - nyilván az 1781 után királyi engedéllyel létesült – iskolaépületet.[287] Mint ahogyan templom is volt Mezőberényben, úgy iskola is lehetett, mindkét nemzetiségű (német és szlovák) evangélikus gyülekezetnek a Vallási Türelmi Rendelet előtt. Jóllehet a németek és szlovákok az 1780-as évekig közösen használták a templomot, ez a helyzet a kezdeti években sem állhatott fenn. A németek 1725-ben jelentek meg Berényben – közel egy időben a szlovákokkal, s 1745-ben már saját iskolát alapítottak,[288] jóllehet gyermekeiket már előtte is német tanítóval taníttatták. Erre az időszakra vonatkozóan fontos adatok állnak rendelkezésünkre a XIX. század első feléből. Az iskoláztatás kezdetére a szlovák egyház mindkét iskolai anyakönyve utal bevezetőjében: „Tanodája eredetét vevé mindjárt az egyházéval, de nem vala az közös, mint az imaházzal, egyébként egyesült német - felekezetűekkel –, mivel ezek, noha szlávokkal egy lelkészt, de külön Tanítót tartának". Kezdetben a tanítás természetesen osztatlan volt, s néhány éves tartalmú lehetett. A tanulói létszámra is utalnak a történeti források: „Növendékek száma eleinte csekély vólt, úgy annyira, hogy egy tanodai épület azoké elfogadására s' egy tanító azok nevelésére elegendő vala: mihez képest akkoron a' két nemű növendék vegyesen gyakorlá a' tanodát".[289]

A mezőberényi szláv - szlovák - iskolát tehát egy időben építették az imaházzal, illetve templommal, s egy tanítóval rendelkezett, aki mindkét nembeli gyermekeket tanította. A tanító személyére vonatkozóan a források két személyt neveznek meg mint olyanokat, akik a letelepülőkkel együtt érkeztek. Az egyik Mattheides Lőrinc, aki először Békéscsabán tanított 1718–1722 között.[290] Mattheidesz négy évig tanított Békéscsabán egy paticsfalú épületben. A tömegesen áttelepülőkkel együtt érkezett Berénybe 1722-ben Grenerczius János tanítóval együtt. Tekintettel arra, hogy a felvidéki telepeseknek a földesúrhoz intézett óhaját ő foglalta írásba, innen ered az a tévedés, miszerint a későbbi tudományos publikációk Grenercziuszt nevezik meg első tanítóként Mezőberényben.[291] Mindkettőjükről szól azonban Markovitz

[287] MSZEEI 1810. III/1; SZABÓ 1973. II. 73.

[288] A többi felekezet később létesített iskolát Mezőberényben: a reformátusok 1835-ben, az unitáriusok 1846-ban, az izraeliták 1878-ban. SZENTKERESZTY 1932. 134–136; SZABÓ 1973. II. 73–89.

[289] „A' Mező-Berényi Evangélika Ágost. Vallású Szláv Egyházbani Fiú-Tanodának viszonyait 's ügyeit magában foglaló jegyzőkönyv az 1843^{dik} évtől fogva", valamint „A' Mező-Berényi Ágost. Vallású Szláv Egyházbani Leány tanodának viszonyait 's ügyeit magában foglaló jegyzőkönyv", 1843-tól 1891-ig. Evangélikus Országos egyház Levéltára (EOL) II/1. 36–37. pag.

[290] KORNISS 1930. 316; SEBŐ 1994. 60.

[291] SZENTKERERSZTY 1932. 134; SZABÓ 1973. II. 75; TÓTH 1984. 301–302.

Mátyás munkájában, amelyben azt írja, hogy az első tanító Grenercziusz, az első lelkész pedig Konitsek, nem pedig Mattheidesz. Grenercziusz és Mattheeidesz tehát egyformán tanítók voltak, akik valószínűleg lelkészi teendőket is elláthattak.[292] Mattheideszt az egyháztörténeti és iskolatörténeti leírások – köztük Skolka András és id. Jeszenszky Károly – nem említik meg. A szlovák egyház – már említett – két iskolai jegyzőkönyve az első tanítók között említi meg Lenkovicsot, Antonyt, Greskovitsot és Zacharidesz Dánielt. Ők azonban valójában nem az elsők, csak az közös személyükben, hogy közösen, együtt tanították a fiúkat és leányokat, de nem egy időben.

Azt, hogy Mattheidesz Lőrinc és Grenercziusz János meddig tanítottak Berényben, nem ismeretes, de id. Jeszenszky Károly a többi tanítóról pontos adatokat szolgáltat: Jankovits vagy Johanidesz János 1733-ban, Niklétiusz vagy Nikoleidesz Dániel 1737-ben, Lenkovits Sámuel 1737–1765 között – haláláig – tanított itt. Ugyancsak ismeretes Anthony halálának éve, aki 1777-ben halt meg Mezőberényben.[293] Zacharidesz Dániel is tanította a fiúkat és leányokat vegyesen, de később felhagyott munkájával, a lelkészi hivatást választotta. Jeszenszky Károly szerint 1777–1781 között tanított Berényben.[294] Őt követte Greskovits Sámuel – és nem fordítva –, akinek szintén rendetlen életmódja miatt kellett elhagynia az iskolát. Valószínűleg vele egy időben került az iskolához Klinovszky Tamás, aki igen idős korában, 1825-ben ment nyugdíjba.

A fiúk és leányok iskolai anyakönyve Zacharideszt említi közös tanítóként, aki 1781-ig tanított, s utána jött ide Klinovszky. Valószínű, hogy Zacharidesz kevesebb időt töltött a berényi iskolában, mivel Skolka András 1806-ban azt írta, hogy Klinovszky több mint 30 éve tanított már itt, s az iskola mindvégig egytanítós volt. Ebből következik az, hogy 1810 előtt, Klinovszky tanító – mint az első, nemenként elkülönített osztályok tanítóját, ekkor említi először a Canonica Visitatió jegyzőkönyve – a fiúkat is taníthatta, vegyesen a leányokkal.

A nemek szerint elkülönített, részben osztott osztályok kialakulásáig a következő tanítók tanítottak Mezőberényben: Matheidesz Lőrinc, Grenercziusz János, Jankovits vagy Johanidesz János, Niklétiusz vagy Nikoleidesz Dániel, Greskovits vagy Lenkovits Sámuel, N. Anthony, Zacharidesz Dániel és Klinovszky Tamás. Klinovszky idejében történt a tanulók nemek szerinti különválasztása. Ettől kezdve

[292] MOLNÁR é. n. 16, 30.

[293] Mattheideszt követte Békéscsabán Johanidesz Márton, aki 1732–1751 között tanított, majd Greskovits vagy Lenkovits Sámuel 1751–1763 között, s Antony pedig 1770-ben tanított a csabai iskolában. KORNISS 1930. 316. Az, hogy a Csabán és Berényben előforduló tanítók azonos személyek voltak-e, vagy névrokonságról van csupán szó, nem igazolható, azonban feltételezhető, hogy azonos egyénekről van szó. Berénybe kerülésüket az is szükségessé tette, hogy az egyházközség lélekszámának növekedése komoly tanítói munkát követelt meg, mivel az első tanítók – Markovitz és Jeszenszky szerint – rossz erkölcsi magatartást mutattak, részegeskedtek, illetve „képzetlenek" voltak. JESZENSZKY 1861. 56.

[294] JESZENSZKY 1861. 57.

két tanító tanít a mezőberényi szlovák iskolában: Klinovszky Tamás a leányokat, Povázsay tanító pedig a fiúkat.[295]

Tehát a Békésben megtelepülő felvidéki telepesek templomaikkal együtt iskolát is alapítottak, létesítettek. A lakosság gyors lélekszámbeli növekedése tette szükségessé az iskolák működtetését. A tanulók létszámára vonatkozóan nincsenek adatok, de a helység népességszámából következtetni lehet arra: 1725-ben 46 család (mintegy 230 fő) élt Berényben, s számuk 1752-re megötszöröződött. 1773-ban a lélekszám 2110 fő körül alakult. Mezőberény lakossága közel fél évszázad alatt megtízszereződött. Mint ismeretes, a szlovák lakosság számát a folyamatos bevándorlás növelte. Például 1723–1760 között 127 család vándorolt be. A népesség növekedését alapvetően befolyásolta a népszaporulat is. Az iskolákra vonatkozóan fontos adatot tartalmaz az első esperesi összeírás, amely 1803-ban 238 iskolás gyermeket vett nyilvántartásba a szlovák gyülekezetben. Ez alapján feltételezhető, hogy a XVIII. század közepén 100 fő körül alakulhatott az iskolás gyermekek száma. Erre az időszakra vonatkozóan az 1772. évi összeírás nyújt pontos adatokat.

Még az 1777. évi Ratio Educationis kihirdetése előtt, 1769-ben - az úrbérrendeletet követően - Mária Terézia királynő a Helytartótanács kötelességévé tette azt, hogy a vármegyei és egyházi főhatóságok vegyék számba a népiskolákat, a tanítókat és a tanulókat. Eszerint a berényi szlovákoknál - az úrbéri összeírás idején – 1771-ben Antony István volt a tanító, aki a mindkét nembeli 80 főnyi diákságot a kornak és értelmi képességüknek megfelelően tanította. A nagyobbakat a lutheri kátéra, történelemre, kézírásra, számtanra, a kisebbeket pedig a betűk ismeretére és olvasásra, valamint a himnuszok éneklésére. Ellátásaként a tehetősebb szlovák nemzetiségű gazdáktól tanulónként *½ pozsonyi mérő* búzát, a többiektől *¼ mérő*nyit kapott. Temetés alkalmával az éneklésért további 20 forint illette meg.[296]

Összességében Mezőberény ebben az időszakban az iskolák számát tekintve - a korabeli statisztikai adatokkal összehasonlítva – jó helyzetben volt. Ezt elsősorban a vegyes nemzetiségi és különböző felekezetiségnek köszönhette. Általában a térség más nemzetiséglakta településein is hasonló volt a helyzet. Például Gyulán vagy a gyorsan népesedő Csabán, ahol 1776-ban már két iskola működött, az egyikben a rektor, a másikban a praeceptor tanított. Tótkomlóson is két iskola volt már 1758-ban.[297] Az iskolákkal való megfelelő ellátottságot - mint utaltunk rá - a Helytartótanácsnak 1773-ban történt felszólítására a vármegyei hatóság által adott felelet is igazolja, miszerint Békésben elegendő az iskolák száma, s a tanítók is megfelelően vannak fizetve. Valóban, országos viszonylatban Békés vármegye előnyös helyzetet élvezett e tekintetben, más vidékekhez képest. A Dunántúlon vagy Felvidéken - például Árva vármegyében – a kisebb települések rosszabb körülmé-

[295] A két iskolai anyakönyv: JESZENSZKY 1861. 37.

[296] A németeknél Fajkó József 1770-től, a magyaroknál 1769-től Kőszegi Vilmos tanított. A szlovákok iskolájába járt a legtöbb gyerek, 80 fő (a német részen 66, a magyaroknál 48). A német tanító javadalmazása volt a legnagyobb. TÓTH 1977. 34.

[297] KORNISS 1930. 316; SZENTKERESZTY 1932. 164.

nyek között élő lakossága nehezebben tudott iskolát fenntartani, mint a dél-alföldi nagy településeken az lehetséges volt.[298]

Az 1771-es összeírás szerint tehát Mezőberény szlovákságának egy iskolája volt 80 fővel, a csabaiaknak három (két fiú és egy leány) – 570 tanulóval –, Szarvason pedig egy iskolája, 317 fiú tanulóval és egy iskola 243 leány tanulóval.[299]

Mezőberényben a tanulói létszám folyamatosan növekedett, különösen Zacharidesz Dániel és Klinovszky Tamás tanítók idejében. Arra, hogy a tanítás a nagy létszám ellenére milyen körülmények között ment végbe, csupán következtetni lehet. Ismeretes, hogy az 1770-es évektől különítették el a kisebbeket a nagyobbaktól, de a fiú és leány tanulókat nem.

Széleskörű, jól működő iskolahálózat alakult ki a XVIII. század közepére Magyarországon, s ez jellemezte a protestáns iskolák helyzetét is, jóllehet az iskolarendszer erőteljesen tagolt, megosztott volt szükségszerűen. Mária Terézia 1741-ben történt trónra lépése után széleskörű modernizációra törekedett a Habsburg abszolutizmus megszilárdítása érdekében. A birodalmi érdekeket szolgálta a közoktatás is, amely elválaszthatatlan volt a gazdasági és politikai tervek megvalósításától. Ennek szellemében az uralkodó az iskolákat a közjó szolgálatába állította, és a hazai közoktatás rendszerének kidolgozását egységesen a korszerűsítés szellemében átalakíttatta. Mindezen törekvés azonban Mária Terézia uralkodásának végén történt (1780-ban halálozott el). Ilyen irányú rendeletét 1774-ben adta ki, és megbízta a bécsi Tanügyi Bizottságot a Habsburg birodalom átfogó közoktatási rendszerének átalakításával. Ennek alapján készült az oktatási rendelete, a Ratio Educationis, amit 1777-ben bocsátott ki.[300] Az oktatási rendelet megszerkesztői az igen széttagolt, különféle iskolarendszereket kívánták egy egységes állami iskolarendszer keretei között megreformálni, tisztségüket állami hivatalnokként betöltő tanügyi vezetők irányítása alatt egységes rendszerbe foglalni, az iskolák felekezetiségének, a kor társadalmi–gazdasági–politikai viszonyainak megváltoztatása nélkül.[301] Az oktatási viszonyokra, a társadalom erős vallási és nemzetiségi tagoltságára a dokumentum bevezetője utal. A népoktatás feladata Magyarországon különösen nehéz feladat, mivel több nemzetiségből áll lakossága. A nem magyar nyelvű oktatást több szempontból érinti. Kiindulási pontja az, hogy minden állampolgárnak életviszonyaihoz alkalmazkodó nevelést kell biztosítani, azért különös súlyt helyez a nemzeti (nemzetiségi), vallási és társadalmi szempontokra. Ennek alapján állapítja meg az alsófokú iskolai oktatást és az iskolatípusokat.

A rendelet természetesen az evangélikusokra is vonatkozott. Az új iskolákat ennek alapján kellett megszervezni, s a régieket átalakítani. A szabályzat értelmé-

[298] Békés, Csanád, Csongrád vármegye 146 ezer lakosa 47 településen élt, és mindegyikben volt iskola. Békésben 22 helységben 38 iskola működött. KOSÁRY 1982. 53–65.

[299] TÓTH 1979a. 53–66.

[300] „Ratio Educationis totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincius eidem adnexas A 1777. Budae.

[301] MÉSZÁROS 1984a. 19–33.

ben a mezőberényi szlovák iskola az egytanítós falusi iskolatípusba sorolható. „Falusi iskola a neve azoknak a falvakban vagy mezővárosokban szervezett iskoláknak, melyekben a hitoktató mellett csak egyetlen tanító tanít". Típusait tekintve a berényi az első típusba tartozik, ahol a tanulók azonos nyelvűek és azonos vallásúak. A tanrendszer továbbiakban előírásokat fogalmaz meg a tananyagra és a tanítókra vonatkozóan. Ezek azonban csak ideiglenes előírások, keret jellegűek. A Ratio alkotói éppen az iskolák életkori különbözőség miatti eltérő tananyagra hivatkoznak a meghatározás nehézségét illetően. Ennek megfelelően az anyanyelvi iskolák gondjait viselő felügyelők megítélésére, illetve jóérzésű papok belátására, végül pedig az iskolák tanítóinak lelkiismeretességére hagyatkoznak.[302]

Az anyanyelvi iskolák tananyagát tehát helyi szinten, közösen alakították ki. A konkrét tananyagra vonatkozón a történeti források biztosítanak ismereteket.

Az első Ratio a tanítókról és az iskola felügyeletéről is rendelkezik. Először az 1687-es törvény szellemében a mezővárosok, falvak földesurainak teszi kötelességévé, hogy az iskolákról gondoskodjanak, és fenntartsák a helyi pappal együttműködve azt (iskolaépítés, tanító javadalmazása). A falusi tanítót a lelkipásztor választja a földesúr jóváhagyásával, s a népiskola felügyelőjének megerősítésével, aki tulajdonképpen a lelkész, a pap. Ő külön utasítás szerint köteles munkáját elvégezni.

Az I. Ratio törekedett arra, hogy egységesítse az alsófokú és többféle felekezetű iskolákat, ez azonban csak részben sikerült. A teljes elfogadásától a protestánsok elzárkóztak, mivel azt a vallási autonómiájuk megsértésének tartották. A tananyagra vonatkozóan már előtte és utána is évtizedekig a helyi igények és lehetőségek szerint történt a tanítás. A tanító felvételét az egyháztanács és a presbitérium döntötte el. Arra vonatkozóan, hogy földesúri befolyást gyakorolt volna a választásokra, nincsen adat. Az iskolai felügyelet kérdésében az egyház belső szabályzata volt az irányadó, mely szervezeti felépítésének megfelelően határozta meg az ellenőrzési jogköröket. A Ratio 58. §-a értelmében a falu nem katolikus népiskolájának is a helyi katolikus plébános volt a közvetlen „állami felügyelője", joga volt ellenőrizni, hogy az előírásoknak megfelelően folyik-e a tanítás. Ez azonban - Mezőberényben is - a gyakorlatban nem valósult meg. Az egyházi dokumentumok nem tesznek róla említést, viszont azt többször is megemlítik, hogy jó a szlovák evangélikus egyház kapcsolata a helyi plébánossal. A feljegyzések nem konkrét dolgokat említenek, hanem általánosságban beszélnek, de a jó kapcsolattartásra utalnak.

Mint említettük, az 1777. évi Ratio Edicationis egy-, két- és háromtanítós iskolákat nevez meg. Tekintettel arra, hogy a berényi iskolát 1798-ig egytanítósnak tartjuk az egyházi dokumentumok alapján, ennek megfelelően a későbbiekben a tananyagra és az iskolába járás körülményeire, a tanítás idejére vonatkozóan is ennek megfelelően végezzük kutatásunkat.

Nemzetiségi iskolapolitikáról az I. Ratiotól kezdve beszélhetünk. A XVIII. században a nemzetiségi oktatás még nem merült fel országos, államhatalmi szinten.

[302] MÉSZÁROS 1981. 65-66.

Később, a nemzeti mozgalmak felerősödésével párhuzamosan jelentkeztek a problémák, mutatkozott feszültség az uralkodó nemzet - illetve Habsburg uralom - és a nemzetiségek között, s ennek megfelelően formálódott a nemzetiségi iskolapolitika is.

A Magyarországon élő népek történetében a XVIII. század második fele, a felvilágosult abszolutizmus időszaka az az idő, amikor a nemzetiségi szempontok megjelennek az iskolapolitikában is. Az I. Ratio szükségesnek tartja azt, hogy valamennyi nemzetiség rendelkezzen saját falusi iskolával és olyan tanítóval, aki a saját anyanyelvén kívül az ország gyakoribb nyelvét is ismeri., A „nemzeti", „nemzetiségi nyelv" teljeskörű elismerést nyert az oktatástörténet ezen időszakában azzal, hogy a szervezeti felépítésben, a tanulmányi anyagban is érvényre jutott. Ez ugyan nem kizárólagos, mivel a latin nyelv szükségességét és német nyelv hasznát hangsúlyozza. Az anyanyelvi oktatás azonban teljes mértékben érvényesült, a latint és a németet a helyi iskolában nem tanították. A latin nyelv fokozatos háttérbe szorítása feltétlenül pozitív jelenség, ugyanakkor - a Habsburg uralkodók németesítő politikájának, a „Gäsammtmonarchie" megvalósítása érdekében – a németet helyezték előtérbe a nemzeti nyelvekkel ellentétben.[303]

A népoktatás 1777–1810 között

Bár a megjelölt időszak nem nagy korszakot jelent, hatékonyságában igen fontos, mivel számos népoktatásra vonatkozó rendelet látott napvilágot. Ebben az időszakban jelennek meg nagyobb számban az egyház és az állam népoktatásra vonatkozó intézkedései. Általában is érvényes az, hogy a korábbi évszázadokhoz képest előtérbe került a népoktatás ügye, melyben a kezdeményező, ösztönző szerep az állami tanügyi hatóságoké, de ezek a rendelkezések gyökeres változást nem okoztak, mivel az egész népiskolai rendszer ekkor már felekezeti alapon működött, „pontosan meghatározott fölé- és alárendeltségi viszonyok közegében, részletesen meghatározott tevékenység-hierarchiában, szilárd szerkezetű tömbként nem csupán egészében, de még részleteiben is nehezen volt megváltoztatható. Maga az egyes konkrét népiskola kizárólagosan az egyházi hatóságok számára volt hozzáférhető... közvetlenül az állami hatóságok számára szinte teljesen megközelíthetetlen volt" - állapítja meg Mészáros István.[304] Ez a megállapítás természetesen az evangélikus iskoláztatásra is érvényes. Nemcsak az igazgatást, az újítást jellemezte, hanem az önállóságot, a zártságot is, amit az egyház mint iskolafenntartó a saját belügyeként kezelt. Az intézkedések meghatározott belső hierarchiáján keresztül - az egyházi hivatalrendszerrel közvetítve - jutottak el az egyes iskoláig. Ez az állapot és hivatali rend nemcsak ekkor volt érvényben, hanem az már ekkorra kialakult, és évszázadokon át fennmaradt. Idők során sem változtak a hivatali lépcsőfokok, az ügyintézés módja és üteme, csak néha a stílusa, ha nagyobb politikai vagy egyházpoliti-

[303] A témáról részletesebben: BELLÉR 1974. 47–65.
[304] MÉSZÁROS 1984a. 137–138.

kai változás gyorsította fel az eseményeket (1791, 1848) vagy nyitottabb személyiség került - például - a jelentősebb egyházi funkciókba. A fentiek bizonyítására is szolgálhat az 1780-ban megjelent - részben az I. Ratio szellemében készült - rendtartás, mely a népiskolai tanulók első országos rendtartása.[305]

Az 1770-es évek állami népoktatás-korszerűsítő dokumentuma volt ez a mű, amelynek alapvető célja a vallásos, erkölcsös és felsőbbség minden megjelenési formáját tisztelő - alázatos - állampolgárok nevelése. Aprólékos, szabálypontokba foglalva, problémafelvető kérdésekben fogja át a korabeli tanulók mindennapi életének viselkedési normáit. Ezek a pontok:

„1. Mint kell Istenhez viseltetni és magát a templomban viselni a tanuló ifjúságnak?
2. Mibül áll a tanulóknak az oskola iránt való kötelességük?
3. Mint kell a tanítványoknak viselni elöljáróikhoz, tanító mestereikhez és tanuló társaikhoz?
4. Mint kell általlyában tartani és alkalmaztatni magokat a tanítványoknak."[306]

Ugyanezen kérdésfeltevések mint nevelési témák megtalálhatók a mezőberényi iskolák anyakönyveiben is. Így Wylim János fiúiskolájának tananyagában, ahol az erkölcstan részeként tanították mindezt, mely vizsgaanyagként is szerepelt. Például 1825-ben, a félévi vizsgakövetelmény 11. pontjaként szerepelt a „Pravidlá početnosti, aneb gak se človek statečne chovati má" [„A tisztesség szabályai, vagyis hogyan kell az embernek rendesen viselkednie"].[307] A tanító által összeállított, biblikus cseh nyelven írt szöveg, valamint a későbbi években „szláv nyelven" való tantárgyi megjelölés arra enged következtetni, hogy a tanulók ezt a tárgyat biblikus cseh nyelven tanulták, mint ahogy az imádságok és bibliai idézetek jó részét. A „Tisztesség szabályai" című tárgy része volt azon „állapotbeli kötelességek" elsajátításának, amit az I. Ratio is előírt. A tananyag természetesen évtizedeken át megmaradt az evangélikus iskolák anyagában, hiszen az erkölcsi nevelés alapjait képezte, ugyanakkor a tanulókat nevelte az önmagukkal, másokkal, a környezetükkel, az uralkodóval, Istennel szemben való helyes magatartásra. Megállapításunkat igazolja az, hogy később, a reformkor végén is megtalálhatók ezek a regulákban fogalmazott nevelési eszmények a jó magaviseletű, erkölcsű tanulókról. Ezt támasztja alá az iskolák anyakönyveiben található, magyar nyelvű bejegyzés is.[308] Az, hogy ez széles körben ismert és elfogadott volt, jól igazolja Wylim János tanító, aki Békéscsa-

[305] „Az apostoli magyar hazának nemzeti oskoláit gyakorló nevendék kisdedeknek szabott rendtartásai vagy regulái." Buda, 1780; MÉSZÁROS 1981. 243-248.

[306] MÉSZÁROS 1984a. 49-50.

[307] „Protocolluma a nagy-károlyi és az 1823. eszt. fogva mezőberényi aug. vall. követő oskoláknak. Az 1821-ik és következő esztendőből." 34. pag. Kézirat. Békéscsabai Megyei Könyvtár, RK 20.

[308] EOL II/1/36. „A mezőberényi Ágost. Evang. Szláv Egyház fiú tanodáinak viszonyait s ügyeit magában foglaló jegyzőkönyv 1843.-91; EOL II/1/37. „A' mezőberényi Ágost. Evang. Szláv Egyház leány tanodájának viszonyait 's ügyeit magában foglaló jegyzőkönyv 1843.-91."

bára kerülésekor csabai iskolájában is bevezette. A berényi iskola 1843/44. évi tanévre vonatkozó matrikulájában is hasonló intelmeket jegyeztek be: „Az utcákon csatangolni, rikóltozni, kocsik vagy szán után szaladgálni, 's holmi illetlen, betyáros szitkozódásokat, káromkodó beszédeket utánozni szigorúan tilalmaztatik."[309] A keresztény nevelés elvét magában foglaló, elsősorban tiltásokban megfogalmazott viselkedési szabályok már korábban, a berényi esperességi gimnázium iskolai törvényeiben is megtalálhatók.[310]

Az 1780-ban kiadott rendtartásnak tehát helyi változatai voltak, s az állami intézkedés betartásának módja jól tükrözi - az I. Ratiohoz hasonlóan - a felekezeti szabadság érvényesítését. Az egyház saját értelmezése és saját hatásköre alapján juttatta érvényre az általános rendelkezéseket. Teljes, szó szerint alkalmazásról nem lehet beszélni, ugyanakkor szabadabb, oldottabb megfogalmazása, betartatásával mégis bevezeti az eredetileg Felbiger által kidolgozott rendtartási szabályzatot.[311]

Mint utaltunk rá, ezen történelmi korszak rövidsége ellenére bővelkedett olyan politikai és egyházi eseményekben, melyek hatással voltak a népiskolákra, ezért a helyi iskola állapota és történetének leírása mellett fontosnak tartjuk ennek hangsúlyozását.

Mária Terézia után II. József uralkodása idején teljesedett ki a felvilágosult abszolutizmus. Célja egy egységes Habsburg birodalom (Gäsamtmonarchie) megteremtése, amelyben minden polgár számára a lehető legjobb körülményeket biztosítja, ugyanakkor a német nyelv használatát szorgalmazza. Mindezek megvalósítása érdekében nagy fontosságot tulajdonított az iskolaügynek, ezen belül is a népoktatásnak. Szükségesnek tartotta ugyan azt, hogy lehetőleg mindenki, az alsóbb társadalmi rétegek is elsajátítsák az alapműveltséget, ugyanakkor nem tartotta fontosnak az alsóbb társadalmi rétegekből történő felemelkedést. Alapvető közoktatáspolitikai törekvése volt tehát a népoktatás erősítése. Uralkodása alatt lényegében az 1777. évi elvek maradtak érvényben, amit az 1781. április 27-én kiadott 2751. számú rendeletével erősített meg. Egyidejűleg számos más rendelkezés is napvilágot látott. Közülük egyik legfontosabb intézkedése az, hogy az 1776-ban megszervezett tankerületek számát 1784-ben ötre csökkentette. A tanév kezdetét szeptember 1-jében határozták meg, s a tanév a következő év július elsejéig tartott.[312] Rendeleteinek sorában egyik legnagyobb jelentőséggel bírt az 1781. október 25-én kibocsátott Edictum Tolerantiae, Vallási Türelmi Rendelete, amelyben a római katolikusok mellett a protestánsoknak is biztosította a szabad vallásgyakorlást. Ennek ételmében a katolikus

[309] EOL II/1/36.

[310] „Legis, dispolus Schola Mező-Berényiensis. A szarvasi Vajda Péter Gimnázium Könyvtára Irattára XXX/23.F; PLESOVSZKI 2003a. 3. sz. melléklet. Itt jegyezzük meg, hogy a protestáns gimnáziumok - köztük a nagykőrösi református főgimnázium - törvényeiben hasonló erkölcsi magatartásra nevelték a diákságot. ÁDÁM-JOÓ 1896; GERE-KATONA 1896; TÖRÖK 1905.

[311] A rendtartást ugyanaz az Ignaz Felbiger írta, aki részt vett az első Ratio Educationis munkálataiban. FELBIGER 1776.

[312] MÉSZÁROS 1984a. 54-55.

püspök nem felügyelhette már a nem katolikus egyházközségeket s azok iskoláit. Ezt a jogkört a protestáns püspök (superintendens) Canonica Visitatio-jába utalta.

Az ellenőrzési jogkörnek átruházása az illetékes vallásfelekezetre ösztönző erővel hatott az evangélikusoknál is. Ennek ellenére, az iskolák felügyelete, fenntartása, nyelve, tananyaga a további évtizedekben is az állandó, megoldatlan problémák sorát jelentette.

II. József erőskezű uralkodó volt, aki célját adminisztratív, hatalmi eszközökkel érte el. A felekezeteket mindig bevonta törvényeinek előkészítésébe, a protestánsok azonban képviseletük ellenére sem tudták minden esetben elérni közös céljukat. A türelmi rendelet kibocsátása előtt például báró Prónay Gábor is részt vett az evangélikus egyház részéről az előkészítési munkálatokban. Az 1782-ben Pozsonyban kezdődő valamennyi felekezet képviselőinek bizottsági ülésének tárgya az volt, hogy a vallásszabadság sérelme nélkül „hogyan lehetne kiterjeszthető azon iskolarendszer az ő iskoláikra". A tanácskozások elsősorban reflexiókat, véleményeket fogalmaztak meg, majd a protestánsok kérésére egy év haladék után 1884-ben folytatódtak. A protestánsok meghallgatása azonban csupán formaság volt, az uralkodó ragaszkodott elképzeléseihez, ugyanakkor a protestáns ellenállás sem volt egységes: „... engedni valamit a protestánsok kedvéért a rendszerből, a kormánynak szándékában sem volt, a mi egyébiránt már csak annál fogva is természetes vala, mert az evangélikusok nagymértékben hajlandók voltak a kormány iránti engedékenységre..." – írja Révész Imre.[313]

II. József az általa meghatározott iskolaügyi reformoktól nem állt el. Intézkedések sora látott napvilágot, 1785-ben az egyetemes tanrendszerre, a királyi direktorok hatóságára, a protestáns iskolákra vonatkozóan. A protestáns egyházak 1787. január 16-án és október 31-én folyamodványban adtak hangot ellenvetéseiknek. Többek között a közös iskolákra vonatkozóan hangoztatták azt, hogy a vallás és lelkiismeret-szabadság szellemében ne csak az iskolaépületek legyenek a protestánsok birtokában, hanem gyermekeiket a saját vallásukon lévő tanítók oktassák.

A protestánsok ekkor félreértették a közös iskolák létrehozásának lényegét, azt hitték, hogy a protestánsokat katolikus iskolákba akarják kényszeríteni. Tekintettel arra, hogy a közös iskolák kérdése nem tartozik témánk tárgyához, e problémakörrel részletesebben nem foglalkozunk, csupán hangsúlyozzuk, hogy az evangélikusok ekkor is kérték, hogy a „gondolkodás, tanítás, vallásszabadság, békekötések és az évszázados gyakorlat alapján hagyattassék meg iskoláiknak s nevelésügyeiknek teljes, tökéletes elkülönözöttsége". Ez ügyben a református egyház 1788-ban még erőteljesebben ad hangot kívánalmainak, s így 1789-ben a kancellária válaszában ígéri, hogy az uralkodó biztosítja vallásszabadságukat az iskolai területen is. Ugyanakkor lehetőséget ad arra, hogy a kormány által kiadandó kézikönyveket a megjelenés előtt megtekinthetik, véleményezhetik, vallásuk célkitűzéseit érvényesíthetik a protestáns egyházak. A felekezetek azt is kérték, hogy maguk készíthes-

[313] RÉVÉSZ 1870. 34–35.

senek tantervet a kormány tanrendszerének, előírásinak megfelelően. A Helytartótanács 1789. február 18-án intézett leiratot az egyházkerületeknek, felszólítva őket, hogy „váltsák be azon igéretöket, miszerint a mennyire lehetséges, alkalmazkodni fognak a kiszabott tanrendszerhez és módhoz. E végre ne értekezéseket írjanak, hanem határozott terveket készítsenek, és pedig a falusi, városi, stb. különféle iskolákra való tekintettel."[314]

Mindkét - református és evangélikus - felekezet ettől az időtől kezdte meg az önálló tanterv-előkészítő munkálatokat, az önálló tantervek azonban csak a II. Ratio után jelentek meg. A reformátusok 1807-ben adták ki „Ratio Institutionis" címmel, Budai Ézsaiás összeállításában. Az evangélikusok 1806-ban adták ki egységes tantervüket „Systema rei scholasticae evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria" címmel, a reformátusok pedig 1807-ben, „Ratio Institutionis" címmel Debrecenben, Budai Ézsaiás összeállításában.

Az evangélikusok is erőteljesen felléptek 1790-ben vallási és iskolai szabadságuk biztosítása érdekében. Hangoztatták: „A vallásszabadsághoz tartozik a nevelés is, és pedig igen nagy mértékben, hogy ti. az evangélikusok, a birtokukban lévő felsőbb grammatikai és elemi iskolákat megtarthassák és ilyeneket mindenütt bírhassanak teljes jogával és szabadságával annak, hogy tanítókat, mestereket, tanárokat, rektorokat hívhassanak, elbocsáthassanak, azok számát növelhessék,, mindenféle iskolai direktorokat, kurátorokat, helyieket szintúgy, mint felsőbbeket és legfelsőbbeket az ő hitvallásukon levő egyének közül választhassanak, a tanítás és tanulás módját, rendszerét és folyamát saját tetszésük szerint rendezzék, bármiféle iskolai könyveket maguk választhassanak, s mind ezeket, mind szimbolikus theológiai s a kegyesség gyakorlására tartozó könyveiket minden további cenzúra nélkül nyomathassák, – úgy hogy az ő iskoláik, tanügyök és összes nevelésök egyedül az ő saját kurátoraik és egyházkerületeik felügyeletétől és igazgatásától függjenek. Tanulóik pedig pártfogóikat, s a jóltevő gyülekezeteket az eddigi szokás szerint meglátogathassák, s a külföldi akadémiákra is kimehessenek, minden akadály nélkül." [315] Ebben tehát az iskolaszervezés előzetes vagy utólagos bejelentéséről, sem a felség vagy állami hatóság felügyeletéről, sem az állami tanrendszer elfogadásáról nem esett szó.

Végül az 1790/91-es országgyűlés nem kívánt többet a protestáns iskoláktól, csak annyit, hogy a törvény által meghatározott egyetemes nevelési elvekhez alkalmazkodjanak. Az evangélikusok által készített törvénytervezetet fogadja el az uralkodó, de módosításokat eszközöltek A felsőbb iskolák állítására nézve megkívánják az előzetes királyi jóváhagyást, s kijelentik, hogy a királyi legfelsőbb felügyelet hatalma az evangélikusokra is kiterjed, de úgy hogy ezt a jogkört az ország törvényes hatóságain keresztül gyakorolják, s egy „coordinatiot" (egyetemes elvet) akartak kiterjeszteni az evangélikus iskolákra is. Olyant, amilyent az alkotmányos törvényho-

[314] RÉVÉSZ 1870. 42.
[315] RÉVÉSZ 1870. 43.

zás alkot meg. Az országgyűlés által kinevezett küldöttség határozza meg a felügyelet módját, a nemzeti nevelés rendszerének előzetes jóváhagyását az oktatás módját illetően.[316]

Az országos küldöttség tehát 1791-ben megállapította az ún. nemzeti nevelés egyetemes elveinek rendszerét, melyben az evangélikusokra bízza saját iskoláik tanrendszerének kialakítását, s a királyi felügyelet módját abban határozva meg, hogy a vármegyék által választott inspektor nem látogathatja az evangélikusok iskoláit. A bizottság - melynek tagjai között báró Podmaniczky József és báró Prónay Gábor képviselte az evangélikus egyházat – megállapította, hogy az 1791. XXVI. tc. 5. §-ának záradékában szereplő a „cordinatione tamen" nem jelentheti egy állami iskolai vagy tanrendszernek az evangélikusokra történő kiterjesztését, és nem sértheti a protestáns autonómiát sem.

A kormány, az evangélikus rendek, a tanügyi küldöttség közötti ellentétek folytatódtak a II. Ratio Educationis előkészítése és életbeléptetése idején is. A kancellária már 1806. február 8-ikától, amikor még a rendelet meg sem jelent – felhívja az evangélikusok figyelmét az egyetemes tanrendszerhez való alkalmazkodásra, s ugyanezt teszi a Helytartótanács is. Ezt követően a két protestáns felekezet az uralkodóhoz fordult sérelmeik orvoslása érdekében. A Helytartótanács bejelentette, hogy az oktatási rendeletet kiterjesztik a protestánsok iskoláira is, s ha valami észrevétel adódik ezzel kapcsolatban, jelezzék azt feléje. A Helytartótanács 1816-ban utasítást küld az egyházkerületekhez, hogy miután 1807-től fogva nem tették meg észrevételeiket, azt haladéktalanul tegyék meg. A Helytartótanács 1817-ben[317] megismételte utasítását. Ugyanebben az esztendőben az evangélikus és református egyház egyetemes gyűlést tartott, amely az iskolaügyről szólt, s ígéretet tettek arra, hogy feleletet adnak a Helytartótanácsnak. Ezt a reformátusok meg is tették, s ellenvéleményüket kifejtették a Ratioval szemben, amit eljuttattak a nádorhoz.

A Helytartótanács 1819 januárjában tájékoztatást adott az evangélikusoknak: „az iskolaügy és tanítás rendszerére nézve eddigi törvényes gyakorlatukban ezen túl is meghagyja, de egyszersmind azt rendeli, most mindgyárt, ezen túl pedig rendszerint félévenként küldjenek tudósítást Ő Felségéhez iskoláik tanügyi állapotáról, azonban nem a királyi tanfelügyelőnek, hanem a Helytartótanács útján."[318] A protestáns egyházak, illetve a felekezeti iskolák feletti felsőbb hatóság köre tehát a nádorhoz és a Helytartótanácshoz tartozott, nem pedig a vármegyékhez. Ez az állapot az állami és az egyházi autonómia kérdésében nem változott meg 1848-ig.

Az 1806-ban kibocsájtott oktatási rendelet - a II. Ratio Educationis - a nemzeti iskolák létrehozása tekintetében sem különbözött az előzőtől. Elöljáróban leszögezi, hogy a közoktatás rendezése fontos, de nehéz feladat az itt élő nemzetisé-

[316] RÉVÉSZ 1870. 47.

[317] Közben a reformátusok 10 pontban megfogalmazták kifogásaikat, azonban azt nem küldték el a főhatóságnak. Az evangélikusoknál ilyenről nincsen tudomásunk.

[318] RÉVÉSZ 1870. 48–55.

gi, vallási, társadalmi sokrétűség miatt. A népiskolákra vonatkozóan is megállapítja: minden nemzetiséget a maga anyanyelvén kell oktatni az iskolában, a tanítók azonban ne csak a nemzetiség nyelvét ismerjék, hanem a magyart is, hogy azt tanítani tudják; kerülni kell a vallási megkülönböztetést. A protestáns autonómiát tiszteletben tartva, az evangélikus iskolákra nem tartja kötelezőnek az új rendelkezést, csak azt írja elő, hogy tanterveikben a szaktudományok tananyagát igazítsák az új oktatási rendelet megfelelő részeihez. A nevelés alapelvei valláskülönbség nélkül kell, hogy érvényesüljenek. A népnyelvű iskolákban a közös, világi jellegű tananyag összeállításában, a tankönyvek szerkesztésében is figyelembe kell venni a felekezeti másságot. A katekizmust viszont meghagyja a felekezetek hatáskörében. A felekezetek tiszteletben tartását a tanító kötelességévé teszi, ügyelve arra, hogy a tanítványaikat távol tartsák a vallási dogmák körüli ellentétektől. Szorgalmazza a falusi gyermekek egész éven át tartó iskolába járását, de nem teszi azt – meghatározott időszakban sem – kötelezővé. A falusi iskolákra vonatkozóan a tananyagban nem hoz különösebb változást, az állampolgári kötelességek tanítása az elemi ismeretek mellett is fontos feladat.

A központi tanügyi rendeletek sorában az 1801. évi falusi népiskolákra vonatkozó rendelet tekinthető jelentősebb utasításnak, melyről szükséges említést tenni. Az 1801-ben Budán megjelent rendelkezés a falusi népiskolákra vonatkozó első hazai nyomtatott szabályzat.[319] A kötet anyaga részben az 1777-es Ratio Educationis idevonatkozó szövegeit tartalmazza, és a megjelent rendelkezéseket foglalja össze. Tartalmában a két oktatási rendelet között helyezkedik el. Érdekes kimutatást nyújt a tanulók tanulásra való ösztönzésére vonatkozóan, melyben az I. Ratio 234–235. §-át egészíti ki. Alkalmazni kell az „előrehaladók" és a „lemaradók" csoportbeosztást, mely szerint csakis az „előrehaladók" léphetnek tovább. Kifüggesztve kell tartani az iskolában, hogy ki, melyik csoportba tartozik a háromosztályos népiskolában. A jutalmazást és büntetést érintően is új elemeket tartalmaz. A tanító külön csoportba ültetheti a jobbakat, játékot engedélyezhet. Az igazgató, a lelkész, a vigyázó dicséretet adhat magasabb osztályba lépéskor, vagy nevüket felolvashatja a vasárnapi hittanórán az összes tanuló előtt; jó idő esetén kirándulást szervezhet, a tankerületi felügyelő pedig jutalomkönyvet adhat át. A büntetés a jutalmaktól való megvonástól a vesszőzésig terjedhetett.[320]

Közben a berényi szlovák evangélikus egyház egy kettős szárazmalmot építtetett 1797-ben – egy időben a templom építésével, a templomtól délre eső térségen – vagyoni helyzetének javítása érdekében. A szárazmalom építésével Gyurik Márton faragómolnárt bízták meg, akinek a kettős szárazmalom és a molnár házának építéséért 50 forintot, egy mázsa húst, valamint négy köböl búza fizettséget ígért az egyház. Továbbá ígéretet tettek, hogy „... ha a malmokat betsülettesen és minden

[319] „Instructio e Ratione Educationis et e benignis excempta, juta quam scholae triviales vernaculae administrandae sunt." Buda, 1801.

[320] MÉSZÁROS 1984a. 114–119.

hiba nélkül fel fogja építeni, az után is azokban maradhat mindhalálig; ha tsak rosz maga viselete által magát alkalmatlanná vagy érdemtelenné tenni nem fogja." Amennyiben rossz lenne a magaviselete, vagy „Ő kelmének jobb szerentséje akadna akkor a' Malom Házból, mint az Ecclésiának tulajdonjából Ő kelmének ki kell menni." Megegyezés született a malomhasználatról is, melynek értelmében a haszonnak harmada őt illeti meg, s a malom fenntartásának harmada az ő kötelessége.[321]

Az 1800-as években egy hármas, kilenc kettős és egy egyes szárazmalom működött a helységben.[322] Skolka András szerint 1816-ban 22 szárazmalom volt Berényben - nyilvánvalóan egybe számlálta a hármas, kettes és egyes malmokat –, melyek közül hat a három különböző – magyar református, a német és szlovák evangélikus - egyház tulajdonát képezte.[323] A malmok jövedelméből származó bevétel jelentős volt, így az iskolák létesítésében, a tanítók javadalmazásához is számottevően hozzájárult. A malom után adózni kellett a földesúrnak is, s hogy milyen jelentős hasznot hoztak a malmok, mutatja az, hogy 1861-ben 84 aranyat fizetett az egyház adóba.[324]

Az 1798-as Canonica Visitatio szerint az egyháznak ekkor már két iskolája van, egy fiú és egy leány, azaz „kettős iskola". A fiúk tanítója Klinovszky Tamás 32 éves, a leányok tanítója Zacharidesz István 60 éves. Az „iskola elhelyezése alkalmatos és dícséretes, a lányok osztállya, amit az uradalom építtetett rossz, elhanyagolt állapotban van. A fiúk tanítója Klinovszky Tamás megfenyíttetett, és az elmarasztalást elfogadta. A fiúk létszáma 110, a lányoké 86. Az iskola felügyeletét a helyi lelkipásztor végzi" - rögzítették a jegyzőkönyvben.

Résztelesen szóltak a jövedelmekről is. A tanítók javadalma: 40 pozsonyi mérő gabona, a fiú és lány részről 40–40. Kaszáló járandóság a fiú részről 50, a lányo*kéról 40 boglya széna; ¼ úrbéri telek*, a fiúk–lányok részéről 10–10 ft., kolleda gyűjtés a fiúknál 6 forint 40 krajcár, a leányoknál 3 forint 20 krajcár, temetésből évente a fiúknál 5 krajcár, a lányoknál 10, „hitvallási pénz" fiúknál 4, lányoknál 2, „Offertóriumból" (istentiszteletek alkalmával összegyűlt perselypénz és más adományok) járadék, ezeken felül 10 font faggyú, 40 font só, 2 öl tűzifa, illetve annak pénzbeli értéke fiúknál és leányoknál egyaránt 5 forint 36 krajcár. A bor - urnánként 1 ft. 30 kr. – összesen 3–3 forint mindkét nem részéről.

A püspöklátogatás az oktatást is értékelte. A tanított tantárgyak: „Természethistória", „Meteorológia", „Diethika" (alkotmánytan), országismeret, „Bartolomidesz" könyve szerint: „Historia o Prirozenj".[325] A megnevezett tantárgyak köre va-

[321] MSZEEI 1797. I/4. Egyházi malomépítési szerződés.
[322] NOVÁK 2002. 256-259.
[323] SKOLKA 1986. 149.
[324] PLESOVSZI 2003a. 51.
[325] „Acta Visitationis Superintendentionalis Anno 1798 facta in Protokollo ante Noca scripto non inventa hic deriniuntur ex Origionali in Porobus Ecclesiae Evang. Aug. Confess M. Berényiensis Slavica in I. Cottu Békésiensi, soilenniter ide 4. Septembris 1798. Visitatio. MSZEEI Protokoll II. 12. pag.

lószínűleg hiányos, hiszen az elemi ismereteket jelölő tantárgyak, de például az ének is hiányzik. A tanított anyag mindkét nemnél azonos lehetett.

Mezőberényben a fiúk és leányok vegyes iskolája már 1798-ban különvált egymástól, s feltételezhető, hogy az 1777-es oktatási rendelet kibocsátása után történhetett meg. A tanítói javadalmak összetettek, megfelelnek a II. József 1781-ben kiadott rendeletében foglaltaknak, mely szerint természetben és készpénzben biztosítsák azt. Egy 1808. évi tanítói megbízás („hivány") szerint Styevó Márton került a berényi fiúiskolába, valószínűleg az idős – 70 esztendős – Zacharidesz István helyére. Tanítói javadalma az alábbiakból tevődött össze: „1, [...] kap mindegyiktől, a' ki a' maga ekével szánt egy fél véka Búzát, a' jelesek az az aki mással egy ekébe fog, m*indegyik ád fél vékát és ¼ részt Zsellérek pedig és szolgák, a' kik tsupán két* kezekkel élelmeket keresik, fél vékát. 2, Egy fertály földet, mint ugarba, mint pedig szállásföldön fog bírni, a' mellyet ő maga munkáltatni köteles lészen, a' mi nékie a 3dik számban pénzbe kipótolódik 3, Az ifjúság tanításáért, úgyszinte minden második hétben a Templomban Isteni tiszteletért, 's nem külömben a' fellyebb érintett 2ik pontban a'mezei munkák pótlás fejében, lészen fizetése 100 azaz Száz Rh forint. 4, Kap két akó bort. 5, Kap két öl tűzifát. 6, Fűtőt minden tanítvány fog tartozni adni... 7, 40 font sót. 8, 10 font faggyút. 9, Offertóriumnak harmadik részének a felét. 10, Áldozatos Gyónáskori Offertóriumnak szinte 3ik részének a' felét. 11, temetésből az ő Tizedében 5 garast, versektől pedig azon kívül három márjást. 12, Minden Tanítványtól Pálkor 1 kakast".[326]

A fenti juttatást összehasonlítva az elsővel világosan látszik, hogy a tanítói fizetés egyre többféléből tevődik össze, melynek nagysága is folyamatosan növekszik. A fizetés nagyságára utal az, hogy a „hivány" elején feljegyezték, hogy „a' Tót Ecclesia 500 lakosokból áll". Valóságban ez a létszám az egyházi adófizetők számát mutatja. Az esperesi összeírás szerint a tanulók létszáma 323 fő a szlovák egyháznál. Tehát a gyülekezeti teljes létszám nem 500, hanem ennél lényegesen több lehetett.

Hogy az iskola, a tanítás, illetve a tanító körülményei milyenek lehettek, arra vonatkozóan adatok nincsenek. Ami az utóbbit illeti, valószínű, hogy – 30 évvel már az 1781-es rendelet után – egyre nagyobb a készség az egyházban (és a gyülekezet erősödésével a lakosságban) az elfogadhatóbb tanítási körülmények kialakítására, a régi iskolaépület átépítésére. Erre szolgáltat jó példát Békéscsaba, melyet az összehasonlítás kedvéért említünk meg. Az 1810-es Canonica Visitatio jegyzőkönyve szerint Békéscsabán már aránylag kielégítőek a körülmények. „A nagyobb fiúk iskolájának vezetője Andrássovitz György 1805 óta. Lakása két szobából áll és egy kamrából, közvetlenül az ő ajtaja mellett van az osztály. Tágas és világos tanterme van [...] A tanulók száma 200".[327] Természetesen ez a körülmény nem tekinthető általánosnak, de a példa mutatja, hogy az optimális körülmények kialakítása volt a cél.

[326] MSZEEI 1825. I/2.
[327] HAAN 1991. 166.

Az 1798-as meghívólevél megállapítja, hogy az iskola felügyeletét a helyi lelkipásztor végzi. Ez a rendszer a II. Ratio után is érvényben maradt, vagyis hagyománnyá vált, hogy a népiskolát alapító és fenntartó helyi közösség dönt a népiskola minden ügyében, anyagi, oktatási, nevelési kérdésekben egyaránt, s az iskola igazgatója a lelkész. A tanítókat illetően jelentős tekintélynövelő esemény az, hogy az 1791. évi pesti zsinaton Tessedik Sámuel javaslatára a presbitériumok állandó tagjának tekintendő a helyi tanító. Ezzel társadalmi szerepének fontosságát, a népoktatás érdekében végzett munkájának nagyságát hangsúlyozták.[328]

Attól függetlenül, hogy a leány tanulók száma jóval kevesebb a fiúkénál, az ővelük foglalkozó tanító fizetése viszont nem sokkal alacsonyabb. A tanítókra vonatkozó jövedelempótló hagyományok, mint a koledálás szokásáról ekkor - 1798-ban - értesülhetünk először Berényben.[329] Az iskolához tartozó ezen hagyomány valószínűleg a legerősebb - s legősibb -, a többi, Békésben is gyakoroltakkal szemben. Tessedik Sámuel intézkedései nyomán válnak ismeretessé a különböző szokások, hagyományok Szarvasról. Szarvasról szóló, nevezetesebb események sorában 1771-ben írja: „Amikor november 30-án újra kihirdették a karácsonyi és újévi köszöntők, éneklések, névnapi köszöntők, ostyaküldözgetések és rendzavarások eltörlésére irányuló királyi rendeletet, ezáltal a már régebben készült tilalmak erejét fokozták, s azoknak mintegy szentesítést adtak". A tanítókat illető szokásokról a következőket írja: „Végleg megszüntették a tanítók ünnepi jókívánságait, s kárpótlásul ezen oly szégyenletes fecsegésért mindegyiknek évi négy forintot - elég sokat - adtak". Tessedik súlyos bírálattal illette a szokáshagyományokat, híven követve az uralkodói utasításokat, melyek azokat felszámolni kívánták a takarékosság, puritanizmus, erkölcsösség jegyében: „Szerencsésen megszűntették a tanyai iskolai visszaéléseket, u. m. kántációt, ostyaárulást, a kisebb-nagyobb részben megengedett iskolai koldulásokat... Ezáltal a tanítók és tanulók időt nyernek arra, hogy magukat az iskolában és azon kívül hasznosabban foglalják el." Az iskolához kapcsolódó hagyományok ilyen jellegű fajtáit éppen olyan károsnak tartotta, mint a májusfa állítását, amely nemcsak az őshonos fákban, de a gyümölcsösökben is nagy károkat okozott.[330]

Bár külön fejezetben foglalkozunk az oktatás nyelvéről, a korszakot lezárva szükséges megemlékeznünk II. József azon intézkedéseiről, amelyek az anyanyelvi oktatást érintik. Uralkodása idején az összbirodalmi érdekek érvényesítése érdekében a németesítést szorgalmazta. Az 1784. április 20-ai rendeletében a német nyelv

[328] SZEBERÉNYI 1860b; TÓTH 1980. 218.

[329] Itt szükséges utalnunk arra, hogy a protestáns iskoláknál bevett szokás volt a gazdáktól történő terménybegyűjtögetés, a „koledálás". Érdekességként említjük meg, hogy a XVIII. században még szinte homogén Cegléd földesura, a Clarissa apácarend a XVIII. század harmincas éveiben birtokmegerősítést kapott a Kamarától, s gyakorlatilag is birtokba vette a várost. Ennek következményeként szorították háttérbe a reformátusokat, megszüntetve az autonómiájukat, s a XVIII. század közepén elvették templomukat, megszűntették középfokú iskolájukat. A református iskola rektorának megtiltották, hogy a szőlőkben koledáljon, illetve „kollektáljon" ősszel, szüret idején. NOVÁK 1982b.

[330] TESSEDIK 1979.

használatát tette kötelezővé. Eszerint a népiskolai oktatás nyelve már az első osztálytól a német, s a népiskolai tanítóknak is csak az vehető fel, aki tud németül. 1787-ben még azt is elrendelte, hogy valamennyi iskolatípusban németül kell tanítani valamennyi tantárgyat. Elve szerint ez elősegíti a Habsburg birodalom népeinek testvériségét, és erősíti az államot. Érvei szerint rendelkezése nem az anyanyelv, hanem a latin nyelv ellen irányult. Rendelete heves ellenállást váltott ki, azonban a megvalósítását az uralkodó 1790 januárjában bekövetkezett halála végleg meghiúsította.[331] A magyar nyelv visszakerült régi jogaiba. A II. Ratio szerint a magyar nyelv kisegítő, magyarázó nyelv a nemzetiségi népiskolákban. Az I. Ratio német nyelv elsajátító ösztönzése után sem tudták bevezetni és általánossá tenni azt. A nemzetiségi iskolákban, a falusi iskolákban ennek nem voltak meg a személyi feltételei. Az idő is rövidnek bizonyult annak bevezetésére, s azt pedig a lakosság, a helyi és felsőbb egyházi vezetők is ellenezték, a vármegyék is, jóllehet a felsőbb oktatásban a német nélkülözhetetlen volt. A protestánsok – nemcsak az evangélikusok, de reformátusok – számára is, akik német nyelvterületen lévő akadémiákra mentek tudásukat gyarapítani.[332]

A reformkor elejére az iskola részben osztottá válik a nemeknek megfelelően. A tanulói létszám állandóan nő a lakosság lélekszáma gyarapodásának megfelelően. Mezőberényben például 1798-ban 196, 1811-ben 353 fő tanult a már háromosztályúvá vált „nemzeti" iskolában.

A II. Ratio és az utána történt intézkedések 1850-ig éreztetik hatásukat. Az állami tanügyi intézkedések mellet az 1791-es zsinati határozatok alakítják az evangélikus felekezet iskolaügyét. Egységesítő törekvést nem tartó törekvésüket 1806-ban tárgyalták, azonban a Scheidius-féle tantervet[333] – korszerű szelleme ellenére – sem vezették be a felekezeti iskolákban.

A népoktatás története 1810–1848 között

Amíg a XVIII. század eleje az iskolaalapítás, a század vége az egységesülő népoktatás és a német nyelv ügye, addig a XIX. század eleje, első fele a magyar nyelvhasználat érvényesítésének ideje.

II. József a magyar közoktatásügyet a bécsi Tanulmányi Bizottság alá rendelte, és a magyar iskolázás költségeinek egy részét fedező tanulmányi alapot létesített. Németesítő politikájával ezek az intézkedések célozták Magyarország beolvasztását a Habsburg „összbirodalomba". Ugyanakkor egyes rendelkezései segítették a magyar polgári fejlődést, mint ahogyan ezeket a magyar értelmiség felvilágosult csoportjai, az ún. jozefinista értelmiségiek támogatták is. A centralizáció és az asz-

[331] Halálos ágyán II. József az összes intézkedését visszavonta, kivéve a Vallási Türelmi rendeletet, valamint a jobbágyrendeletet és az alsópapság fizetését biztosító rendeletet. A rendi alkotmányosság szimbólumaként visszaküldte Magyarországnak a magyar szentkoronát.

[332] MÉSZÁROS 1984a. 57–62; BELLÉR 1974. 48–50; HORVÁTH 1986. 162–169.

[333] „System rei scholasticae evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria. Buda, 1806.

szimilációs törekvések sértették a nemzeti önállóságot, reformjai pedig a nemességet. A „kalapos király" halála után (1790) a köznevelés átfogó rendezésének a terve vált időszerűvé, de ezt a korábban haladónak tartott II. Ratio sem tudta rendezni. A felvilágosodás és a nemzeti ügy összekapcsolása körül megoszlottak az elképzelések. A nemesség a „nemzeti nevelés" elveiben fejezte ki véleményét, a felvilágosult értelmiségi körök szélesebb látókörben gondolkodtak, s a társadalom polgári átalakulását is szolgálni akarták a neveléssel. Felfogásukat csak a jakubinusok haladják meg, közben egyre jobban felerősödik a nemesek reformmozgalma, akik az ország fejlődését egyedül a nemzeti függetlenség megteremtésében látták, pedig mindemellett fontos volt a polgári átalakulás, sőt egymástól elválaszthatatlan. A nemesi reformmozgalom hatása már érezhető volt a reformkori országgyűlések előtt, az 1790-es országgyűlés közoktatásügyi javaslataiban és később törvényeiben. A bécsi udvar és a nemesség között szövetség jött létre a feudális társadalmi rend védelmében és a polgári átalakulás ellen. E jelentős, fejlődést hátráltató törvények mellett születik meg a protestánsok vallásgyakorlatáról a törvény, amely az egyházakra nézve haladó lépés volt. A protestáns vallásszabadság mellett az állami iskolákban a katolikus vallás mint államvallás most is érvényesült, s főleg a tanügyigazgatásban éreztette hatását. Az akkor készült, magyar nyelvet bevezető és iskolai használatban kiterjesztő intézkedések széles körben, minden szinten megjelentek. Kezdetben a gimnáziumokban törekedtek olyan tanár alkalmazására, aki a magyar nyelvet és stilisztikát tanította (1791. 16. trv.), később az 1792. évi 7. trv. az iskolákban rendes nyelvként vezeti be a magyar nyelvet. Ennek értelmében nemcsak azoknak kellett tanítani, akik abban tökéletesedni akartak, hanem meg kellett mindenkinek tanítani, aki nem tudott magyarul. Ez azonban még nem jelentette az iskolai tantárgyak magyar nyelvű tanítását. Ekkor alakult meg a művelődési bizottság is, melynek feladata a nemzeti nevelés általános elveinek és rendszerének kidolgozása és törvénytervezetek előkészítése, az új Ratio Educationis kibocsátása érdekében. A „nemzeti" irányzat a közoktatás-poltikában II. József „nemzetietlen", illetve elnemzetietlenítő politikájával szembe fordult, de csak szűkebb értelemben, csupán mint nemesi nemzet jutott érvényre, amelybe a „nép" – a köznép, a jobbágyság – nem tartozott bele Ezek a nemzeti nevelési alapelvek bekerültek az új közoktatási rendeletbe, és meghatározták az egész korszakot.

A II. Ratióban fontos alapelv, hogy minden oktatási intézményt egységes szellemben kell kialakítani, mert egyöntetű nevelésre van szükség. A közoktatás megszervezése, vezetése, felügyelete állami ügy. A nevelési tervezet jelentős volt abban az értelemben is, hogy ez volt az első olyan, amikor az országgyűlés egy bizottsága foglalkozott a tanüggyel. A bizottság római katolikus és protestáns tagjai egyetértésben működtek, a haladó tanügyi követelést is megfogalmazták, a vallási türelem elvét és a mindenkire kiterjedő ingyenes oktatást. Sándor Lipót azonban nem hagyta jóvá a tervet, mivel azt túlságosan radikálisnak tartotta.

A nemzeti nevelés elvei az 1825/27. évi országgyűlésben kerültek ismét előtérbe. Újra bizottságot alakítottak a közoktatási reform kidolgozása érdekében. A bé-

csi udvar és a nemesség szövetsége időközben felbomlott, melynek okai között említhető meg a magyar nemesség egy részének romló gazdasági helyzete, a mezőgazdasági válság, a napóleni háború, az udvar gyarmatosító vámpolitikája miatt bekövetkezett elszegényesedés. A nemesség az 1811. évi országgyűlésen nem szavazta meg az adót. Ettől kezdve I. Ferenc császár intézkedéseivel sorra megsértette az alkotmányt és a magyarokat. Királyi megbízottakat küldött a vármegyékbe az adó behajtására, császári katonaságot vezényelt ki, titkosrendőrséget, osztrák hivatalnokokat mozgósított, s helyezett el, bevezette a cenzúrát. A császár, hogy biztosíthassa a katonaállítást, visszatért az alkotmányos kormányzásra, és 1825-ben összehívta az országgyűlést. Ettől kezdve nemcsak a törvényhozásban, de a nevelésügyben is előtérbe kerültek a társadalmi problémák. A jobbágyfelszabadítás kérdése mellett előtérbe került a népoktatás, a parasztság művelődési lehetősége, a falusi iskolák helyzete. A magyar nyelv ügye politikai kérdéssé vált, s a soknemzetiségű ország egységesítésének eszköze lesz. Ez a reformkori országgyűlések fő törekvései közé tartozik.

Az ország gazdasági fejlődésének alapját a differenciáltabb iskolarendszer kiépítésében látták, amelyben megvalósulhat a polgárosodás alapvető feltétele, az, hogy a tanulók képzésük során alkalmassá válnak a tevékeny polgári közéletre. A tanügyi kívánalmakat az 1825/27. évi országgyűlés megfogalmazta, rendszerbe foglalta, 1830-ban „Opinio" címmel kiadta. A vármegyék ennek megvitatását követően 1836-ban a király elé terjesztették, aki azonban minden reform elől elzárkózott – így ez elől is –, s mindent a királyi felségjog alá helyezett. Ennek következtében az országgyűlésnek a magyar közoktatás korszerűsítésére irányuló törekvése megbukott, csak később ért el a közoktatásban részleges eredményeket a magyar nyelvnek iskolai érvényre juttatásában, s a polgárosodás tanügyi feltételeinek megvalósításában. A népoktatásra nézve fontos tényező az, hogy az egész reformkori politikai–társadalmi átalakulásban jelentős szerepet kap a nevelés ügye. A reformkori politikusok kiemelten kezelik a kiművelt emberfő megteremtését, az önismeretet, egyéni tudást. Kiemelkedő egyéniség volt közöttük gróf Széchenyi István, gróf Wesselényi Miklós, Kölcsey Ferenc mellett Kossuth Lajos – aki evangélikus vallású és egyházi felügyelő volt – felfogása, akik kinyilatkoztatták, hogy a társadalom egyes rétegeinek iskoláztatását a társadalomban betöltött szerepe szerint kell megoldani. Az elképzelés szerint három iskolatípusra van szükség. A gimnáziumra, amely tudományos életre és közhivatalra készíti fel a fiatalságot; a reáliskolára, mely a gyakorlati, mesterségbeli és polgári foglalkozásra s a falusi iskolára, amely földművesek számára nyújt alapvető ismereteket. Ebben a nevelési felfogásban nem a születés, nem a rendi hovatartozás határozta meg az iskoláztatás lehetőségét, hanem a foglalkozás, amit majd a társadalomban végezni fog – ellentétben az első és második Ratio Educationis rendeletben megfogalmazottakkal. Ez a tervezet azért jelentős, mert 1848-ban ennek alapján készítették elő a népoktatási törvényjavaslatot.

A reformkorban nem változik a nagypolitika ellenére a népiskolák kérdése. A falusi iskolák fenntartásában, az iskolák fennmaradásában elsődleges szerepet ját-

szanak a vallási felekezetek, akik a már addigra az érvényben lévő, s jól bevált törvények alapján működtetik iskolahálózatukat. Iskoláik szervezése és fenntartása továbbra is az elemi ismeretek tanítását és a papi utánpótlást szolgálja. Az iskolák felekezetek szerint szerveződtek, s - a II. Ratio ellenére - az egyházak tiltották híveik gyermekeinek más felekezetű iskolákba járatását. Az iskolák fenntartása, a tanító éves javadalmazása a korábbi gyakorlat szerint történt, s ez még néhány évtizedre érvényben is maradt. A tanító elsősorban természetbeni juttatásokban részesült. Új iskolák létesítése a földesurak kötelessége lett volna, de ennek csak vonakodva vagy az egyházakkal közösen tettek eleget. Iskolaépületet általában az egyház épített a hívek segítségével, s a tanító javadalmazását is ők biztosították.[334]

Békés vármegye rendjei még a II. József halála után, 1790. október 25-én tartott közgyűlésükön elhatározták, hogy a jegyzőkönyveket magyar nyelven vezetik, a hivatalos leveleket pedig – a királyhoz és a Helytartótanácshoz intézendők kivételével – szintén magyarul fogalmazzák meg. A magyar nyelven történő hivatalos ügyintézés nem ment eleinte zökkenőmentesen. Ezt bizonyítja, hogy 1805-ben ismét határozatot hoztak annak érvényesítése érdekében, 1817-ben viszont, hogy a latin nyelv gyakorlása el ne hanyagolódjon, újból visszaállították alkalmazását. Az 1826. április 11-i közgyűlésen határozatot hoztak a magyar nyelvről: „... hogy ezentúl mint a polgári pereknek jegyzőkönyvei, mint pedig a helytartótanácsi felírások és egyéb levelezések (ide nem értvén az ő felségéhez teendő felírásokat) csupán csak magyar nyelven tétessenek fel".[335]

Békés vármegye közgyűlése 1832-ben feliratot intézett a Helytartótanácshoz annak érdekében, hogy a tanítók a falusi és mezővárosi iskolákban a magyar nyelvet használják. Az 1836. évi III. tc. és az 1840. VI. tc. alapján Magyarországon magyar lett a közigazgatás nyelve. Az 1844. II. tc. a magyar nyelvet az iskolai oktatás hivatalos nyelvhasználatává tette, s ezáltal a magyar a nemzetiségek nyelve is lett.

A reformkorban az iskolai műveltségtartalom is megváltozott. A jobbágyság gyermekeinek művelődési feltételeit és természettudományos, nemzeti műveltségét alapozta meg. Békésben a Tessedik-féle gyakorlatias, gazdasági irányú művelődéspolitika a reformkorban erősödött meg, s lettek folytatói annak. Elsősorban Békéscsabán, mint Lestyánszky András, Haan Lajos, Wylim János. Tevékenységükben a magyar nyelv ügye, a reformkori gondolkodás és a munkára nevelés határozottabban és eredményesebben jutott érvényre.[336]

Mezőberényben 1810-re a helyi népiskolák nemek szerinti elkülönülése megtörtént. Az 1810-es Canonica Visitatio - mely az iskolák állapotát is felmértre – a következőket állapította meg: „A' fiúk tanítója új, 1808-tól Styevo Márton 34 éves.... a' lányok tanítója Klinovszky Tamás, aki korábban a' fiúk tanítója volt. Az elhelyezés meglehetős, a' leányok kevés alkalmatlanságot szenvednek. A' fiúk tanítója jó

[334] MÉSZÁROS 1968; RAVASZ-FELKAI-BELLÉR 1960.
[335] IMPLOM 1971. 365.
[336] TÓTH 1984. 309.

képességű, jó kántor is, – a' lányok tanítója semmirevaló, megváltoztathatatlan. A' tantárgyak leckék és írások mellett, Luther Kathekizmusa és számolás, éneklés szükség szerint, a' Nagytiszteletű Lelkipásztor Vallásos kézirata – második rész; Bibliai Történetek Broëderus második része. Természetismeret és földrajz Bartholomeides szerint, Egészségi Katekizmus és Számtan." A tanulók száma: a fiúk 180, a lányok 150. Tanidő télen, Szent Mihálytól a vizsgaidőszakig. Az iskola felügyelője a lelkipásztor.

A tanító jövedelme: kaszáló 100 forint, gabona: 45 pozsonyi mérő, amelyből 25 tavaszi 8 forintjával 200 ft., felekezeti pénz 1/6, offertórium kb. 9 forint, temetés alkalmával 16 ft. Természetbeniek közül 10 font faggyú (30 krajcárjával 25 forint), 40 font só, 2 öl fa (10 forintjával 20 ft), 8 úrna bor (2 forintjával 16 ft). Ezen *felül ¼ úrbéri telekföld illette meg* 50 forint 66 krajcár értékben. A tanító évi jövedelme összesen 452 forintot tett ki.[337]

Az 1816-os püspöklátogatási jegyzőkönyv még szűkszavúbban szól az iskolákról: „A' fiúk tanítója Styevó Márton, az épület és az osztályok nem megfelelőek... új épület szükséges. A' fiúk tanítója jó képességekkel rendelkezik. A' vallásos dolgok mellett Bibliai Történetet, Természettörténetet és geográfiát, Egészségi Katekizmust, számtant tanítanak. Létszám: 200 fiú, 160 leány. iskolaidő: szeptember 1-től június végéig, az előírásoknak megfelelően. A' Lányok tanítója Klinovszky Tamás, aki erénnyel végzi munkáját, dicséretesen dolgozik, jól olvasnak és szent énekeket tanulnak a' gyerekek. A felügyeletet a' helyi lelkész végzi."[338]

Az 1810–1816 közötti időszakban két jellemző dokumentum alapján ismerjük meg az iskoláztatási viszonyokat. Egyik legfigyelemreméltóbb dolog az, hogy a tanítói javadalmazásban a természetbeni juttatást már készpénzre számították át. A tanított tantárgyak és az iskolaidő a rendeletnek megfeleltek, a vallásos tantárgyak a felekezeti előírásokat és helyi tankönyvhasználatot igazolják. A tanítókra vonatkozó megjegyzések egy tehetséges fiútanítót jellemeznek, és egy elmarasztalható személyiséget a lányok tanítójaként. Az 1810-es szigorú bírálat javára szolgálhatott Klinovszkynak, aki megemberelve magát – néhány év alatt – 1816-ban már bizonyíthatta jó tanítói képességeit. Az oktatási körülményeket tekintve lényeges megjegyzés az iskolák állapotára vonatkozó megállapítás, amely mindkét iskola rossz állapotát bizonyítja.

1777 után is gyakori volt az egy épületegyüttesből álló iskola, amelyben egy lakószobányi volt a tanterem, s a másik szoba a tanító lakásaként szolgált, amelyhez konyha is tartozott, valamint kívül egy kamra. A tankerületi népiskolai felügyelők 1778-ban tartott értekezletén határozatot hoztak arról, hogy az iskolaépületben annyi helyiség álljon a tanítás rendelkezésére, ahány – külön tanító által vezetett – tanulócsoport létezik. Az iskolaszobák kapjanak elegendő fényt, nagyságuk legyen arányos a benne tanulók létszámával, legyenek tiszták, a gyermekek egészségét

[337] MSZEEI Protokoll II. 1810. 16. pag.
[338] MSZEEI Protokoll 1816. 157. pag.

semmi módon ne veszélyeztethessék. Az újonnan létesített iskola épületének alaprajzát előzőleg be kell mutatni a tankerületi népiskola felügyelőjének. Az 1789-es népiskolai ellenőri útmutató szerint az új iskolákat kellemes térségben, megfelelő környezetben, nem víz mellett vagy árnyas részen, hanem egészséges helyen, lehetőleg a település központjában kell felépíteni. A megfelelő tanterem nagyságának 100 tanuló esetén mintegy 16 ölnek (kb 30 m^2) kell lennie, kellő világítással és fűtéssel (kemencével) kell rendelkeznie. A már meglévő, s nem megfelelő iskolaépületek korszerűsítését tartották szükségesnek.[339]

Természetesen az iskolaépület helységenként, egyházanként más és más lehetett. Az 1880-as évek elejére általában a régi épületek - amelyeket az uradalom segítségével építettek – mindenhol elhasználódtak, állaguk leromlott. Az új iskolák építésére is a helyi földesúr jóvoltából kerülhetett sor, tekintve, hogy ő volt az iskola pártfogója, kegyura is.[340] Ez azonban Békésben nem így történt, hanem mint korábban, továbbra is az egyház építtette fel iskoláit, a maga erejéből.

Mezőberényben 1819–1821 között épült a fiúk iskolája, a leányoké pedig 1822-ben készült el. Mindkettő a templom mellett, de nem a régi helyén, hanem a parókia jobb oldalán állt. A fiúk iskolájának építési költségei 4085, a leányoké 3701 forintra rúgtak.[341] Hogy két iskolát igen rövid idő alatt sikerült felépíttetni, abban nagy szerepet játszott a helyi lelkész, Kuczián György. Alesperes, majd esperes is volt, tehát az iskolaügyet fokozottabban tudta támogatni a felsőbb egyházvezetés részéről is. Az iskola építése miatt külön adót is kivetettek, ami a lakosság számára nagy tehertételt jelentett éveken keresztül. 1823-ból való az adat, amely szerint a presbitériumot tájékoztatják arról, hogy „Az Oltár és Oltárra lett Repartito Bé szédői által jelentvén hogy még sokan nem fizettek légyen, és hogy laistromaikon sok nevek voltanak olyanok, kiktől soha bé nem vehetnék".[342]

Az 1825-ös esztendő jelentős az iskola történetében. Ebben az évben ment nyugdíjba Klinovszky Tamás, a gyülekezet leghosszabb ideig tanító pedagógusa. A presbitérium és közte egyezség jött létre, mely szerint az idős kora miatt már a tanítással járó feladatok ellátására elégtelen, s hogy öreg napjaiban békességesen és csendesen élhessen, a tanítói fizetésének egyhamadát biztosította neki az egyház, ezen felül egy öl tűzifát és egy öl szalmát is kapott. A nyugalmazott tanító ennek fejében vállalta, hogy a tanítói lakból kiköltözik, és a kapott ajánlattal megelégszik.[343] Ugyanebben az évben a mezőberényi szlovák egyház megbízta Plesovszky Mihályt, Király Pált és Filo Györgyöt mint küldöttség tagjait, hogy Pest vármegyében tegyenek pályázati felhívást tanítók jelentkezésére. Ugyanis Styevo Márton a mezőberényi evangélikus egyházban tapasztalta, hogy iskolamester, kántor és orgo-

[339] MÉSZÁROS 1984a. 179–180.
[340] MÉSZÁROS 1981. 29, 48; MÉSZÁROS 1984b. 34.
[341] PLESOVSZKI 2003a. 56.
[342] MSZEEI „1823.évi Karatson hava 1^{só} napján a' M. Berényi Tóth Szent Gyülekezet presbiteriális jegyzőkönyv". Protokoll II. 451. pag.
[343] MSZEEI 1825. III/1. Magyar nyelvű irat.

nista hiányzik, azért szükséges alkalmazni új tanítót, kántort és orgonistát. A küldöttség meghívta a maglódi evangélikus egyház iskolamesterét, Pokorny Jánost, de úgy döntött, ha ő nem vállalná, akkor a bényei Király Jánost hívják meg.[344] Közülük azonban egyik sem jött Berénybe. Tekintettel arra, hogy még ugyanebben az esztendőben elhalálozott Styevo Márton, ezért az ő, és a nyugdíjba vonuló Klinovszky Tamás helyére egy időben alkalmazta tanítónak a gyülekezet Paál Mihályt és Wylim Jánost. A megbízólevél (*hivány*) szövege a következő: „A' megbízólevél szerint a tanító megfogadja, hogy a püspöki és az esperesi előírásoknak megfelelően becsületesen és szorgalmasan fog szolgálni, és a' körülményeknek megfelelően dolgozni, és különben békességben fog élni és rendesen fog viselkedni. Az egyház pedig az ő szolgálatáért, az ő becsületességéért és komoly munkájáért minden évben az alábbi fizetést fogja adni: készpénzt 800 frt, 50 véka megtisztított kenyérbúzát, 50 font sót, 10 font olajat, 2 akó bort, 2 kocsi fát tüzelőre, 4 kocsi szalmát fűtésre. Az offertóriumból az ünnepi istentiszteleten egy harmadot és az úrvacsora pénznek szintén egy harmadát kapja." A két leendő tanító egyforma illetményben részesült. Tekintettel arra, hogy Styevo Márton fél esztendőt már kitöltött, az özvegyének még járt a halott után esedékes járadék, s ennek megfelelően „az özvegy asszonyságnak *kiadandó 37. 2/4 köböl Búza, 75 frt, 30 font só, 7 ½ font faggyú, 1 ½ öl fa, 1 ½ ako bor s erre a fél évre Pál úrnak jár: 25 frt, 10 font só, 2 ½ font faggyú, ½ akó bor, ½ öl fa, 12 ¾ köböl búza. S meghagyták a tanítónak hogy utolsó esz*tendőbe a' fizetését, jövetele napjától számítsa,"[345] Paál Mihály a leányok, Wylim János pedig a fiúk tanítója lett.

Az 1836-os Canonica Visitatio ismét bőven tájékoztat a berényi iskolák felől. „A fiú iskola tanítója Wylim János, aki az elhalálozott Styevo Márton helyébe került. Túrócz vármegyéből származik, Bisztrica faluból. Apja Wylim János, anyja Kraskó Anna. 1800-ban született. Tanulmányait Osgyánban, Lőcsén és Eperjesen végezte, nem külömben Nagykárolyban és Mező-Berényben. Ez iskolákhoz és a szláv egyház kórusához került 1825-ben és márczius 33-én próbaképpen helyeztetett a Ludi Rektorságba. 36 éves. Jelleme és erkölcse: Szláv, magyar, latin és német beszédkészsége, képessége jó, ének és kórus, zene küldetése próbált, az iskolában szorgalmas, otthon gondviselő, békés és harmonikus életet él, másokat megbecsül. A fiatalság nevelésében becsületes, az órákat folyamatosan tartja, nem mellőzi, naponta 5 vagy 8 órát tanít. Tantárgyak: Szláv és magyar nyelv, Számtan, Bibliai Történet, Természet, haza ismeret, földrajz Egészségi Katekizmus. Tankönyvek Hübner, Bartholomeidesz, s Palkovits könyvek, másodsorban: Ének, írás. Összesen tanít 236 fiút, plus minus 40–60 főt, szeptember 1-től június végéig. Februárban közös vizsgát tartanak a' Lelkész a' Presbitérium és a' Szülők jelenlétében. Tavaszszal, Húsvét után a' Főtisztelendő Dékán jelenlétében. A' legtöbb gyerek nem volt iskolába a' télen a sár miatt, tavasszal a mezei munkák miatt. Az iskolaépület 1821-

[344] MSZEEI 1825. I/3. Latin nyelvű irat.
[345] MSZEEI 1825. III/12.

ben készült el, s 1 2 3 szobából és osztályból áll, kamrával és istállóval, az osztályok 3,5 öl széles és 8 öl hosszú [kb. 90 m^2]. A lányok iskolájában a' tanító Paál Mihály jött, Klinovszkí Tamás után, aki Sáros megyében, Eperjesen tanult és mezőberényben. Előtte Nagyszentmiklóson és Petrovácon szolgált. Idehívatott 1925-ben. Jelleme és erkölcse: 4 nyelvet beszél, magyarul meglehetősen tökéletes jól beszél, a kollégáival jó viszonyban van. Tanította: A' Szláv nyelvet, és a magyar nyelvet. Keresztény hitismeretet, Lutheri Kathekizmust. Bibliai Történeteket, nem különben Számtant, erkölcsi szabályokat, egészségi katekizmust, és a' nemzeti és földrajzi történeteket és általános történetet és geográfiát [világföldrajzot és egyetemes történelmet]. Összesen 189 tanuló jár ide, amihez jöhet még 40 fő. Az iskolaépület 1822-ben készült el, amely magában foglalja a tanító lakását, konyháját, a tantermet, amely 5 öl hosszú és 3 öl 2 lépés széles [kb. 75 m^2]. Az iskolában semmilyen alapítván nincs, mindkét iskolában a' lelkész a' főfelügyelő. Könyvek mindkét iskolában: Magyar és elemi tankönyvek a vármegyealispán -helyettes Horváth Úr adománya 120 db. az eklézsiából 20 db „Kis Tükör" 2 példányban. Magyar énekeskönyvek a szarvasi Hradacsovszky polgár felajánlása, adománya ez a fiú iskola részére. a leányiskolában magyar elemi könyvek a megnevezett vármegyei alispán úr ajándékaként 63 db, az eklézsiából 12 db. a Hradacsovszky-féle énekeskönyv 210 db."[346] Az 1836-os püspöklátogatás jó állapotban találta a mezőberényi iskolákat, amelyben jó erkölcsű és felkészült tanítók tanítják két nyelven az iskolásokat.

Paál Mihály tanító fiatalon halt meg, öt árva gyermeket hagyott maga után. Wylim János 1725-től 1841-ig tanított magas színvonalon Mezőberényben. Távozásának anyagi természetű okai voltak: 1841-ben kéréssel fordult az egyházhoz, hogy elmaradt bérét fizessék meg neki, mivel azonban többszöri kérésére sem tették meg azt, azért a jobban jövedelmező békéscsabai állást választotta 1842-ben. Fennmaradt, esősorban latin, később szlovák–magyar nyelvű iskolai anyakönyve az első olyan jegyzőkönyv, amely összefüggően, folyamatában hű képet ad az 1825–1841 közötti követelményekről és iskolai viszonyokról.[347] A mezőberényi iskolára vonatkozó tanév kezdetét ebben pontatlanul jelöli meg Wylim. Az anyakönyv első része 1821-től a nagykárolyi iskoláról szól, 1823-tól közöl adatokat a fiúiskoláról, amiben ő csak 1825-ben kezdett tanítani. A latin, biblikus cseh és magyar nyelvű tanítói jegyzőkönyv nemcsak a tanító igényes munkáját dicséri, de jól tükrözi a tananyagváltozást és a magyar nyelvhasználat kiterjedését. Az iskolák történetére vonatkozóan ez az első, összefüggő hiteles dokumentum. Wylim János tanító iskolai adminisztrációjában megelőzte a hivatalos tanügyi utasításokat, ugyanis csak távozása után, 1842-ben ad utasítást egy lelkészi dokumentum arra vonatkozóan, hogy a tanítóknak iskolai jegyzőkönyvet kell vezetni. Eszerint egységesen és folyamatosan

[346] MSZEEI 1836. Protokoll II.

[347] „A Nagy-Károlyi és 1823-ik eszt. fogva a M. Berényi aug. vall. oskolának Protocolluma, Az 1821^{dik} és következő Esztendőktől. Békés Megyei Könyvtár, Békéscsaba. RK. 21.

vezetni kell a „folyó szám, a növendék neme, atyjának neve, származása, oskolai mulasztás, évszám megjegyzés [...] A jegyzet rovatba írják be a kitűnőbbek vagy jutalmazottak nevét, vagy dúlt-e valamilyen járvány, pl. himlő a növendékek között, mennyi múlt ki közülük stb."[348]

A tanítóknak tehát ettől kezdve egyöntetűen pontos és részletes naplót kell vezetni az általuk megvonalazott könyvbe, amely az iskola haladási és mulasztási naplója ősének tekinthető. Ide írták be a tanév eleji tanulói létszámot, a tanulókra vonatkozó statisztikai adatokat, a tananyagot és a vizsgakövetelményeket, a tanulmányi előmenetelt, és megjegyzéseket tettek a tanítás körülményeire vonatkozóan. Mezőberényben ettől az időtől vezették a fiú és leányiskola történtét a tanítók. Ez azonban nem mindenhol történt így, mint ahogyan értesülünk arról az 1846-ban keletkezett körlelkészi utasításból, melyben a püspök „két rendbeli" utasítására hivatkozva hívja fel a tanítók figyelmét a körlelkész, egyben küld egy orosházi jegyzőkönyvet, „melynek köröztetése azon oknál fogva esperességünkben jegyzőkönyvileg rendeltetett meg, hogy annak mintájára minden egyházban iskolai jegyző könyvnek szerkesztése történhessék."[349] Ugyanez évben püspöki körlevél is érkezik az esperességhez, melyben a „Méltóságos Főfelügyelő Úr és Királyi Helytartótanácsnok" levelével együtt az esperes arra figyelmeztet, hogy „most ugyan mielőbb, a jövőben pedig minden évben, mindjárt az iskolai közvizsgák után, az Anya és fiók egyházakban, városi, mezővárosi és falusi iskolákban tanult mindkét nembeli ifjúság számáról szóló tudósítások az Illető Tisztelendő körlelkész urak által feljegyeztessenek, és a N. T. Esperes Úrhoz azonnal beküldessenek, ki azokat egy táblázatba sorozva hozzám küldeni, innen a főfelügyelői hivatalnak az küldendő lesz."[350] Az iskolai felügyeletnek tehát pontos és hiteles adatokat kellett közölni a felekezetéhez tartozó elemi iskolák belső életéről a királyi főfelügyelet felé, másrészt a helyi esperességek is megkövetelték az iskolai év történéseinek pontos rögzítését.

Itt jegyezzük meg, hogy a naplók vezetése az 1868-as tankötelezettség után még szigorúbbá vált, s a rendszeresebb iskolába járás érdekében 1876-tól új mulasztási naplót rendszeresítettek azon felhívással, hogy ne csak az igazolatlanul mulasztókat, hanem minden mulasztott napot jelöljenek be. A tanítás ekkor október 1-jén kezdődött, tehát az összes október 4-ig „fel nem hozott" – ti. iskolába a szülő által be nem íratott – gyereket mulasztónak kellett tekinteni. Bánhegyi István tanfelügyelőnek ugyanakkor jelenteni kellett azt is, hogy a törvényszabta tantárgyakat tanítják-e, s azt milyen mértékben teszik. Az iskolai jegyzőkönyv így lesz az iskolai élet tükörképe és a felügyelet forrása a statisztikai[351] táblázatok készítéséhez.

A különböző értékelések szerint tehát ebben az időszakban, az 1820-as és 1830-as években az iskoláztatás körülményei jóknak tekinthetőek Mezőberényben.

[348] SEBŐ 1994. 40.
[349] MSZEEI „Brozman Dániel körlelkész levele". Leány tanoda jegyzőkönyve 1846. Lapszám nélkül.
[350] Békés Megyei Levéltár (BML) Püspöki körlevél. Leány tanoda jegyzőkönyve 1846. Lapszám nélkül.
[351] BML 1846.

Megfelelő környezetben, új iskolaépületekben és képzett, szigorú és sokoldalú, erkölcsös tanítókkal színvonalasabb oktatói-nevelői munka valósult meg a fiú- és leányiskolában. Az iskolák osztottsága, illetve nemek szerinti elkülönítése a gyermekeknek azonban általánosan nem megoldott még Békésben. Ez például Békéscsabán még az 1850-es években is gondot jelentett.[352]

Az 1777-es Ratio Educationis a fiúk és leányok oktatása között nem tesz különbséget ugyan, csak minden előírása a fiúkra vonatkozik. A XIX. század folyamán azonban a nemeket külön választják, és a leányoknak eltérő összetételű elemi ismeretanyagot tanítanak. Az 1806-os II. Ratio Educationis 31–36. §-a rendelkezik a leányok oktatásáról, hogy minden leány mind az ismeretek, mind az erkölcsi vonatkozásban megfelelő nevelésben részesüljön. Eszerint, ahol megfelelőek a körülmények és a szülők anyagi helyzete lehetővé teszi, ott létre kell hozni ilyen iskolákat, és a szülőknek külön iskolaépületről és külön tanítóról kell gondoskodniuk. A tanterv szerint a plébánosnak és a világi hatóságoknak is ösztönözni kell a szülőket arra, hogy a leányok iskolába járatásáról gondoskodjanak, mert a nevelésük is természetes kötelesség. A köznépből származó leányoknak oktatni kell a hittant, az olvasást és az írást, az anyanyelvet, a számtan elemeit egyszerű műveletekkel. S mindezekhez tartozik a leányok társadalmi osztályának megfelelő oktatása, mint például varrás, fonás, szövés.[353]

A mezőberényi gyülekezetben a leányoknak az iskolán kívüli viselkedése okozott gondot, az, hogy a templomban és a kocsmákban illetlenül viselkednek. A templomi viselkedés kifejezetten iskolai nevelési kérdés, azonban a kocsmákban való „illetlenség" nem annyira a tanulóifjúságot, mint inkább az idősebb, érettebb nőszemélyeket érintette.[354] Az egyház szigorúan fellépett az „illetlenségek" megszüntetése érdekében. Kuczián György lelkipásztor például 1822-ben a katedráról hirdettette ki, hogy „A templom az Isteni Tiszteletnek és buzgó imádságnak az Szent helye nem pedig külső tárgyakra és Legényekre való nézegetés, és a buzgólkodó keresztény jó szíveket botránkoztató kantsingatásoknak és nevetésnek piatza lévén, hogy azután a' Leginség Szemei elöl leg inkább elvonattasanak számukra a' Templom napkeleti végén való négy székek kivitele után, az leendő üres hely rendeltetik. Ami pedig a kortsmába való járásokat illeti, minthogy a jó erköltsnek tiszta jámbor és fedhetetlen ítéletének ellenére vagyon attól egyátallyában eltiltatnak, oly meg hagyással, hogy amelly Leány ezen tilalmat által hágni el nem pirulna, az ollyan a' Helység házának minden engedelem és elnézés nélkül megkorbátsoltas-

[352] SEBŐ 1994. 25.

[353] MÉSZÁROS 1984a. 128–129.

[354] A „korcsmákon" történő léha időtöltést, mulatozást, táncolást, erkölcstelenséget a hatóságok különösen tiltották, amelyeket a mezővárosi hatóságok, egyházi hatóságok is különös figyelemmel kísértek, akárcsak a felsőbb hatóságok, amelyet körrendeletekben utasították a helységeket azok megszüntetésére. NOVÁK 1983.

son."[355] A következő esztendőben a hasonló illetlen viselkedésért 12 korbácsütést szabtak ki, s a határozatot az egyházak és a község elöljárósága együtt hozták, melyet a templom előtt hirdettek ki.

Az iskoláztatás vonatkozásában jelentős fordulat következett be 1845-ben. Megjelent egy fontos állami dokumentum, amely az ország valamennyi népiskoláztatási intézményét átszervezte. Ennek címe: „Magyarország elemi tanodáinak szabályai." A Helytartótanács rendelkezése szerint a meglévő iskolákat ötosztályossá kell átalakítani, úgy hogy az alsó két osztályos „alsó elemi iskolát" minden 6–12 éves korú gyermek számára kötelezővé kell tenni. A „felső elemi iskola" három osztályát főleg reáltananyagú „városi", „polgár-iskolának" tervezték. Erre a népiskolákat helyi szinten is átszervezik. Ezzel a rendelkezéssel az 1806-i Ratio Educationis népoktatási rendelkezései érvényüket vesztették. Az ekkor elrendelt népiskola-szervezet lényegtelen változatokkal tovább élt az 1850-es, 1860-as évekig. Maga a rendelet 1868-ig volt érvényben.[356]

Szükséges megemlíteni, hogy ugyanebben az évben hoztak rendeletet a falusi iskolai könyvtárak létrehozásáról.[357] Mezőberényben is megszervezték a könyvtárat. Az állomány kezdetben főleg a gyülekezeti könyvtár részét jelentette, és iskolai tankönyvekből, egyházi könyvekből állt. A könyvtár fokozatos bővítésével a XIX. század végére ifjúsági irodalmi művekkel gazdagodik, és a gyülekezeti könyvtárba olvad. A könyvek gyűjtése és az iskolai könyvtár létrehozása jól példázza a tanítók népoktató és népművelő tevékenységét. Tudjuk, hogy többnyelven beszélő, széleskörű tájékozottsággal rendelkezők voltak, s maga a lelkész több mint ezer kötetes könyvtárral rendelkezett.

Az 1840-es évek éledő hangulatban, megújulással és sok változtatással teltek el. Az iskola belső élete oldottabb, dinamikusabb, változásokat sürgetőbb lett. A körlelkész a tanügyi reformok idején nemcsak az iskolák belső életét alakítja át, de a tanítók szakmai összefogását is sürgeti. Intézkedései buzdítóak, elkötelezettek. A fiúiskola jegyzőkönyvében található feljegyzés szerint „A megválasztott N.T. Körlelkész Brozmann Dániel úr mindjárt új hivatalába léptekor körének tanítóit egy örömre derítő – jelen korunkban ébredezni kezdő szabadabb szellemben írt levéllel lepte meg, mellynek tartalma a' rég annyira óhajtott tanítók közötti »conferentia« létesítését idézi elő a' szemnek."[358] Hogy az új körlelkész intézkedése valóban fontos lépés volt, az a tanító személyes megjegyzése mellett a teljes beszámoló tartalmából ismeretes. Eszerint 1845. július 10-én Békéscsabára a tanítókat „barátságos tanakodásra" hívja. „A jelenkor kívánata és a tanítói hivatal fontossága által intetve

[355] MSZEEII Protokoll II. „Az 1822. évi Karatsony hava 5^{dik} napján a' M. Berényi Tóth Evang. gyülekezet Conventje."

[356] A király által 1844 júniusában jóváhagyott és 1845. július 16-án megjelent 25.224. sz. helytartótanácsi rendelet az első magyar nyelven megjelent királyi tanügyi rendelet. MÉSZÁROS 1991. 18; MÉSZÁROS 1996. 42.

[357] Protestáns Egyházi és iskolai Lap. 1845. július 27. 711–712.

[358] BML Fiú tanoda jegyzőkönyve 1845/46. Lapszám nélkül.

lévén, arra tökéllem magamat, hogy a körlelkészi pályámon első lépésem legyen Tisztelt Uraságtokat meghívni [...] én hiszem, sőt úgy meg vagyok győződve, hogy valamint minden hivatalok között, e világon a tanítói hivatal minden tekintetben legnehezebb és legfontosabb, úgy tehát a conferentziára is, melly által az eszmecsere, összhangzás és egyetértés, ha valamely, bizony főkét e' hivatalban fárandó-férfiaknak nagyon sürgetős szüksége."

A körlelkész népoktatási ügy iránti elkötelezettségét, újító szellemét jól érzékeltetik ezen sorok, melyek a nemzeti megújhodás korában, az evangélikusok tanügyi rendszerének egységes bevezetése után nemcsak a népiskolai oktatás ügyének fontosságát hangsúlyozzák, de a szakmai érdekképviselet megyei szervezését is sürgetik.

A témamegjelölésünkben is említettük, nem térhetünk ki a helyi iskola történetének vázolása mellett a tanítói önszerveződés formáira, ugyanakkor a kor hiteles hangulatát érzékeltetve időzni szükséges a körlelkész új szellemű, felelősségteljes, 1848 hangulatát idéző sorainál. „Az önzési elnyomási elv, melly elkülönözésben és elválasztásban hatalmaskodott, s mellynek lobogója vala »divide« – lejárta az idejét, 's közelg setét barlangjához magát és maga szolgáit az örök halál örvényében eltemetendő. Feltűnik pedig az emberiség láthatásán egy magasztosabb, az embereket boldogítandó, és így örök életre méltó terv, mellynek jelszava »egyesüljünk«, 's neve unio... És én hiszem, sőt úgy meg vagyok győződve, hogy valamint minden hivatalok között e' világon a' tanítói hivatal minden tekintetben legnehezebb és legfontosabb úgy tehát a konferentziára is, melly által az eszmecsere, az összehangzás és egyetértés - vagy az unio kieszközölhető, – ha valamelly, főképp, e' hivatalban fáradozó - férfiaknak vagyon sürgetős szüksége."[359]

A tanítói konferenciák sora - országosan is - elsősorban az új, 1842-től fokozatosan bevezetett zay-ugróczi tanterv anyagát és tanítási módszerét érintette. A tanítók egyesületi életét nem értékelve, a tantervről külön fejezetben szólunk.

Az iskolák oktatási tevékenysége tehát 1840-től fokozatosan átalakul, és a kor követelményeihez igazodik.

1848-ra a köröstacsai fiókegyházzal együtt 3870 fő a hívek száma, s összesen 410 gyermek tanul. Tekintettel arra, hogy a tanulói létszám igen magas, az egyház gazdálkodásával és az adók emelésével igyekszik az új iskolához szükséges anyagi alapot megteremteni. A Kuczián György helyébe megválasztott lelkész, Jeszenszky Károly - aki 33 éves ekkor – kilenc éve szolgál az egyháznál, mindent megtesz ennek érdekében. Az egyház 1848. évi jövedelmi kimutatása alapján az egyházi vagyon a következőkből tevődött össze: a két malom évi jövedelme 120 köböl búza, 10 köböl árpa és 10 köböl kukorica, egyházi adóként fizettek a hívek 350 köböl búzát és 300 forintot készpénzben, vasár- és ünnepnapokon 50 forintot adakoztak, a temetőbeli fűért 100 forintot kapott az egyház. Különfélékből további 180 forint folyt be a kasszába.[360] Az egyház búzabeli és készpénzes jövedelméből fizették a

[359] BML Fiú tanoda jegyzőkönyve 1845/46. Lapszám nélkül.
[360] MSZEEI 1848. I/42.

lelkészt, a tanítót és a harangozót. A szigorú adóztatások ellenére az egyháznak így is 1000 forint adóssága maradt, ami abból származott, hogy 1847-ben kölcsönt vettek fel az új iskola épületének megvásárlása érdekében.

A két másik iskola ekkor – mivel nem rég épült – jó állapotban volt. Mindkettő égetett téglából készült, három szobából, egy kamrából álló tanítói lak és egy nagy iskolai tanteremmel. Udvarán szín, istálló és ól helyezkedett el.

A fiúk tanítója Jakubovics Pál, a lányoké Paál Mihály volt, aki azonban – mint utaltunk rá – korán elhalálozott. A harmadik tanítót ekkor még nem hívták meg, mivel az új iskola épülete még nem készült el 1848-ig. Ez is a tanítói lakra és a tanterem helyiségére tagolódott. Az iskolában a gyermekeket a zay-ugróczi tanterv alapján tanították, ahol „az iskolába nem járó gyermek alig van egy-kettő, a' ki a' tanyákon vagy pusztákon lakik. Az oskolának sem jövedelme, sem külön alapítványa nintsen. Szükségeik fedeztetnek az egyház jövedelméből." A tanítók éves jövedelme ekkor a következő volt: az egyház búzájából 52 köböl, az egyházi pénztárból 100 forint, temetésbeli stólából 30 forint, három ünnepi offertórium egy hatod része 5 forint, 4 öl szalma és 3 öl keményfa fűtésre, 2 akó bor, 10 font faggyú, 50 font só, minden iskolás gyermektől egy csirke, egy fertály (1/4 jobbágytelek) föld, szántóval, kaszálóval és kertföldekkel, amit a tanító maga köteles megműveltetni.[361] A lelkész fizetése ennek háromszorosa volt, amivel az egyházi alkalmazottak fizetése megközelítette az éves egyházi adó összegét. Ez is bizonyítja, hogy az egyházak és a hívek igen nehezen tudták fenntartani az iskolát, s az új építése pedig évtizedes, szorgalmas gyűjtés eredményeként valósulhatott meg.

Az új iskola építése az 1850-es évekre fejeződött be. Ekkor már a tanulói létszám 450 fölé emelkedett. Az állapotok enyhítése terén nagy könnyebbséget jelentett az, hogy az egyház 1848-ban megvásárolta Vadas Mihály házát. Mivel a fundus közcélokat szolgált, úrbéri terhek nem sújtották, a földesúr mentesítette az egyházat a robot terhe alól, de a füstpénzt fizetnie kellett továbbra is.[362]

Még ebben az esztendőben – 1848-ban – intézkedés történt az elhunyt Paál Mihály tanító családjáról, „aki után elmaradt atya- és anyátlan négy árva gyermek, minden segély nélkül szűkölködnek és Jakubovits Mária néhai evang. czinkotai lelkész özvegye több neveletlen árva gyermekével szinte szegénységben él."[363] Az 1848. évi decemberi presbiteri gyűlésén, Plesovszky Mihály bíró és Pusztai Ádám községi jegyző jelenlétében gondoskodnak az árvákról: „Pál árváknak örökségük a' múlt évben kész pénzben 15 frt, kötelezvényben pedig 100 frt. volt, annak évi kamatja 6 frt.-tokban befizettetvén, ruhazatjaikra 18 vfrt. kiadatott kötelezvénybe 100 vrt. kész pénzben pedig 3 vfr. lészen az 1848/49. évre mint maradvány által teendő."[364]

[361] MSZEEI 1848. I/42.
[362] MSZEEI 1848. I/13.
[363] MSZEEI 1848. I/42.
[364] MSZEEI 1848. I/1.

Az időközben kitört forradalom és szabadságharc természetesen érintette Mezőberény lakosságát is. A lelkész és a tanítók részt vettek az eseményekben és a községi önkormányzat munkájában. Ez utóbbit az eddigi szokás alapján s a megyei állandó bizottmány határozata szerint választották. A képviselőtestületet a lakossági tizedenként, a lakosság származásához viszonyítva, 3 évre. A bírót a képviselőtestület a többség ajánlására a főszolgabíró által jelölt négy személy közül választotta meg, hasonlóan az esküdteket is. A tanács tagjai és a jegyző mindenkor a képviselőtestület választmányának tagjai voltak, s az utóbbi vezette a választmányi jegyzőkönyveket. A bíró Plesovszky Mihály, szlovák egyházi presbiteri tag, helyi módos gazda lett. A képviselőtestület második ülésén határozták el, hogy az elnöki tisztet a szlovák, német, magyar egyház lelkésze felváltva fogja ellátni.

A szabadságharc idején az elöljáróságra nehezedett a nemzetőrség szervezésének, táborba küldésének, önkéntesek, honvédek, népfelkelők toborzásának, kiállításának, az átvonuló katonaság ellátásának, a hadi munkások és szekerek kiállításának, a belső rend fenntartásának gondja.[365] Mezőberény saját nemzetőrségével kétszer vonult a Bánátba a rácok ellen, s egy alkalommal Arad környékére, ahová élelmiszert szállítottak a hadsereg számára.[366] A helység elöljárói Jeszenszky Károly lelkészt is felkérték, hogy kísérje a nemzetőröket Aradra „a' lakosság óhajtása" szerint. Arról azonban nincsenek adatok, hogy ezt a felkérést a lelkész el is fogadta volna. A községben napirenden voltak a zavargások. Ügynökök jártak, akik a nemzetiségi lakosokat a hatóság és a honvédség ellen bujtogatták. Ráadásul néhány ember a földesúr ellen is lázadt - a jobbágyfelszabadítást, úrbériség eltörlését, a legelő felosztását szabadon értelmezve –, közülük egy berényi német férfit Békésen felakasztottak, többeket pedig börtönnel és pénzbírsággal sújtottak.

Természetesen az 1848/49-es események nemcsak az egyház és a község életében, de az iskolaiban is éreztették hatásukat. A leánytanoda jegyzőkönyvében találunk erről feljegyzést: „Nagyon Tisztelendő Jeszenszky Károly helybeli lelkész úr ez évbeni tanoda fölnyitását szeptember 4re tűzte ki. Az első nap három, – Októberig pedig majd 80 tanítvány íratá be magát. S mindannak daczára, hogy tanítványaim édes attyái nemzet őröknek felváltva Makóra, Nagybecskerekre, Aradra, Világosra, Angyalházára stb menni rendeltettek, meglehetős számmal gyűlének egybe, Az első alkalommal, s' így az első Nemzet Őrökkel mint Őrmester magam is mentem vala el. Nagybecskerekre, hol ötöd fél hét múlva mindnyájan öröm rivalgások közt szerencsésen haza érkeztünk 1848dik év Július és Augusztus hónapjaiban" - jegyezte fel a leányok tanítója, Endreffy János.[367]

A szabadságharc bukásával azonban az elnyomatás kiérezhető a tanítói feljegyzések és körlelkészi utasításokból is. Mezőberény lakossága és szlovák egyháza, tanítói továbbra is betartják a felsőbb intézkedéseket, melyekre az iskola- és

[365] SZABÓ 1973. 192.
[366] JESZENSZKY 1861. 23.
[367] BML Leány tanoda jkve. 1848/49. Lapszám nélkül.

egyházfelügyelői iratok figyelmeztetnek. A szabadságharc bukása utáni rend és nyugalom betartatása, biztosítása egyébként is keresztényi kötelessége volt mindenkinek, mint ahogy arra intett az a biblikus cseh nyelven írott levél, amelyben Zay Károly, az egyház főfelügyelője a bukást követő napokban küldött.[368]

Az iskolák története 1849–1867 között

A forradalmat követően a nemzeti kormány már tett intézkedéseket a népoktatás átalakítására. A Batthyány-kormány oktatásügyi minisztere, báró Eötvös József az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslatában az állam kötelezte volna a szülőket gyermekeik iskoláztatására, az iskolák fenntartására adó kivetését tervezte, s az állam gyakorolt volna főfelügyeletet az iskolák felett. A népiskolákban biztosítani kívánta a nemzetiségek számára az anyanyelven történő tanulás jogát. Mellette kötelezővé, de egyben ingyenessé tette volna az oktatást, melyben a gyermekek természettudományos ismeretire helyezte volna a súlypontot. Elvben a közös, vagyis a nem felekezeti iskolákat támogatta, s a vallásoktatást külön választotta a többi tárgytól. A szabadságharc kitörése miatt azonban a törvényjavaslatot nem tárgyalhatták, illetve nem fogadhatták el. Ennek következtében a korábbi, feudális jellegű iskolapolitikából eredő hiányosságok, a laza tanügyi szabályzatok és a tankötelezettségi előírások továbbra sem szűntek meg. Az 1840-es évektől egyre sürgetőbb rendezést kívánó népoktatásügy problémái nem változtak, s hosszú éveknek kellett eltelnie ahhoz, amíg a népoktatás problémái rendeződtek. Addig, amíg az 1840-es években számos politikus és pedagógus dolgozott a népoktatás rendezésén, az 1848-ban felvillanó lehetőségek után egészen más politikai helyzetben került sor az iskolarendszer modernizálására.

A szabadságharc bukása után abbamaradtak a széleskörű demokratizmuson alapuló pedagógiai mozgalmak. A nemzeti érzés elfojtása, a németesítés jellemezte az egész Bach-korszakot. Az első független magyar kormány vallás- és közoktatásügyi minisztérium helyett a tanügyigazgatás legfelsőbb irányítója a bécsi közoktatási minisztérium lett. Már 1849 őszén a tanügyigazgatást új közigazgatási keretek közé helyezték. Öt katonai-polgári körzetre osztották az országot Pest-Buda, Sopron, Pozsony, Kassa, Nagyvárad központokkal. Ezek tanügyi osztályai intézték a területükön lévő iskolák ügyeit 1860-ig. A Helytartótanács intézményét visszaállították, s ennek tanügyi hivatala alá tartoztak a hazai iskolák.

Báró Geringer Károly 1849. október 9-én az osztrák birodalmi érdekeket előtérbe helyezve elrendelte, hogy a „magyarhoni koronaországban" Ausztriához hasonlóan rendezzék az iskolaügyet. A népiskoláztatást az egyházak ügyének tekintették. Amennyiben az egyházi és világi hatóság egybe esett – mint például a nagy alföldi kiváltságos és szabadalmas mezővárosokban, Kecskeméten, Nagykőrösön, Karcagon, Hajdúböszörményben –, az egyházra hárult az iskola szellemi, a világi,

[368] MSZEEI 1848. I/16.

politikai hatóságra pedig az iskola anyagi ügyeinek intézése. Tannyelvként a gyermekek anyanyelvét jelölték meg. Felügyeletei hatáskört a kerületi főbiztos és ideiglenes tanfelügyelők láttak el. Ezt az intézkedést követte 1855-ben Léo Thun „összbirodalmi miniszter" „Organisations Entwurf" rendelete, amely az iskolák létesítését és fenntartását ismét a világi, községi, mezővárosi, városi hatóságok kötelességévé tette. A gyermekeket 6–12 éves korban kellett iskolába járatni, s azt kötelezővé tették. A mindennapi iskolát elvégzett tanulók számára szervezték meg a vasárnapi - ismétlő - iskolákat. Voltak főelemi iskolák, melyekben négy tanító végezte az oktató munkát, és alsó elemi iskolák egy tanítóval. Egy-egy tanítóra száz gyermeket számítottak. A négyosztályos iskolákban a tantárgyak közé tartozott a vallástan, olvasás, írás, anyanyelv, német nyelv, olvasás kapcsán szemléltető oktatás, földrajz, természettudomány, számvetés, ének és rajz.[369]

Az említett Geringer-féle miniszteri rendelet tehát meghatározta a magyarországi iskolaügyet, s ebben a protestáns iskolák működését is szabályozták. A bürokratikus intézkedésnek voltak szabadelvű és humánus elemei is: például nem választotta el az egyháztól a népiskolát, és a protestáns iskolákra nézve is kilátásba helyezte az állampénztárból történő javadalmazást, meghagyta az anyanyelvet az oktatásban. A protestáns egyházakra nézve sokkal hátrányosabb volt az 1850. február 10-én kiadott Haynau-féle rendelet, amely a magyar protestáns egyházat - „hogy az többé a népet felkelésre ne csábíthassa" - eddigi alkotmányától és autonómiájától megfosztotta, s az iskolákat is korlátok közé szorították azzal, hogy a törvényhozást és a kormányzást az államhatalomra ruházták.[370]

A protestáns egyházak természetesen mindent megtettek az egyház és az iskola autonómiájának helyreállításáért. Ebben az első lépéseket a református egyház tette meg, de az önkényuralmi kormány megtiltotta számukra, hogy panaszukkal Bécsbe utazzanak. Később - 1851 után, 1857-ben - kísérletet tettek a zsinattartás, az iskolaügy és a nemzeti nyelv napirendre kerülése érdekében, de a felsőbb hatóságok ezzel sem foglalkoztak érdemben. Az önkényuralmi rendszer 1860-ban került válságba, s ennek tulajdoníthatóan az 1847-es állapothoz tértek vissza a közoktatásügyben. Ekkor került a tanügy ismét a helytartótanács hatósága alá. 1861-ben még felvillannak az alkotmányos remények, de később „ostromállapotszerű helyzet, abszolutizmus és bürokrácia" jellemezte az egyházat.[371] Az intézkedések közül legnagyobb hatásúak a magyar nyelvet és a nemzetiségeket érintették. 1854-től jelentek meg azok a rendeletek, amelyek a német nyelv tanítását helyezték előtérbe. A német nyelv tanítását és a német nyelven való tanítást elsősorban a gimnáziumokban és a szakiskolákban szorgalmazták ugyan, de az elemi iskola második osztályában is be kellett vezetni.

[369] PERES 1890. 1-2.
[370] RÉVÉSZ 1870. 63.
[371] RÉVÉSZ 1870. 70.

A németesítés azonban nem sújtotta azokat a gimnáziumokat, ahol megfelelő számú tantestület fenntartását biztosította a helyi világi és vallási vezetés. Az Organisations Entwurf szerint például a nagykőrösi református gimnáziumban 12 fős tanárikarnak kellett működnie ahhoz, hogy az intézmény magyar nyelvű legyen, és nyilvánossági jogot szerezve hivatalos bizonyítványt állíthasson ki. Ennek „köszönhetően" szerveződött meg a „Nagy tanárikar", melynek tudós – később akadémikussá vált – tanárai között volt a nemzeti költészet halhatatlan géniusza, Arany János is.[372]

Az említett 1860-as politikai válság az osztrák birodalomban enyhülést eredményezett. Ferenc József császár az 1860. október 20-án kiadott „októberi diplomájában" ismét a magyar nyelvet érvényesítette a közigazgatásban, s az iskolákban pedig a lakosság nyelve lett az oktatás nyelve.[373]

A szabadságharc bukása után Mezőberényben a korábbi évekhez hasonló nehézségekkel indult a tanév. Miután Jeszenszky Károly lelkész kihirdette a szószékről a tanévkezdés időpontját, s azt, hogy minden gyermekét a szülő a tanév elején „vigye fel az iskolába", ennek ellenére „az első nap csak két, másnap ismét csak két tanítványom jelent meg, mégis October végéig – kivéve a' betegeket és nagyon szegényeket – rendesen megjelentek, s' felíratták magukat" – jegyezte fel az iskolai anyakönyvben.[374]

Mint korábban említettük, a tanulói létszám folyamatos növekedése miatt szükségessé vált egy új iskola felépítése. Az új iskolába tanító is kellett, akinek kiválasztásában az egyház a szokásos körültekintő módon járt el. A presbitérium elnöksége mellett a lelkészé volt ebben a főszerep, aki kapcsolatai révén igyekezett alkalmas és képzett személyt találni. 1851-ből származik az a „Tudós és Tiszteletes Jeszenszky Károlyhoz" címzett magánlevél, amelyben a selmecbányai hittudományi tanár, Sujada Lajos ajánlja Ružička Ferencet tanítónak. A szomszédos Kodrusbánya egyházának fiatal tanítóját a következőkkel ajánlották: „Ajánlom ezen egyént azért, mivel mint tanítványomat – és így volt selmeczi diákot jól ösmerem... Derék fiatal ember, jó magyar, tökélletes szláv nyelvben, praxisa van, példás erkölcsű." Íme tehát, ezek azok az erények, amelyek fontosak voltak egy „oskolamesteri statio" elnyeréséhez. „Találkozott volna mostani tanítványaim közül is a' philosophiában egyik, vagy másik, ki szívesen le ment volna kegyetekhez, de ezt kirekesztőleg szántam Uraságtoknak, és tudom, hogy meg nem várják... legyen tehát békességes tűréssel az egyház, és inkább várjon pár hétig, alkalmatos, ügyes ember után, minő Ružička, minthogy valamely földönfutónak magánál helyet engedne" – fejezte be ajánlását a levélíró.[375] Hogy a tanítói állás elnyeréséhez melyek voltak ekkor a fő szempontok, azt is hűen tükrözi ez a levél: „Lesz-e a' tanítónak külön fizetése az egyes gyermekektől? A' fiúk és lányok vegyesen járnak-e az iskolába? Azon két-

[372] NOVÁK 1982a.
[373] MÉSZÁROS 1981. 52; KÖTE 1975; SEBŐ 1994. 75–77.
[374] MSZEEI „Leány tanoda" jkve. 1849/50.
[375] MSZEEI 1851/2.

száz gyermeket közössen fogna-e', collégájával a' második tanítóval oktatni, vagy egyedül maga? az orgona pedállal el van-e látva vagy nem?"

Mindezen körülmények tisztázása ellenére a tanító nem érkezett meg Mezőberénybe, pedig az áprilisban ajánlott és legkésőbb május 11-én sorra kerülő próbatételt az evangélikus templomban már kitűzték. Helyette Horváth Károly jött meg, akinek tanártársával, a már itt tanító Kemény Pállal együtt rendezték az év augusztusában javadalmát a következők szerint: „... miután a' tanítónak megválasztott Horváth Károl úr eddigi alberti egyháztól kapott fizetése, jóval felülhaladná az itteni tanítói fizetést, és miután tanítóink az ő hivatalos kötelességeiken még más nevezetesen egyházi-jegyzői hivatalt illető munkákkal is olykor elfoglaltatnak, 's különféle más, egyházi írásokban a' Lelkészt és a' gondnokot segítik, ezen okoknál fogva illőnek és méltónak ítélné ő [ti. a lelkész - NPZS], hogy a' tanítói fizetés nagyobbíttatnék". Az elhangzott indokok alapján a presbitérium a „meghívó levélben fizetni szokott száz váltó forintnak, még ugyanannyi t. i. más száz váltó forintbeli megtoldásával megnagyobbíttassék" - született meg a határozat.[376]

A fiú- és leánytanító fizetése 1851-ben a következő volt: „1. Kész pénzben száz váltó forint. 2, Búzában ötven köböl., 3. Egy fertály szántóföld és egy rét használata. 4.; Só - 50 font.; 5., Faggyú 10 font.; 6., Tűzifa három öl.; 7., Fűtési szalma négy öl., 8., Halotti versezésből egy forint váltóban.; 9., Halotti éneklésből tizenöt váltó krajczár.; 10., Három sátoros ünnepkor történni szokott szabad adakozásnak (offertóriumnak) egy hatod része.; 11. Úrvacsorának kiszolgáltatása mellett történni szokott adakozásnak egy hatod része., 12. Minden tanulótól egy kakas.; 13. Két akó bor." A fentiekhez járult tehát a külön munkáért a 100 váltó forint, amit a tanító következő decemberi kérésére úgy módosítottak, hogy a 100 váltóforint fizetést pengő forintra[377] változtatták, s ezzel a korábbi 100 váltó forint fizetésjavítástól elálltak. Az új iskola 1854-ben épült fel, mely már tágas, világos, igényes tanítói lakkal volt együtt.[378]

Az új tanító meg is érkezett, amely eseményt a Néptanítók Könyve is hírül adta: „A mezőberényi tót ajkú egyházban az elemi iskolák száma eggyel szaporodott, melybe tanítóul Szlujka János selmeczbányai iskolatanító hívatott meg, ki a' szokásos próba után megválasztván, ezen meghívást el is fogadta."[379] Az új tanító az 1855/56-os tanévtől kezdte pályafutását Mezőberényben töltötte, s ekkortól tudta az egyházközség a felemelt és külön kivetett adóból biztosítani a harmadik tanító fizetését.[380]

Az iskolák tanulói létszáma azonban már magasra emelkedett. Az egyházmegyei összeírás szerint a tanulói összlétszám 1855-ben 429 fő volt (138 fiú és 139 leány, a vegyesben 142). A mezőberényi fiúiskolában az 1854/55-ös tanévben 220-an, a leányokéba 216-an jártak. 1855/56-ban a fiúiskola létszáma - az új iskola

[376] MSZEEI 1853. jelzet nélkül.
[377] Azaz a papír váltópénz helyett a nemesfém, nagyobb értékű „pengő" pénzt fizették.
[378] JESZENSZKY 1861. 54.
[379] SZEBERÉNYI 1854. 204.
[380] JESZENSZKY 1861. 54.

felépülése következtében - 169-re, a leányoké 164 főre csökkent.[381] A harmadik iskola létszámára vonatkozóan adatok nem állnak rendelkezésünkre a helyi gyülekezeti irattárban, azonban erre fontos adatokat tartalmaznak a felsőbb egyházi dokumentumok. Az iskola tanítója - az egyházmegye összeírása szerint 1855-ben - Szlujka János (a fiúk tanítója), Kemény Pál (a leányok tanítója), Brozik Gusztáv (a vegyes iskolában). Brózik Gusztáv Horváth Károly helyére jött, de ennek pontos dátuma nem ismeretes (mivel az 1852-es összeírás együtt tünteti fel Kemény Pállal, minden bizonnyal az ezt követő években).

A harmadik iskola létrehozásával a tanítók az alábbi helyeken végezték munkájukat: „Nyemecz János az új iskolába ment át, három felső osztályú fi-tanoncokat tanítandó, Kemény Pál a' régi helyén marad, a' három felső osztályú leányok bízatván rá, Brózik Gusztáv a belső vegyes iskolába helyeztetett, 's helyébe a' külső vegyes iskolába tanítónak Kemény Pál választatott".[382] A harmadik iskolába mindkétnemű tanulók jártak, mégpedig azok, akik a régibb iskolától a legtávolabb laktak.

A fiúiskola jegyzőkönyvében találunk utalást az osztályok átalakítására vonatkozóan is: „... a' legújabban épített új iskola létesítésénél fogva a' mostanig VI. osztályos képezett iskoláink akként változtak, hogy a' fenn említett új iskola, mint fiú iskola a' IV^{ik} és V^{ik}, és VI^{ik} osztálynak számára tartatott, a' régi fiú iskola pedig, valamint a' volt vegyes iskola is az I^{só} II^{dik} III^{dik} osztályú tanoncok számára lett elrendelve."[383] Az elemi iskola tehát már ekkor hatosztályos volt. Az 1852-es egyházmegyei összeírás háromosztályú iskolát említ: „Iskola van kettő. Az egyikbe a fiúk, a másikba a leányok járnak, kik mindnyájan három osztályúak, u.m. betűzők, szótagolók és olvasók". 1855 után az iskolák belső szerkezetét ismét átalakították. Egy 1855. március 24-én kelt rendelkezés szerint a kisebb népiskolákat tovább kellett fejleszteni három osztályos elemi iskolákká vagy négyosztályos főelemi iskolákká.[384]

A három külön álló iskolában tehát külön osztályok, csoportok voltak elkülönítve a tanulók előmenetele szerint. A vegyes iskola kialakulását a praktikum vezérelte, de ezt itt is, és máshol is az egyház nevelési elveivel ellentétben szükségből alakították ki. Mint már említettük, az egyház, amint mód adódott rá, nemenként elkülönített csoportokban folytatta a tanulók oktatását. Erre nemcsak a helyi egyházközségben, hanem máshol is törekedtek. Hogy milyen nevelési és anyagi problémákat vetett fel a megnövekedett tanulólétszámból eredő osztott osztályok kialakítása, arra jó példa a csabai egyházban Haan Lajos javaslata. Tekintettel arra, hogy az új iskolák felépítését és állagmegóvását, s az új tanító fizetését az egyház nem bírja, ezért egy olyan preceptori rendszert kellene megvalósítani, hogy a nyolc anyaiskola helyett ugyanannyi preceptort alkalmaznának. Számukra elegendő lenne

[381] BML „Fiú- és leány tanoda jegyzőkönyve" 1856.
[382] BML „Fiú tanoda jegyzőkönyve" 1856.
[383] BML „Fiú Tanoda" jkve. 1856.
[384] BML „Fiú Tanoda jegyzőkönyve" 1856.

egy szoba - mivel fiatalok és nőtlenek –, és nem kellene nekik egész tanítói fizetést adni, hanem csak 200–300 pengőforintot. Ennek megfelelően a kisebbeket a tanító, a nagyobbakat a perceptor tanítaná, és a két nemet jól el lehetne különíteni egymástól.[385] Hogy a kevésbé osztatlan iskolák létrehozása továbbra is milyen nagy gondot jelentett, bizonyítja az 1870-ben kimondott presbitériumi határozat, mely külön választotta a fiúkat a lányoktól. Ebből is kitetszik az, hogy az osztatlanság kérdése állandó problémát jelentett. A nemek szerinti elkülönítés megoldása anyagilag nagy terhet rótt az egyházra, ugyanakkor pedagógiai szempontból is kérdéses volt. A gyakorlatban rendszerint úgy oldották meg a problémát, hogy minden osztályban létrehoztak egy kezdő és egy haladó csoportot. Az 1859-es decanalis jelentés szerint a mezőberényi tót egyháznál három iskola volt, egy 201 fős fiú - ahol Szlujka János tanított –, egy 161 fős leány - itt kemény Pál volt a tanító – és egy vegyes iskola volt 156 fővel, ahol 84 fiú és 72 leány tanult Brózik Gusztáv vezetésével. Az akkori körlelkész („decan") hivatalát a mezőberényi lelkész, Jeszenszky Károly töltötte be, aki szerint mind a három tanító jól végezte munkáját, amely megelégedésére szolgált. Az egységesítő törekvéseket mutatja az, hogy mindhárom iskolában azonos helyi tanterv szerint tanítottak, vagy a lányok iskolájában is ugyanazon tantárgyakat tanították, mint a fiúkében. A lelkész feljegyzése szerint ezek a következők voltak: „1. Tót és magyar olvasás. 2. Luther kátéjának mind az 5 része általában és a II. rész a hitből magyarázattal. 3. A vallás és reformáció története. 4. Ó és Új testamentombeli történetek. 5. Földleírás Európáról. 6. Tüneménytan. 7. Erkölcsi szabályok. 8. Egészségtani szabályok. 9. Számvetés fejből a táblán. 10. Éneklés. 11. Írás."[386]

Az iskolák belső életére vonatkozóan egyébként továbbra is az 1845-ben kiadott „Magyarország elemi tanodáinak szabályi" volt érvényben, egy 1851. augusztus 1-jei rendelkezés értelmében, addig, amíg azt újabb utasítás nem rendezi.

Az iskolák életében az 1863-ban bevezetett új osztályozási rendszer hozott jelentősebb változást. Addig ugyanis egyetlen átlagosztályzat jelezte a tanuló félévi és tanév végi értékelését, külön osztályzatot csak hittanból és magyar nyelvtanból kapott. Ez utóbbiból 1819-től. Az új rendelkezés alapján az egyes tantárgyakat külön is elbírálják, a hat érdemjegy egyikével (1876-tól négy érdemjegyű az osztályozás). Ezeken kívül a tanuló magatartása, figyelme és szorgalma is külön-külön osztályzatot kap.[387]

Mezőberényi viszonylatban az 1850–1867 közötti időszakra az iskolák megerősödése, fejlődése a jellemző. Az új, korabeli igényeknek jól megfelelő iskolai épületek felépítése, a tanítói fizetések biztosítása, az iskolába járás és a színvonalas oktatás megkövetelése mind hozzájárult egy igényesebb, egységesítőbb módszer és követelményrendszer kialakulásához. Az ekkor munkába álló tanítók évtizedekig

[385] HAAN 1858. 157.
[386] MSZEEI 11859. III/1.
[387] 1863. február 17-i rendelet. MÉSZÁROS 1996.

helyben maradtak, s meghatározó egyéniséggé váltak a nagyobb társadalmi és vallási közösségen belül.

Jeszenszky Károly a nép felemelésének és az egyház erősítésének szempontjából igen fontosnak tartja az iskolai intézményt, ezért helyi és körlelkészként mindent megtett az iskolák és az egyház érdekében. A község elöljárói, látva a népiskolák fejlődését, levélben fordultak a helyi evangélikus lelkészhez, amelyben az iskolák fontosságáról szóltak: „Elvitázhatatlan igazság lévén az, hogy a' hol jól rendezett iskolák, és jó czélszerű nyilvános nevelő intézetek vannak, – ott a' lakosok nem csak hasonlítatlanul jobb erköltsűek, szívesebbek és könnyebben vezethetők, hanem a' természetre, dolgaik folyamára, és az iparra is sokbul figyelmesebbek, gondolkozóbbak és találékonyabbak, – önmaguktól okulnak kéziparuk finomítására és tökélletesbítésére, rétjeik és szántó földjeik javítására, és szívesen, s' hálával utánozzák az idegen példákat [...] a' jó iskolák biztosan kifejtik a' népműveltség csíráját, minden jóra és szépre lelkesítenek, megszerzik a' törvény iránti engedelmességet, a' hazának igaz belső értékét, hatalmát és valódi gazdagságát..."[388] A fenti okok miatt a község elöljárói fontosnak tartják a fennálló népiskolákon kívül továbbiak létesítését, s ehhez anyagi támogatást is biztosítani. Éppen ezért „Községünknek Félhalmi földjeiből a' helybeli Protestáns Egyházak részére külön-külön két fertály, s' így öszvesen 1 4/8 telek kiadását elhatároztuk, oly kijelentés mellett, hogy minden Tanító úrnak, hivatala után egy fertály földje legyen, – addig pedig, a' míg az iskolák elkészíttetnek, azon földeknek évenkénti jövedelmei az iskolák költségeinek fedezésére fordíttatnak" - szólt a tanácsi végzés.[389]

Az egyházi vagyon gyarapodásával, a megemelt adókból befolyt évi jövedelemből fenn tudták tartani a három iskolát. A mezőberényi szlovák evangélikus egyház 1861-ben 4100 tagot számlált. A három iskolában 572 gyermek tanult. A településnek ekkor összesen 8 iskolája volt, a három szlovákon kívül 2 német - 373 fővel –, 2 magyar református - 258 fővel – és egy római katolikus (38 fővel). A 10 613 lélekszámú lakosságból 1241 volt az elemi iskolás. A helység népességének 40%-át alkották a szlovák nemzetiségűek. 1865-ben a békési esperességben 87 040 lélek van, melyből szlovák 62 112, magyar 20 532, német 4396 fő. A 23 anyaegyház 70 elemi iskolájában 26 lelkész, 4 lelkész-tanító, 5 segédlelkész, 71 tanító volt.[390] Az 1867-es adatok szerint a mezőberényi anyagyülekezet és a hozzá tartozó tarcsai fiókegyház lélekszáma együtt 4387 fő volt, melyből 244 fő fiú, és 233 fő leány tartozott a tanköteles korosztályba, összesen 478 fő, de csak 450-en jártak iskolába.[391]

A szlovák nyelvű lakosság lélekszáma - a tankötelezettekkel együtt - a lakosság egészével azonos arányban, folyamatosan emelkedett a vizsgált korszak végéig.

[388] MSZEEI 1855. I/2.

[389] MSZEEI 1852. „Mező-Berény helysége úgynevezett belenczéresi kaszálójából az egyházi hivatalnokoknak közlegelői illetőségük fejében kiosztott föld 11852."

[390] HAAN 1864. 5-6.

[391] MSZEEI 1867. II/3.

Az önkényuralom nem csupán az egyházakat érintette, de azokon keresztül a lakosságot, az iskolákat, a lelkészeket, tanítókat is sújtotta. Az állandó utasítások, ellenőrzések, az egyházakat ért sérelmek és szigorított intézkedések napirenden voltak. A Bányai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházmegye 1859. december 15-én Pesten tartott közgyűlést, az egyházat sújtó uralkodói pátens elleni tiltakozás miatt. A békési esperességből Haan Lajos és Szeberényi Gusztáv csabai, Neumann Károly varsándi, Draskóczi Lajos hódmezővásárhelyi lelkészek vettek részt ezen. A közgyűlés résztvevői „kérték Ő Felségétől, hogy a szept. 1-i Nyílt parancsot, és a szept. 2-iki miniszteri rendeletet, mint egyházi autonómiákat veszélyeztetőket függessze fel, és a gyűlések tartására vonatkozóan az 1849. előtti állapotot vezesse be, s ennek alapján engedélyezze a zsinat megtartását és a folyamatban lévő kutatásokat a hitsorsosok ellen szüntesse meg. Ezen kijelentés után a budapesti cs. kir. rendőrhatóságnak egy főbiztosa a gyűlés termében megjelenvén az elnökséget felszólította, hogy ezen gyűlést mint nem törvényes tényen állót oszlassa szét" –. jegyezték fel a közgyűlés jegyzőkönyvében. Jóllehet a rendőri főbiztos nem rendelkezett írásbeli paranccsal, a közgyűlést mégis feloszlattatta. Ennek ellenére a képviselők mégis megfogalmazták a feliratot az uralkodóhoz, és annak eljuttatásával az elnökséget bízták meg. A záróima elmondása után a közgyűlés kényszerűségből feloszlott.[392]

Az 1860-as években kiújult nemzetiségi ellentétek az egyházon belül is éreztették hatásukat. Geduly Lajos püspök 1862-ben békítőleg lépett fel annak érdekében, hogy az evangélikus egyház magyarérzelmű világi vezetése és a pánszláv eszméket valló felvidéki evangélikus lelkészek közötti ellentéteket elsimítsa. Elismeréssel és felelősséggel beszélt az Alföldre települt szlovák nemzetiségről. Szerinte az egyházon belüli ellentét és belső szakadás, a több mint tíz patentalis egyház kiválása, mindez „bőszült, a polgári hatalom őrködése nélkül talán már véressé, harczá fajultak volna, a hangulat a Kollár-féle párt elméletének köszönhető." Ján Kollár múltba vivő politikai tevékenységét lezártnak tekintve, a béke helyreállítását sürgeti a püspök: „... ki át ne látná, hogy valamint az ország úgy lehet, sőt csak úgy lehet boldog és virágzó, ha az ősi törvények pajzsa alatt minden osztálynak, minden vallásnak, minden nemzetiségnek érdekeit kielégítendi; úgy egyházunkban is nemcsak lehet, de kell is egyenlő hűséggel és szeretettel ápolni mindazoknak szellemi érdekeit, kik egyházunkhoz tartoznak, s annak testét képezik." Ezen alapelvtől vezéreltetve a püspök támogatólag szól egyháza nevében a szlovák nemzetiségről, s annak oktatásáról: „E nézet és meggyőződés alapján kötelességünknek mi az egyházunkbeli tót nép lelki emelésére is különösen az oktatás mezején, gyakorlati szükségnek megfelelő czélszerű intézkedések által mindent megtenni, s e részben szívesen kezet fogunk a tót nép minden hű fiával és barátjával, s nem rettenünk vissza semmi fáradalmaktól, semmi áldozatoktól, mik e czélra szükségesek. hanem ezt mindig egy lényeges kikötés, egy főnézet befolyása alatt tesszük, t.i. hogy az evangélikus tót

[392] MSZEEI 1859. I/9. „A császári pátens elleni tiltakozó és feloszlatott bányakerületi gyűlés jegyzőkönyve."

nép az országnak, e hazának kiegészítő, vele élő, vele haló része. Ez alapon készek vagyunk a tót nép minden hű és buzgó fiának együtt működő testvéri jobbunkat nyújtani és semmit nem óhajtunk inkább, mint egy különösen bennünket, a népnek lelki vezéreire, ily őszinte együttműködés mellett, a béke és testvéri szeretet köteléke öleljen körül." Beszédében az egyházfő – miután rátért az őt ért sérelmekre, melyek Kuzmányi és Hodzsa részéről érkeztek – azok politikai hatásáról szólt. Újból leszögezte, hogy az egyházban hét egymástól független, egymással semmi viszonyban nem álló kormány legyen, ez elképzelhetetlen, a tót nemzetiségről pedig megfontoltan és elismerően kell gondolkodni: „A tót nép igazságos, méltányos kívánalmainak kielégítését szívem mélyéből ajánlom. Derék, lelkes, jámbor, egyházát, hazáját forrón szerető nép ez kimondhatatlanul nagyobb részben. S vannak lelki vezérei közt szintoly derék, lelkes, nemzetöket, de ezen hazát is forrón szerető férfiak. A mit ezek az igazságosság és méltányosság korlátai között külön népi és nemzeti érdekeiket érdeklőleg kívántak s elvárnak az egyházegyetemtől; azt méltóztassanak nekik szíves készséggel megadni s gondos atyai kezekkel ápolni." A püspök következetességére vall az, hogy beszéde végén javaslatot tesz, a kerületi gyűlés szavazza meg a tót praeparandia és egy tót tanintézet felállítását a Felvidéken. „Először azért, mert ez a legjobb óvszer a rossz szándékúak izgatása ellen."[393] Az önkényuralom időszaka bővelkedett politikai eseményekben, melyek az abszolutista kormányzat iránti feltétel nélküli hűséget és engedelmességet erősítették. 1853-ból való az a helyi lelkészeknek címzett sürgöny, amely február 22-én kelt, és 1853. február 25-én hálaadó istentisztelet tartására kötelezi a lelkészt azért, mert a Ferenc József osztrák császár elleni merénylet meghiúsult, és „a nemes élet oltalmazva... s minden veszedelemtől elhárítva van." A hálaadást 1853. február 24-én, a reggeli istentiszteleten kellett előzetesen kihirdetni, s február 25-én kellett megtartani „a buzgó hívek minden harangokbeli össze hívásával... mellőzhetetlenül."[394]

Az állandó ellenőrzés, a szigorú intézkedések az iskolákat nemcsak az egyházon keresztül érték, hanem közvetlenül a tanítókat érintő rendeletekben is. Például 1855. január 5-én rendeletet adtak ki arról, hogy azoknak a működő tanítóknak és segédtanítóknak, akiknek nincs bizonyítványuk a tanítóképző elvégzéséről, azt három éven belül szerezzék meg, különben elveszítik állásukat, nem taníthatnak. A későbbiek során erre több felhívásban is figyelmeztették őket. 1850-től felhívták a figyelmet, majd 1857-ben miniszteri rendelet kötelezte az iskolát arra, hogy évente egy alaklommal szakmai-módszertani értekezletet kell tartani egy-egy esperesi kerület tanítóinak. Ez tulajdonképpen helyesen, a minőség javítása érdekében történt, azonban a tanítói értekezletek és a tanítók választása szigorú formai követelmények között és személyes ellenőrzés alatt valósult meg. az értekezletek megtartá-

[393] MSZEEI 1862. I/3. „Geduly Lajosnak, a dunáninneni ágost. evang. egyházkerület superintendensének az 1862. évi Sept. 2-án Pesten tartatott egyetemes gyűlésben, a pátensszerű egyháznak állapotáról tett tudósítása."

[394] MSZEEI 1853. I/3.

sára és az időpont kijelölésére is engedélyt kellett kérni. Illovics Mihály járási szolgabíró Békésről a lelkésznek írott levele 1851-ben jól tükrözi a állapotokat: „Nagyon tisztelt Uraságod abbéli folyamodványa, melyben felsőbb helyen - egy tanítói választásra gyülekezetet kér megengedtetni –, miután a jelen kivételes állapotban felsőbbi utasításánál fogva, minden illy nemű esetek előbb felterjesztendők, – a kért engedély kieszközlése végett a kerületi cs. kir. kat. Parancsnoksághoz, felterjesztett - következés kép addig, míg onnan e tekintetbe rendelet nem érkezik a választás meg nem tartathatik. Miről is tiszteletes egyház igazgató urat, Megyei Főnök Nagyságának a 3377-ik szám alatti kegyes rendelete folytán nem mulasztom el ez uttal értesíttetni."[395] 1853-ban Déri István kerületi királyi szolgabíró értesíti Jeszenszky Károly lelkészt, hogy a „tanítói választás ügyében szükségesé vált gyülekezet tartása a tekintetes Polner Lajos főszolgabíró mint polgári biztos úr jelenlétében" lesz megtartva.[396]

Az állami vezetés nemcsak az egyházi és iskolai ügyek lefolytatása felett tartotta meg felügyeleti és ellenőrzési jogkörét, hanem figyelemmel kisérték az oktatás ügyét is. Például 1850-ben Ambrus Lajos, a békési járási főszolgabíró küldte ki az oktatás alapjairól szóló utasítást, mely a királyi biztostól származott. „A mezőberényi ágostai hitv. oskolai igazgatóságot illetőleg, melyet az iskolai tanítókkal is leendő közlés végett kötelességem szerint megküldök, elvárván, hogy ennek alapján és pontjai szerint fogja Tisztelendő Úr kezeltetni a nevelés ügyét."[397]

Az oktatás és nevelés ügyét alapvetően befolyásoló utasítások tehát, nem az egyház felsőbb vezetése részéről érkeztek a helyi gyülekezetek iskoláihoz, hanem a politikai közigazgatás hivatalán keresztül. Az egyház, a lelkész, az iskola állandó ellenőrzés alatt állt, mint ahogy a tanító is. Egyházi, közéleti szereplésük az állam iránti hűséget kellett, hogy kifejezze. Például Brozik Gusztáv tanító „politikai önviseletét" 1856-ban „bírálván fölül, s ellene semmi kifogás nem lévén." A politikai megbízhatóság tehát alapvető követelmény volt a tanítói munka végzéséhez.

Az iskolák története 1868–1890 között

A Geringer- és Thun-féle oktatáspolitikának voltak ugyan pozitív vonásai - többek között a főpapok, az arisztokrácia sokat áldoztak a népnevelés ügyére, vagy az, hogy a városokban a tanítók helyzete kissé javult –, ugyanakkor országos szinten a népoktatás terén nem mutatkozott fejlődés. A kiegyezés előtti korszak legfőbb jellemzője a túlzott szigor, a haladás akadályozása, a szabad mozgás lehetetlenné tétele. Ebben a 48 utáni nyomasztó politikai légkörben legfontosabb cél a nemzeti érzelem, a hazaszeretet elfojtása, s emellett a germanizálás erőltetése. A népiskolák fejlődését alapvetően a tanítók túlterhelése nehezítette, ugyanis általános volt az,

[395] MSZEEI 1851. I/3.
[396] MSZEEI 1853. I/4, 1853. I/2.
[397] MSZEEI 1850. I/1.

hogy a falusi tanító száznál is több gyermeket tanított egyszerre. Tanítási módban a szemléltetést nem alkalmazták, s a kormány nem ügyelt a taneszközök, iskolai felszerelések fejlesztésére. A vidéki iskolák általában kevesebb pénzhez jutottak, mint a városiak, mivel ott a németesítés kevésbé járt sikerrel. A kormány egyre kevesebb pénzt fordított a népoktatásra, annak terhét és felelőségét a községekre hárította, amelyek azonban - legtöbb esetben - nem mutattak hajlandóságot idegen célok megvalósítására.[398] Így az egyházi iskolák anyagi és egyéb gondjaikkal magukra maradtak, és a fejlődésben megrekedtek.

A magyarországi iskolarendszer polgári jellegű átalakítása, modern értelemben vett közoktatássá válásának több évtizedig tartó folyamata, a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés sajátosságai miatt csak a kiegyezés után indulhatott meg. A munkát báró Eötvös József vállalta fel, akinek előéletéből, bölcseleti, politikai és erkölcsi meggyőződéséből ez egyaránt következett. „A közoktatás Eötvös felfogása szerint az egyéni szabadságra alapozott polgári társadalom és az egyes polgárok, valamint a polgárok különféle társulásainak, közösségeinek tudatos politikai tevékenységére épülő alkotmányos államrend megteremtésének alapvető feltétele és eszköze is egyben. Ennek megfelelően tűzte ki célul a kisdedóvástól a felsőoktatásig terjedő, egymásra épülő közművelődési rendszer és az iskolarendszer egészét átfogó tanügy-igazgatási szervezet liberális elveken nyugvó kiépítését" - állapítja meg Kelemen Elemér.[399]

Az 1867-ben történt kiegyezés után nem lettek könnyebbek a feladatok a közoktatás területén, mivel az 1848/49-es szabadságharcot követően, a Habsburg önkényuralom idején nem valósulhattak meg az 1848-ban tervbe vett fejlesztések. Eötvösnek az országgyűlés elé terjesztett 130 §-ból álló törvényjavaslata magán viselte a kiegyezés nyomait. Addig, amíg 1848-ban az oktatás átszervezésének alapja a közös iskola lett volna, most a már meglévő felekezeti iskolákra épített a javaslat, és számos könnyítést tartalmazott az egyházak mint fenntartók számára. A törvényjavaslat ugyanakkor ismét külön adó fizetésére kötelezte a községi népiskola terheit viselő község minden polgárát, tehát a felekezeti iskolát fenntartókat is. Kiemelkedő jelentőségű volt a benyújtott törvényjavaslatban az eredetileg 38 §-ban szereplő kitétel, amely a tankötelezettséget mondta ki, és a tanulás ingyenességét biztosító 40. §, amely ugyancsak húsz évvel korábban már megfogalmazódott. A törvényjavaslat arra is kitért, hogy a magánosok és a felekezetek által létesített iskolák felett az állam gyakorol felügyeletet.[400]

Az Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter által benyújtott törvényjavaslatot - nagy küzdelem árán, módosításokkal - végül is elfogadta a parlament alsó- és felsőháza, s törvényerőre emelkedhetett. Ugyanakkor a törvény nem szolgált mindenki megelégedésére. Elsősorban a liberális, kompromisszumos megoldá-

[398] PERES 1890. 4-9; SCHWARTZ 1869.
[399] KELEMEN 1993. 21.
[400] FELKAI 1983. 14.

sait érte bírálat, amelyek közül az egyházakat érintőket emeljük ki. Hiányolták elsősorban a teljes államosítás elmaradását, kifogásolták az egyházaknak tett engedményeket. Ugyanakkor utalni szükséges arra is, hogy a kompromisszumos megoldás sértette az egyházakat is, nem voltak megelégedettek. Az ismeretes, hogy Eötvös kezdetben, s most is elvben a közös iskolák létesítése mellett foglalt állást, vallotta, hogy a népoktatás állami feladat, de a politikai, személyi és tárgyi feltételek hiánya miatt tett a megoldásra megegyezéses javaslatot. „A főrendi házban mondott beszédében kijelentette: Az állam fenntartja magának a jogot, hogy állampolgárait gyermekeik oktatására kötelezze, de miután az állam nem vállalja magára azt a kötelezettséget, hogy a gyermekek neveléséről egyedül gondoskodjon, azt a jogot sem követelheti, hogy a népnevelés terén minden másokat kizárva monopóliumot gyakoroljon" - írja Sebő László.[401] Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a felekezeti egyházaknak továbbra is megmaradt az iskolaállítási és fenntartási joga. Az állam csak normákat állapított meg az iskoláztatás, a tanulmányi anyag alapvető szervezeti kérdéseiben, és magának csak a felügyeleti, ellenőrző jogot tartotta fenn. Ennek megfelelően a törvény kimondja, hogy a felekezetek saját erejükből tarthatnak fenn és állíthatnak nyilvános népoktatási intézeteket.

A törvény tehát elismerte a felekezeti iskolák elsőbbségét, s új iskolák állítására csak olyan községet kötelezett, amelyekben nem volt felekezeti iskola.

A népoktatási törvény előtti vita és a vita állami és felekezeti központú értékelése, mely a nemzetiségi törvény elfogadásával egy időben került a parlament elé, több hiányosságra és problémára világít rá a törvényalkotás és végrehajtás szempontjából.

A képviselőház 1868 október elején kezdett foglalkozni a javaslattal, és annak megvizsgálására népoktatási bizottságot állított fel. Ennek tagja volt Csengery Antal, Trefort Ágoston, Nyáry Pál, Zichy Antal, Szilády Áron, Thalabér Lajos és Tisza Kálmán.[402] A tagok a kormány politikáját képviselték, így a nemzetiségek állásfoglalásának megismerésére és a támadások kivédése miatt meghívták azok képviselőit is, de a tárgyalásokon nem mint nemzetiségük, hanem mint egyházaik küldöttei vettek részt, de mint szakértőként számítottak munkájukra. Azzal a szándékkal, hogy minél pontosabb értesüléseket szerezzenek a kedélyek megnyugtatása s esetleges aggályok eloszlatása érdekében. Eötvös miniszter ismerte az országgyűlésben az egyházi érdekek képviseletét, s nem akarta, hogy a törvény a 48-ashoz hasonló sorsra jusson, ugyanakkor meg akarta ismerni az egyházak álláspontját is. Az egyházi szakértőktől a bizottság azt akarta megtudni, hogy nem tartja-e egyházuk a felekezeti iskolák szempontjából hátrányosnak a közös iskolát, a törvényjavaslat mely pontjait találják sérelmesnek, az oktatás tartalmáról, a szorgalmi rendről, a tanítóképző szervezetéről, az iskolai adó kiszabásáról mi a véleményük.

[401] SEBŐ 1994. 88.
[402] FELKAI 1983. 15.

A katolikus egyházak szembehelyezkedtek a javaslattal. Tartottak attól is többek között, hogy a közös iskola elhanyagolja a vallási nevelést, valamint féltették a felekezetek és a tanítók vallásszabadságát. A népiskolai oktatás tartalmára vonatkozóan másoknak is fenntartásaik voltak. A községi iskolák ingyenességével kapcsolatban aggodalmukat fejezték ki, hogy a szülők jelentős része oda íratná be a gyermekét, s ennek következtében a felekezeti iskolák tönkre mennének. Ugyanakkor az egyházak képviselői kevésbé törődtek a szegény sorsúak nehéz helyzetével.[403] A tárgyalások során Szabó János kifejtette, hogy az egyház az állampolgári kötelezettségeket vallásos engedelmességgel teljesítő embereket kíván nevelni az államnak, ha az biztosítja a múlthoz hasonló jogokat. Juhász Norbert az egyházi iskolák jogairól szólt. A felekezeti küldöttek egyöntetűen ragaszkodtak a felekezeti jellegű tanítóképzők létrehozásához. A nemzetiségi küldöttek közül Vukisevics Miklós ehhez hozzá tette, hogy a tanítójelölteknek lehetővé kell tenni az ország különböző vidékein használt nyelvek elsajátítását. „A görög keleti és görög katolikus szakértők sokszor klerikális kicsengésű felszólalását menti, hogy az elnyomott nemzetiségek törekvéseinek csak egyházuk védőbástyái mögül tudtak hangot adni" – állapítja meg Felkai László.[404] Ezzel szemben a protestánsok mérsékeltebb álláspontot képviseltek. Bár többen féltették a protestánsok jogait a katolikusokkal szemben, nem szegültek ellen a községi iskolák létesítésével és a tankötelezettség kimondásával.

A népoktatási bizottság a fentiek figyelembe vételével módosítást javasolt a törvénytervezetben. Ezek szerint a felekezeti iskolát fenntartó adózókat csak annyiban kötelezték a községi iskola terheinek viselésére, amennyiben a felekezeti iskolának a fenntartására befizetett összegek nagysága nem merítette ki az egyenes adójuk 5%-át. Elvetették az iskolák ingyenességét is, és csak a szegénységüket kimutató gyermekeket mentették fel a tandíj fizetése alól. Mivel a katolikusok ellenezték azt, hogy a nagyobb részt evangélikus porosz szellemű tanítóképzőkbe kerüljenek a tanítójelöltek, az erről szóló paragrafus is kimaradt az országgyűlés elé bocsátott törvényjavaslatból. Módosításként emelkedett törvényerőre az a javaslat, hogy csak a községi iskolák tartoznak közvetlenül a tanfelügyelő alá, a felekezeti iskolák felett az állam csak főfelügyeletet gyakorolt.[405]

A képviselőházi tárgyalásokon a törvény elhalasztását elsősorban azért kérték, mivel a vallásfelekezetek egymás közti és az államhoz fűződő viszonyát tárgyaló törvény még nem született meg. A tárgyalások során Nyáry Pál a törvény elfogadását sürgette. Szerinte nem szükséges várni addig, amíg a felekezetek viszonyosságát megállapító törvényt elfogadják, hiszen a nevelés ügyében az állam az illetékes, és abban egyik felekezetnek sem lehet kiváltsága. Tisza Kálmán jogot kért a felekezeteknek a tanítási módszer, rendszer és a tanítóképzős évfolyamok megszabásában. Indítványát megszavazták. Amikor Babes Vince az oláh anyanyelvűek

[403] FELKAI 1983. 16; RÉVÉSZ 1870; KÁLMÁN 1969. 291.
[404] FELKAI 1983. 18; FELKAI 1950; KÁLMÁN 1969.
[405] FELKAI 1983. 19; RÉVÉSZ 1870.

jogainak kiszélesítése érdekében kérte, hogy tanítsák minden nép történelmének azon korszakát is, amely a honfoglalást megelőzte, Tisza Kálmán megjegyezte, hogy a magyar történelem a haza összes lakóinak történelme, és nincs értelme annak, hogy azt feldarabolják a nemzetiségek történelmére.

A nemzetiségek képviselői ellenérzésüknek adtak hangot. Régi sérelmek kerültek napvilágra, mit igazolt az 1848/49-es szabadságharc idején a románok és szerbek ellenséges viselkedése, szeparatista törekvése, a felvidéki szlovákság egyes képviselőinek magyarellenessége. A tárgyalások során előrevetítette árnyékát a századforduló idejére egyre kiélesedő nemzetiségi kérdés, amely a közoktatás kérdésének egyik központi problémájává vált.

A törvényjavaslatot tehát elfogadta a képviselőház, és a felsőház elé került, ahol az iskolák állami monopolizálását, a felügyeletet, a közös iskolákat az egyházi képviselők támadták. Ehhez csatlakozott a nagybirtokos arisztokrácia egyik képviselője, Wenckheim László báró, aki szerint minden vád helytálló a javaslat ellen: „Korlátozza a nép szabadságát, költséges, nem praktikus, nem végrehajtható, nem alkalmazkodik a nép körülményeihez, igényeihez, jogaihoz és szellemi erejéhez. A nép szegény, és amúgy sem küldheti gyermekét iskolába. A legjobb lenne, ha az állam nem törödnék az iskoláztatással, és nem kerülne ilyen törvényjavaslat a Ház elé. Ha az állam mindenképpen iskolákat akar állítani, helyezzék azokat az egyházi hatóságok felügyelete alá.[406] Ennek ellenére a törvényjavaslatot a felsőházi többség is elfogadta. Az 1868. évi 38. törvénycikk törvényerőre emelkedett. Ez átfogóan rendezte az oktatás tartalmát, és normákat szabott a tárgyi és személyi feltételek terén állítandó követelményekben, valamint az ellenőrzés és a felügyelet vonatkozásában. Hibáival, nehézségeivel nagy lehetőséget teremtett, és mintegy száz évre kijelölte az általános művelődés tennivalóit.

A népoktatási törvény alkotásakor az iskolák igen rossz állapotban voltak. A városi főelemi tanodák a gimnáziumra készítettek elő, de a latin és német nyelven, íráson, olvasáson, számoláson kívül alig tanítottak mást, a falusi iskolákban pedig ehhez képest még rosszabb volt a helyzet. A tanítási módszert általában a magoltatás és a durva fegyelmezés jelentette. Az iskolai idő, a 8–10 hónap csak kevés helyen jutott érvényre, kevés volt a jó tankönyv, a célszerű taneszköz, alkalmas tanterem, képzett tanító, elfogadható tanítói fizetés. A minisztérium a körülmények javítása, rendezése céljából úgy kezdett a munkához, hogy kinevezte a tanfelügyelőket, és sürgette az iskolatanácsok létrehozását, amelyek részére a községekkel és iskolaszékekkel utasítást adott ki. Az ügy érdekében tanácsokat kért a tanfelügyelőktől, utasította őket a felekezeti iskolák felügyeletére is, a fegyelmezésre, statisztikai adatok begyűjtésére, azok rendszerezésére. A minisztérium felhívta a felekezeti főhatóságokat a törvény rendeleteinek szigorú betartására, arra, hogy tekintélyükkel segítsék elő a polgári hatóságokkal együttműködve az iskoláztatás, az iskolák felszereltségének, a tanítás nagy hiányainak felszámolását, az iskolai év pontos

[406] FELKAI 1983. 20; KÁLMÁN 1969. 291.

betartatását.[407] A minisztérium kezdeti lépésként arra törekedett, hogy a kevés számú községi népiskolát mintaszerűvé alakítsa át, javítsa az iskolában folyó tanítás színvonalát, a tanszerek körét bővítse, valamint népiskolai tan- és vezérkönyvek megíratását tartotta szükségesnek. A Gönczy Pál-féle szakbizottság elsősorban a vezér- vagy kézikönyvekre helyezte a súlypontot, s részletesen kifejtette a tankönyvkészítéshez szükséges alapelveket. Különbséget tett osztatlan és osztott népiskolák között, a vallástan tanítását a tanítóra bízta, és kérte az egyházakat, hogy jó módszerű hittankönyveket készíttessenek. Ennek az elképzelésnek mindenképpen ösztönző ereje és jó hatása volt, mit bizonyít az, hogy az egyes felekezetek tankönyveiket előnyösen átalakították. A kérdéses időszakban napló- és nyomtatványminták és új utasítások kerültek az iskolákba, melyeket már régóta hiányolt a tanítóság, az iskola.

A miniszteri népiskolai tanterv 1869. szeptember 15-én jelent meg, a következő tantárgyakkal: hit- és erkölcstan, beszéd- és értelemgyakorlat, olvasás és írás, anyanyelv, szám- és mértan, földrajz, történelem, valamint polgári jogok, természetrajz, természettan, ének, testgyakorlat, gazdasági és természeti gyakorlat. Az említett tárgyak tanítása szükségessé tette az iskolák belső szervezeti átalakítását. Az alsó és felső négyosztályos elemi iskolákat átalakították hatosztályos elemi népiskolákká, és létrehozták az ismétlőiskolákat is.[408] A 6–12 éves korú gyermekeknek kötelezővé tették a tankötelezettséget, ekkor minden gyermeknek kötelező volt mindennapos elemi népiskolába járni, a 12 és 15 éves korúak pedig – mint ismétlőknek –, ismétlőiskolába járni. A népiskolák állami tanfelügyeletét a népiskolafelügyelők gyakorolták a népoktatási kerületekben, amelyek több vármegye területét ölelték fel. A tankerületekhez tartoztak a középiskolák is. A tankerületek élére királyi tankerületi főigazgatókat állítottak. A tankerületek a tanügyigazgatás szervezeti kereti voltak a következő székhelyekkel: Budapest, Győr, Pozsony, Besztercebánya, Kassa, Nagyvárad, Szeged, Kolozsvár. A tankerületek számát 1884-től tizenkettőre növelték.[409]

A nemzetiségi népiskolákra vonatkozóan fontos tényező, hogy még 1868. decemberében megjelentették az 1868. évi 44. tc. alapján azt a dokumentumot, amely alapján bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak, éppen úgy a községeknek, egyházaknak és egyházközségeknek jogában áll saját erejükből vagy társulás útján alsó, közép és felső tanodákat létrehozni. Az iskolák egyenrangúaknak tekintendők az államiakkal, melyekben az oktatás nyelvét az iskolafenntartók állapítják meg.

A népiskolai törvény bevezetésének, végrehajtásának különböző nehézségei adódtak, amelyeket állami és egyházi oldalról különféle okokra vezettek vissza. Az állam részéről Eötvös a törvény végrehajtásáért éppen olyan küzdelmet folytatott,

[407] PERES 1890. 38.

[408] Az 1858. január 4-i rendelkezés szerint háromféle volt a népiskola felső tagozata: 1. fő elemi iskola alreáliskolával összekapcsolva; 2. főelemi iskola alreáliskola nélkül; 3. fő elemi négynél kevesebb tanítóval. Az egységesítés tehát racionális intézkedés volt.

[409] MÉSZÁROS 1996. 54.

mint annak elfogadásáért. Ennek érdekében 1869-ben külön rendelettel fordult az egyházi főhatóságokhoz, akik kifejezetten szabotálták a törvény végrehajtását. A rendelet megállapította, hogy az egyházi iskolák változatlanul elhanyagolt állapotban vannak, nem tartják be az előírt tanítási időt, s a tanköteles gyermekek nagy része pedig nem jár iskolába. A törvényben meghatározott tantárgyakat nem tanítják, csak a vallástant, az olvasást és kevés számtant. A törvény végrehajtásának akadálya – a szülők nemtörődömségén kívül – a felekezeti féltékenység és izgatás.[410] Eötvös tapasztalatait 1870-ben összegzi, és terjeszti az országgyűlés elé.[411] Ugyanebben az esztendőben jelent meg Révész Imre összegző munkája, amely az egyházak részéről, más nézőpont alapján értékeli az 1868-as népoktatási törvény létrejöttét és annak hatásait.[412] Tekintettel arra, hogy személyes véleményén túl mindkét protestáns felekezet véleményét megfogalmazza problémafelvetésein keresztül, az alábbiakban ezt alapul véve vizsgáljuk az evangélikus, ezen belül is a szlovák evangélikus egyház reflexióit.

Révész I. szerint a törvény (1868. 38. tc.) megalkotása eleve elhamarkodott volt. A törvényt több évtizedes előkészítő munkálatoknak kellett volna megelőznie, de csak néhány hónap alatt készült el, „olyan amilyen vitatás után lőn alkotva". Szerinte már a törvénytervezet elkészítésekor felmerültek aggályok a felekezeti jogok és érdekek szempontjából. A szerző nem ért egyet azzal, hogy Trefort Ágoston azzal sürgeti a törvényjavaslat megvitatását, hogy az sem nem párt, sem nem hitfelekezeti kérdés, hanem a magyar egyetemes kultúra kérdése. A kételyek és nehézségek miatt Trefort - mint utaltunk rá - egy 25 tagból álló bizottságot hozott létre, amelyben valamennyi hitfelekezet képviseltette magát. „Ha a népnevelés fennforgó nagy fontosságú kérdése, csupán és egyedül a magyar kultúra kérdése, s hitfelekezeti kérdésnek sem egészen, sem részben egyáltalán nem nevezhető, akkor mi szükség volt, mind a 25-ös bizottság tagjainál, mind a felhívandó szakférfiaknál, a különböző felekezetekre tekinteni?" - fogalmazta meg a kérdést Révész Imre. Szerinte a magyar kultúra ügye felekezeti ügy is, mert a helyesen felfogott és okosan használt felekezeti jellem és szabadság nem ellenkezik a kultúrával. A történelem bizonyítja, hogy az egyes felekezetnek erős befolyása volt a kultúrára, és viszont. A szerző szerint - aki az említett bizottság tagja volt – már a kezdetek kezdetén minden reményt és várakozást meghiúsítottak. A meghallgatandó férfiak kijelölésére és ajánlására csak felekezetek vezetőit szólították fel, s az azok által ajánlottak közül a bizottság választott saját tetszése szerint. Ezért nem nevezhető ez az eljárás a protestáns felekezetek valódi meghallgatásának. „Pesten megjelenvén és széttekintvén, csak hamar beláttam, hogy itt a kormánypárt komoly célja nem más, mint csupán az, hogy a halva született törvényterv, a nyilvános és országos eltemettetéstől, s az illető miniszter úr, illetőleg a kormány egy nagy kellemetlenségtől mentes-

[410] SEBŐ 1994. 82.
[411] EÖTVÖS 1870.
[412] RÉVÉSZ 1870.

sék meg." – írja Révész Imre. Szerinte ezért volt a nagy sietség. Nyílt titok volt az, hogy a törvénytervezet az országgyűlés egyik pártjának sem tetszik, s ha a tárgyalás rendes úton halad, akkor az egész megbukik. Ettől függetlenül a bizottság tagjai reménykedtek abban, hogy a meghallgatás után, távozásuk előtt közlik velük, hogy a 130 paragrafusból álló törvénytervezetben melyek azok, amelyekkel kapcsolatban megkérdezik majd őket, és amelyekre vonatkozóan az említett pótindítvány szerint adatokat kell majd gyűjteniük. E helyett egy 22 kérdőpontból álló levelet küldtek, amelyek a szorgalmi idő, a szünidő, a tantárgyak mennyisége, a tanfolyamok éveire vonatkozott, s megkerülte a fontosabb kérdéseket, mint például a protestáns iskolák autonómiáját. Révész szerint a minisztériumi aggodalmak nem ezekre a pontokra vonatkoztak, s ráadásul ezek mind pedagógiai kérdések voltak. Ezirányú véleményét személyesen is megfogalmazta, ugyanakkor bírálta a bizottsági tagok meghallgatásának módját is. „Nem kevés mértékben meglepő volt az is, hogy a felhívott szakférfiak egyenként hallgattattak ki, éspedig úgy, hogy midőn valamelyik megnyilatkozott, akkor a többi jelen nem lehetett. Ezen eljárás némi erkölcsi nyomást gyakorolt a kihallgatott egyénre; – azt pedig biztosan elérte, ami úgy látszik, csakugyan fő célja volt, hogy t.i. a felhívott szakférfiak maguk se tudhassák, hogy mi hát az ő többségük." – állapítja meg Révész. Jobb lett volna e helyett, ha a szakembereket együtt hívták volna meg, s így ütköztették volna a véleményeket, amit az országgyűlési tagok és a nagyközönség is megismerhetett volna. Ennek ellenére „... amit utólagosan veszem észre, a szakférfiak írásban beadott véleményei közül több, maga a bizottság előtt is, fel sem olvastatott" – méltatlankodik a szerző.

A bizottsági jegyzőkönyvet és annak mellékleteit csak 1870-ben nyomtatták ki, meglehetősen későn, azért a protestáns közösség eddig nem is tudhatta, hogy milyen nyilatkozatok hangzottak el ott népiskolai ügyekben. A jegyzőkönyv alapján azonban látható, hogy a többség határozottan kívánta az autonóm felekezeti iskolák fenntartását, a képzők felekezetek közötti megosztását, a közös iskoláknak csak rendkívüli szükség esetében való állami felállítását.

Összességében a szakemberek a törvénytervezetet a felekezeti jogok és érdekek szempontjából egyaránt sérelmezték. A cél azonban az volt, hogy a véleményüket eltitkolják, s hogy azt ne vehessék figyelembe. A törvény elfogadása után sorra nevezték ki a királyi tanácsos tanfelügyelőket, akik közül sokan nem értettek az iskolaügyhöz. „... korszellem, a szabadelvűség, a tudomány és a modern állam felkapott fényes zászlói alatt, megindult a harc a felekezeti iskolák ellen, s a toborzás a községi iskolák érdekében. A kormány pedig, a helyett, hogy a számos puszta téreken, új népiskolák szervezése által mutatta volna ki őszinte ügyszeretetét és képességét, s a »roppant sürgetős« ügy mezején való munkálkodási buzgalmát, s erejét; a létező felekezeti iskolák megszüntetésében, s vegyesekké változtatásában buzgólkodott. A felekezeti iskolák fennmaradása és jogai mellett szólókat, vagy figyelemre sem méltatták, vagy mint a kortól elmaradottakat s a szabadság és haladás ellenségeit közmegvetés és gúny tárgyává szerették volna tenni, az uralkodó kormánypárt szabadelvű és modern vidorai... Előttem mind e napig rejtély az, hogy a

hazai hatalmas katolikus klérus, már a törvény terv ellen hivatalosan és ünnepélyesen fel nem szólalt" - írja Révész.[413]

A népiskolai törvény tehát a felekezetek szerint az ő formaszerű meghallgatása nélkül jött létre. A népiskolákról szólva azonban nemcsak a felekezeti autonómiáról van szó, hanem arról is, hogy a törvényhozás és az intézkedés joga kit illet. Révész szerint a kormány sürgősen keresztülvitte az ügyet, pártkérdésként kezelve, a hazai és külföldi sajtó zaklatásának felhasználásával, s a közvélemény zavarba hozásával. „Ki kell tehát mondanom nyíltan, hogy a törvényt nem csak eredetére nézve tartom sérelmesnek, hanem annyiban is, amennyiben a nem katholikus felekezeti iskolák nagy részét végpusztulással fenyegetteti, nem szabad versenyre, hanem monopóliumra s bürokráciára vezet, a honpolgárok tetemes részének vallásos érzületét sérti; mind a szabadság, mind a czélszerűség elemeivel több tekintetben ellenkezik, a népnevelést virágzásra emelni nem fogja; hanem nyugtalanságot, zavart annál többet fog szülni" - állapítja meg Révész Imre.[414]

Révész szerint ez a törvény nemcsak hogy sérti az autonómiát, hanem halálos ítéletet mond a felekezeti iskolákra, mert azokat eddig nem ismert fényűzésre kényszeríti. Az egyházi képviselő nem fogadja el, hogy egy tanítóra 80 gyereknél többet számítsanak, s többek között bírálja az 186. évi 38. tc. 11, 28. és 34. §-át, amelyeket szembeállít az 1791. évi XXVI. törvénycikkel. „Ezt sérelmesnek tekintjük, mert ez a törvény biztosít bennünket a felől, hogy iskoláink szabad használatában semmi szín vagy ürügy alatt nem gátoltatunk, nem háborgattatunk, és hogy tanítóink számát szabadon növelhetjük, vagy kevesbíthetjük, amiből önként következik, hogy saját magunknak áll szabadságában meghatározni, hogy hány □ lábnyi tér essék egy gyermekre, s hány tanító legyen egy tanító keze alatt."[415] Révész véleménye szerint a 128. § alapján teljes veszélyben vannak az iskolák, hiszen a törvény betartása érdekében például az osztálytermek építésénél a nagyságra vagy a tanulói létszámra szükséges ügyelni. A mulasztások esetén - a 15. § szerint - a tanfelügyelő félévenként háromszor megintheti őket, vagy engedetlenség esetén községi iskolát állíttathat fel, amelynek adóját az egyházra is kivetheti: „... ami nem egyéb, mint a mi iskoláink halálos ítéletének végrehajtása, mert hogy saját iskoláinkat bármely szerény helyzetben fenntartsuk, s e mellett a fényűző községi iskolákra is adózzunk; azt teljességgel ki nem bírhatjuk... az iskolák teljes autonómiája, magának a szabad vallásgyakorlatnak lényeges feltétele: ennélfogva nyilván van, hogy a törvény, lényegesen sérti és korlátozza a vallásszabadságot, amennyiben annak birtokát vagy élvezetét vagyoni állapothoz, pénzhez... köti" - állapítja meg Révész.

Az egyházak szerint tarthatatlan az az állapot, hogy a felekezeti iskolák többé nem kaphatnak segélyt sem községi, sem állami vagyonból, és eddigi segélyeztetésük is tetszés szerint megszüntethető. Révész az 1848. évi XX. tc. 3. §-ára hivatko-

[413] RÉVÉSZ 1870. 1-10.
[414] RÉVÉSZ 1870. 68.
[415] RÉVÉSZ 1870. 74.

zik, mely kimondja, hogy minden bevett vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségei „közálladalmi költség által fedeztessenek". Szerinte a kormány ezt az ígéretét sem váltotta be, s az 1868-as 38. törvénycikk 25–26. paragrafusainak tartalma és szelleme az egyházi iskolákat éppen arra buzdítja, hogy közös iskolákká alakuljanak, mert akkor a község és az állam segélyét is igénybe vehetik. Ezt erősíti a 35, 39. és 40. §. Vagyis a különböző iskolák közötti szabad és igazságos alapú versenyről csak akkor lehetne szó, ha az 1848. évi XX. tc. értelmében, minden bevett vallásfelekezetnek a költségeit állami költségek fedeznék, vagy ha a nem katolikus iskolák is ugyanolyan javadalmakkal bírnának, mint a katolikusok, vagy ha a törvény a nem katolikus iskolákat legalább olyan segélyekben és jótéteményekben részesítené, mint amilyenekben a községi iskolák részesülnek. Révész itt felsorolja azokat a különbségeket, amelyek az egyházi és községi iskolák között vannak. Az iskolai épület és tanítói lak építése esetén a községit igen, az egyházit nem támogatja (42. §). Tanítói fizetés, taneszközök, kézikönyvek, iskolai alapítványok, az adó kivetése és behajtása terén is különbségek mutatkoztak. Ha vegyes az iskola, akkor a törvény értelmében a községnek kell erről gondoskodni, ha nem, akkor magára hagyatkozhatott csupán a felekezeti iskola (30–33, 35, 38–42. §).

Szabadversenyről, tehát akkor lehetett volna szó, ha kimondják, mind a felekezeti, mind a községi iskolák anyagi szükségleteinek fedezéséről is a községnek kell gondoskodnia. A tanítók megítélésében is vannak különbségek, mert az évi 2–3 értekezleten való részvételt - előfogat, napidíj - a törvény 147. §-a szerint a községi tanítónak biztosítják, a felekezeti tanítónak nem.

A törvény életbelépésével és a vegyes iskolák fenntartásával kapcsolatban Révész kijelenti, hogy ha az 5%-os adót a lehető legpontosabban is behajtják, és ha a tandíjat a lehető legmagasabbra is emelik, a községek akkor sem tudják fenntartani iskoláikat. Ilyen esetben viszont a 35. § értelmében több adót nem is szabad kivetni, de a 43. § már ezt tudja, mert megígéri, hogy a hiányt az állami pénztárból majd pótolják. De ez csak a községi iskolákra vonatkozik, a felekezeti iskolákra nem.[416]

Végezetül Révész szól az állam főfelügyeletéről és a tanfelügyelőkről, amelyek megítélésénél azon alapelvből indult ki, hogy az iskolák a szabad vallásgyakorlatnak lényeges feltételei, azok az egyházszervezetnek mintegy kiegészítő részei, s így azok ügye egészen egyházi belügy.[417]

Eötvös József miniszter a közoktatás alapvető célját abban látta, hogy minden iskolát a 6 osztályos alapműveltségi szintre kell emelni. Egyesek ezt reálisnak ítélték, mások viszont az adott körülmények között illuzórikusnak, utópiának tekintették. Az tény, hogy nagy volt a különbség az eredeti célkitűzés és a megvalósulás között. A terv ugyanakkor túlságosan is optimista volt ahhoz, hogy a nép jelentős tömegének művelődési helyzetét az írástudatlanság állapotából a 6 osztályos tankötelezettség szintjére emelje. Viszonylag hiányos adatok alapján Eötvös összeállította

[416] RÉVÉSZ 1870. 102.
[417] RÉVÉSZ 1870. 110.

1870-ben első jelentését a népiskolák állapotáról. Ebben inkább a bajokra mutatott rá, és arra a munkára, amit végzett a minisztérium, és amit még végezni kell. Beszámolt arról, hogy a törvény előírásait majdnem lehetetlenné tette a nagy tanteremhiány, amelybe a tanköteles gyermekeknek csak a 60%-át lehetett elhelyezni. S ha csak a népiskolai törvényekben előírt feltételeket vehetnénk figyelembe, akkor csupán egy negyede járhatna iskolába. Elmondja, hogy legalább 8 millió forintra, 14 ezer tanteremre van szükség. A tanítóknak a fele hiányzott.[418] Annak idején úgy volt, hogy a gondok anyagi fedezete jelentősebb anyagi támogatás nélkül, helyi erőforrásokból is biztosítható. Ezért mondott le az államosításról. Még Eötvös életében bebizonyosodott, hogy az általa előkészített törvényeknek több hiányossága van. Eötvös szerint a községekben kereshető a hiba, mert nem hajtják végre a törvényt, nem teljesítik a tanfelügyelők figyelmeztetéseit, nem törődnek az iskoláztatással, községi iskolák és iskolaszékek alakításával, a törvényhatóságok elcivódtak azon, hogy milyen legyen az iskolatanácsban a felekezeti képviselők aránya, s mikor a tanácsot sok huzavona után megalkották, akkor annak javaslatait figyelembe nem vették, s intézkedési végrehajtásában segédkezet nem nyújtottak. Maga az iskolatanács nem teljesítette kötelességeit, s így a népiskolák nem fejlődtek kellőképpen, s a közvagyonból fenntartottak jellegének eldöntése nem felelt meg a törvény szellemének, „s a bajokat tetézte a felekezetek féltékenysége, a törvényeknek ebből származó semmibe vevése, sőt a törvény ellen való izgatás."[419]

Az 1848. évi 38. törvény revíziójával a tanítóegyesületek és a szaklapok foglalkoztak. 1873-ban a közoktatási tanács hét fejezetből álló javaslatot készített, amelyekben haladó szellemű intézkedéseket sürgettek. Például a testileg-szellemileg elmaradt tankötelesek oktatása (1. fejezet), a fél-félnapi oktatás bevezetése, a tankötelesek be nem jelentésének büntetése (2. fejezet). Vagy a 3. fejezet, mely azt sürgeti, hogy legyenek egyenlők a felekezeti iskolák felszerelései, tantárgyai, tanítóiknak jogviszonyai az állami iskolákéival, a tanfelügyelő pedig minden oklevelet ellenjegyezzen. Az elemi iskolák óraszámát 26 órában állapították meg (5. fejezet). Sürgeti, hogy a felekezetek alkossanak iskolaszéket, ahol a lelkész tanácskozási joggal vehessen részt (7. fejezet). Javaslataikban általában a felekezeti tanítóknak is ugyanolyan jogokat követeltek, és megfogalmazták a tanítók képzésének szükségességére, fizetésére, alkalmazására vonatkozókat.[420]

Eötvös halála után az oktatásügy állami szabályozásában az 1868. évi 38. tc. nagy hatást gyakorolt. Elvei a dualizmus végéig érvényben maradtak. Az állam szerepének értelmezése és értékelése azonban mindvégig politikai viták tárgya maradt. „Egyfelől az egyházi autonómiát és az erősödő nemzetiségi igényeket tartották túlzottnak, másfelől az egyre erőteljesebben megjelenő nemzeti szempontokat ítélték

[418] EÖTVÖS 1870.
[419] PERES 1890. 40-41.
[420] PERES 1890. 117.

esélytelennek és elégtelennek a közoktatási rendszer működésére és az iskola életére:" - állapítja meg Kelemen Elemér.[421]

A népoktatási törvény elfogadása után Békés megyét elsősorban a községi iskolák létrehozása foglalkoztatta. A „Békés" című hetilap 1869-ben valóságosan tükrözi azokat az elvi összeütközéseket, melyek a népiskolák községi iskolákká alakítását sürgették. Egy névtelen cikkíró 1869. november 13-án nehezményezi, hogy a tanfelügyelőnek a tankerületi iskolatanács második ülése után való jelentése szerint Békés vármegyének még egyetlenegy községi iskolája sincs. „Van-e még ennyire a felekezetiséghez tapadt vármegyéje hazánknak?" - teszi fel a kérdést, aki szerint nem is azon van a hangsúly, egy iskola felekezeti-e vagy sem, hanem azon, hogy képes-e a haladásra. Majd felsorolja azon szempontokat, melyekben versenyeznie kellene az egyházi oktatásnak a községi iskolával, vagyis az elmaradottságot felszámolni. A szempontok kiválasztása és tárgyalása átfogja az oktatás egészét. A cikkíró elsőként a tanítókat támadja, akiket csak a „kegy és szeszély" vet a tanításra, és nem az „ügyszeretettel párosult belátás". „Az ügyes, lelkiismeretes tanítót kötelessége körében se a papnak, se az egyes szüléknek belekontárkodása ne tévelyítse,– ellenben az ügyetlent vagy hanyagot [...] s rendre utasítás nyomban kövesse [...] a silány tanítónak lehetetlen legyen magát vizsgai szemfényvesztés s különféle kegyvadászás, hanem egyedül az eredményes tanítás által hivatalában megtartani." Továbbiakban a tanítói munka színvonalát, a módszerek elmaradottságát, a fegyelem és a rend, az önművelés hiányát kifogásolja, úgyszintén az egységes tanterv hiányát az iskolákban. Sürgeti az iskolaszék felállítását és hatáskörrel történő felruházását. Az egyházat bírálja az iskolákat érintő ügyek lassúsága miatt is. Az egyházi iskolák a tankötelezettséget sem tartják be, felvétel a tanév kezdetétől folyamatosan történt, s a tanítás színvonala is kívánnivalót hagyott maga után. Bírája az egyházat mint fenntartót azért is, mert egytanítósak az iskolák. Ha a felekezet nem képes még egy tanítót alkalmazni, szükségesnek tartotta azt, hogy a meglévő tanító terheit könnyítsék a vallás tanításának elvételével. A papság azért lát kifogást a községi iskolákban, mert azok közönyösséget eredményeznek a vallásban, ez azonban nem állja meg a helyét, mivel a közönyösség már „réges-régen úton van, ha tehát a közönyösség nagyobb fokáról szól a papság, nem tehet okosabbat, mintha a vallás tanítását, önmaga viszi. E részben a kath. papság mutat példát, miért ne mehetnének utánok a protestánsok, azon protestánsok, akik a hitbuzgóság, a szabadelvűség, a tudomány dolgaiban is maguknak követelik az elsőbbséget [...] Ha igaz, hogy a papnak több hittani ismerete, mélyebb vallásossága van, mint a tanítónak: a pap okvetlenül eredményesebben működnék mind a vallásbeli ismeretek, mind a vallásosság tekintetében a tanítónál, előkészíthetné híveit templombeli tanítása sikeresebb hallgatására, visszavezethetné egyházát azon régibb egyháziasságra, mely itt-ott ma már csak hírben él. Nem válna ez a papnak is javára? [...] a pap alig találhat alkalmasabb eszközt híveire való befolyásának megállapítására azok iskolai

[421] KELEMEN 1993. 21.

oktatásánál. Vármegyénk is mutathat fel példát arra, hogy a pap szavának súlytalansága miatt még egyházi dolgokban is nyegle kolomposok követője az egyház."

Továbbiakban az iskola és az egyház kapcsolatát bírálja a szerző. Hiányolja az összehangolt munkát, az ellenőrzést a tanítás színvonalának emelése érdekében, – s így sürgeti az iskolaszékek felállítását. „Ha igaz, hogy a hivatal tekintélye hasznosságával egyenes arányban áll: nem szenvedhet kétséget, hogy a pap tekintélye iskolai hasznos foglalkozása által megkétszereztetnék. S mióta nem kell a papnak a tekintély? Nem hanyatlik-e szemlátomást a papi tekintély? Ha igaz, hogy a pap rangban fölötte áll a tanítónak, hogy a munka mintegy megnemesedik azáltal, hogy azzal a szokottnál magasabb rangú egyének is foglalkoznak: elkerülhetetlen, hogy a pap iskolai működése által a tanító tekintélye növekedjék. Csak nem sokallyák még a tanító tekintélyét? Csak nem féltik tőle önmagukét? Csak elhiszik, hogy több tekintéllyel többre mehetni? - Ha igaz, hogy a munkaközösség száma útul szolgál az érzelmek közösségéhez, a kölcsönös becsüléshez: a pap iskolai működése a pap fitymálását a tanító, a tanító alattomos bujtogatását a pap ellen lassan-lassan megszüntetné. A tanító nyerne-e ezzel többet, kinek napja kelőben van, vagy a pap, kinek napja már rég delelt? - Ha igaz, hogy a pap míveltebb a tanítónál; ha igaz, hogy a példák vonzanak, a pap iskolábajárása által csak baromi fegyelem megszelídülne, sok rendellenesség megszűnnék, egy kis illem meghonosulna, az iskola a tanulók részére kedveltebb hellyé lenne." Az olvasottak kapcsán nem szükséges felrónunk a cikkírónak, hogy miért hallgatta el nevét írása hitelesítésére.

Továbbiakban - elsődlegesen - az egyházi népiskolák színvonaltalanságát ecseteli a szerző: „Avagy a mai népiskolák nagy része mind ezen tekintetben egyebet is megenged kívánni valónál? Avagy a pap gyönyörködik abban, hogy ha még tehetősebb hívei is a bárdolatlanság minden kigondolható szögletességeivel érintkeznek vele? - Ha igaz, hogy sok tanító gyenge készültséggel lép hivatalába, hogy a tanfolyam alatt önképzésre nincs elég pihentsége, hogy a tanfolyam alatt megszokván az iskolán kívüli tétlenséget, tétlen marad a tanfolyamon kívül is; hogy az önfejlesztés hiányával a magával hozott kis képzettség is levedlik róla, hogy feje elvégre nem igen lesz egyébbel, mint parányi tantárgyai összeaszott héjával kibélelve, valóban szükséges lenne tanóráit kevesbíteni, az által neki az ön munkálkodásra alkalmat, ösztönt megújítani. Avagy ezután is úgy üssük el a dolgot, hogy egy-egy tantárgyat 3–4 nyolcadrésznyi írott kérdés-feleltbe nyomorítsuk össze?" Bírálja az egyházi oktatás tartalmát és módszereit, és sürgetve az iskolaszékek megszervezését, következőképpen összegzi kritikáját: „Állítsa fel tehát minden egyház kebelében az iskolai székeket, eszközölje világi hatósága által a rendes iskoláztatást, mentse fel a tanítót a vallástanítás alól – és versenyezhet a községi iskolával. Kis egyházban e három dolog egyike sem kerül pénzbe, tüstént létesíthető; több iskolát

fenntartó, nagy egyházban a harmadik kerülhet ugyan pénzbe, kerülhet egy kis időbe, – no de ez az ő nagyobb anyagi erejével szemben csak ideiglenes akadály."[422]

A leírtak hosszas polémia kezdetét jelentette. Gondolatai jól tükrözik a korabeli egyházi iskolákkal szembeni álláspontot, melyben elsősorban az oktatás színvonalát bírálják, s ennek jobbítását elválasztják az intézmények anyagi helyzetétől. A versenyképtelenséget elsődlegesen az egyház elavult szervezeti és oktatási mechanizmusában látják, amihez a papság és a tanítók alulműveltsége tartozik. Ez az oka az egyházi iskolák gyenge színvonalának. A megyei közös iskolák létrehozásakor ez széles körben elfogadott álláspont volt, s ezzel a cikk írója jól szemlélteti azt a közhangulatot, amely sürgette a községi, vegyes, vagy más néven közös iskolák létrehozását.

Mivel az írás szerzője – minden bizonnyal római katolikus vallású lévén – elsősorban a protestáns iskolákat támadta nyíltan, olykor sértő és durva megjegyzéseivel, ennek következtében a legnagyobb egyház, mely a legtöbb iskolát működtette a megyében, a megnevezett újság hasábjain fejtette ki álláspontját és véleményét. A „Miért ragaszkodunk a felekezeti iskolákhoz?" című írásban nemcsak a leírtakra válaszol, hanem arra is, hogy miért nem akar az egyház közös iskolákat létrehozni. A békéscsabai evangélikus egyház részéről dr. Szeberényi Gusztáv vezércikkben válaszol a névtelen nyílt levélre. A lelkész az iskolatípusok megítélésének zavarát elsősorban a vallási egyenlőségről szóló törvény hiányosságában látja. A bírálatra válaszolva nemcsak az egyházi alkalmazottak feladatköréről tájékoztat, de azt is hangsúlyozza, hogy jelen körülmények között a felvetések bevezetése lehetetlen is. Az okok között elsőként említi a lelkészeknek nagyobb községekben a papi hivatalos teendőkkel való túlterheltségét, mely miatt teljességgel lehetetlen, hogy az iskolában a pap tanítsa a hittant. Azt sem érti a felvetés kapcsán, hogy „Ha a tanítóink felekezetiekből községiekké változnának át, honnan vennőnk a templomban, és temetéseiken az énekvezetőt? Hol és ki által nyernének gyermekeink az egyházi éneklésben oktatást?" Faluhelyen milyen lenne a községi felügyelet a felelősség? Milyen az a felülről való pressio, hol az elöljáróság sem áll az értelmiség magasabb fokán mint a presbytériumiak?" – utal az egyházi alkalmazottakat ért vádakra, majd magára a bírálóra is kitér: „Akár községeink, akár egyházkerületeink ügyei nem annyira értelmes és jóakaratú emberek, mint inkább szájas és rosszakaratú kolomposoktól tétetnek függőkké." – írja. A lelkész írásából nemcsak a kritikai észrevétel, de az önkritika és a jobbítás szándéka is megnyilatkozik: „Íly körülmények mellett mint ev. papok igazán két tűz közé szorulunk. Látjuk, hol a hiba, mi az oka az iskolai nevelési hátramaradásunknak, s most az új törvény védpajzsa alá állva igyekszünk a törvénykövetelte reformokat iskoláinkba behozni. Szerencse ilyenkor, ha a tanító papjával egyetért, fogékony és buzgó a reformok keresztülvitelében..."[423]

[422] „A népiskolák községi iskolákká alakításáról." Békés. Politikai, Közgazdászati és Ismeretterjesztő Hetilap. 7. szám. 1869. november 13. 1–2.

[423] BÉKÉS 1869. november 20. 1.

Szeberényi Gusztáv lelkész elsősorban az egyházi nevelés szempontjai felől fogalmazza meg észrevételét. A lap következő számában olvasható véleménye, mely arról világosít fel, hogy a „törvény nem is kívánja az iskolákat községiekké átalakíttatni, csak megszabja a módot és az utat, melyek legyenek a népnevelésben azok a fokok, a melyeket az egyes tantárgyakra nézve a népiskolákban okvetlenül elérni kelletik és melyeken innen visszamaradni nem szabad." Ezzel azt hangsúlyozta, hogy közös iskolák létrehozása a népoktatási törvény szerint nem kötelező. Az evangélikus lelkész kiemeli, hogy a felekezeti iskolákat az egyház mindenképpen fenntartja, mert azok az egyházi és vallásos élet feltételei, s az iskolák az állam, az egyház és a család érdekét szolgálják, ezért ezektől függ és ezektől felelős. „Az iskolának viszonya az egyházhoz is tehát mindig a szerint fog idomulni, a minő viszonyban egyház és vallás a mívelődéshez áll. Már most az egyháznak összefüggése az iskolával főképen abban álland, hogy épen a keresztyén vallás azon alakja a mívelődésnek, mely minden igazán emberi viszonyt érint, – mind azt, a mi jó, igaz, szép, előmozdít, minden rossznak, hamisnak, és rútnak pedig gátat vet. Eszményileg felfogva az állam feladatát nézve, ő sem tűzhet ki magának más czélt, mint az egyház."[424]

Békés vármegyében tehát a különböző felekezetek között ugyanúgy mint felekezeteken belül, élénk vita kísérte az 1868-as népoktatási törvényt, melynek végrehajtása már kevés nehézséggel járt. Az ügyre vonatkozóan esperességi és kerületi határozatok, mind a nép nevelésének fontosságát hangsúlyozták, a nép szellemi felemelkedését szorgalmazták.

A Nagylakon, 1869. június 1-jén és 2-án tartott esperességi gyűlésen hirdették ki és tárgyalták meg először az 1868. évi 38. törvényt. A püspöki utasítás szerint az esperességnek ez alapján kellett elemi iskoláit szervezni és rendezni, s nem adhattak alkalmat – a hitfelekezeti iskolák kevésbé jó felszereltsége miatt – az állam beavatkozására. A levél leszögezi, hogy a törvényt az egyház örömmel üdvözli, „s annak ünnepélyes nyilvánítása mellett, hogy hitfelekezeti iskoláihoz tántoríthatatlanul ragaszkodik, életbe léptetni elhatározza, meghagyván a lelkészeknek e törvényt, egyházakban kihirdetni, s híveiknek a legrészletesebben elmagyarázni." Ennek alapján a gyűlésen felolvasták a hitfelekezeti iskolákra vonatkozó pontokat és a következő határozatot hozták. A szorgalmi idő október 1-jétől május végéig tart, ezért a körlelkészeknek e szerint kell a vizsgákat megtartani. Továbbá, mivel az 1868. évi 38. tc. 103. §-a előírja, hogy a tanítói állás betöltésének feltétele a kormány által rendelt hatóság előtti szigorlati vizsga letétele, ez az egyházi autonómia jogát sérti. Ezért: „a kerületi gyűlésre menendő követeknek utasításul adatik, útbaigazítást sürgetni - mikép kelljen ezen pontot értelmezni?"[425] Az esperességi gyűlés iskolaügyi bizottság létrehozásával zárult, melynek feladata egy külön terv készítése abból a célból, hogy miként kell a népnevelési törvényt alkalmazni, az építendő új

[424] BÉKÉS 1869. november 27. 1.
[425] 597-605. sz. püspöki körlevél. BÉKÉS 1869. 8. sz. 1869. november 20. 1.

iskolák terveit felülvizsgálni. Ugyanakkor feladata általánosan az egyházmegye népnevelési ügyeinek képviselete.[426] Ettől kezdve az egyházszervezet alsóbb és felsőbb szintjein rendszeresen tárgyalták az új törvényt. A Bányai Egyházkerület 1869. augusztus 11–14. között Pesten tartott ülésén is, ahol a következő határozatot fogadták el a megvitatása után: „A törvény, mely a népnevelésnek reményhetőleg a legörvendetesb módon fog lendületet adni, a kerületi gyűlés által örömmel üdvözöltetik, mint a mely az evang. egyháznak régi, a korábbi viszonyokban nem létesíthetett óhajtásait sok tekintetben kivihetőkké teszi: s azért az egyes esperességeket oda utasítja, mi szerint egész eséllyel oda hassanak, hogy egyházaink, hitfelekezeti iskoláinkat fenntartván, azokat a törvény rendelete szerint rendezzék be, a hol szükségesnek mutatkoznék, az egyes egyházakat a törvény követeléseiről esperességi küldöttségek által világosítsák fel, – azon estben pedig, ha valamely egyház felekezeti iskoláját községi iskolává szándékozik átadni, eleve intézkedés történjék, hogy az magától, az egyházi hatóság tudta és befolyása nélkül ne tehesse."[427] Az 1868. évi 38. törvénycikket később az egyetemes gyűlés is tárgyalta, s azt magyar, szlovák és német nyelven kinyomtatták, és a gyülekezeteknek eljuttatták.

Helyi – mezőberényi – szinten az 1869–1890 közötti időszakra vonatkozóan az 1877-es Canonica Visitatio alapján rendelkezünk részletes ismeretekkel. Míg Mezőberényben 1869-ben 4369 a szlovák gyülekezet lélekszáma, amelyből 451 az iskolaköteles, és 443 fő járt ténylegesen iskolába, addig 1877-ben már csak 4069 fős az egyházközség.

Az utolsó püspöklátogatás óta – 1836 után – a nehéz politikai és gazdasági körülmények ellenére az egyház és iskola anyagilag gyarapodott, s igyekezett a körülményeknek megfelelni. Az egyház erősödésének egyik alapja az 1845-ben bevezetett új adókulcs volt, mely a kiadások fedezésére szolgált. Az egyház a XIX. század végére – az adatok szerint – teljesen kiépült, megerősödött, vagyonát folyamatosan gyarapította, iskolái számát növelte. 1846-ban a földesúrtól újabb földterületet kaptak az ótemető mellett, 1847-ben alapítványt hoztak létre a szegények megsegítésére, 1854-ben felépítették a harmadik iskolát, ahová harmadik új tanítót is fogadtak. Mind e mellett a templomban új orgonát csináltattak 1856-ban, 1857-ben lebontották a régi paplakot, s ugyanebben az esztendőben felépítették az egyház gabonáriumát (magtár), a templomban a keleti oldalon fából készült kórust emeltek, 1867-ben a templomot új tetővel fedték be, s kívül-belül kifestették, felszentelték az új orgonát, majd 1871-ben beszerezték a legkisebb harangot. Demográfiai szempontból utalni szükséges arra, hogy 1842-ben és 1848-ban a himlő, 1849-ben, 1855-ben és 1873-ban a kolera járvány szedte áldozatait. A gyermekhalandóság ezek követ-

[426] A békési esperességi iskolaügyi bizottság tagjai: Kemény Mihály, Szeberényi Gusztáv, Haan Lajos, Jancsovics István, Draskóczy Lajos, Áchim Ádám, Masznyik János, Orgován Pál, Novák Dániel, Bartholomeidesz János, Gál Dániel, Novák Károly, Kemény Pál, Kovács János, Pecsenya István. BÉKÉS 1869. november 20. 1.

[427] MSZEEI Canonica Visitatio 1877. Protocoll II.

keztében is nagy volt. Például 1876-ban 137-en haltak meg, s közülük 87 gyermek nem haladta meg az ötödik életévét.

A püspök az egyházközséges műveltségi állapotáról, „Az egyház belső erkölcsi állapota" című fejezetben a következőket állapítja meg: „Kevesen vannak olyanok, kik olvasni nem tudnának, olyanok azonban valamivel többen vannak, kik írni nem tudnak, leginkább az öregebbek között."[428] A gyülekezeti hittanoktatásról is megtudjuk, hogy itt vasárnapi iskola helyett „Katechisatio" szokott lenni, s hogy ismétlő iskolába a 13–15 éves gyermekek járnak szerdán és szombaton délután. Itt az egyház tanítói évenként váltakozva tanítanak, amiért a mezővárosi tanácstól külön tandíjat kapnak. Az iskolába járást illetően a tanulók az utóbbi időben szorgalmasabban járnak, de kívánatos volna, hogy a tanulók még ennyit se mulasszanak. „Van remény azonban, hogy a királyi tanfelügyelő s a helybeli városi elöljáróság segedelmével az országos népiskolai törvényeknek e részben hozott rendeletei ezentúl - az itteni körülményekhez képest pontosabban végrehajthatók lesznek." - feltételezi az egyházi képviselő. Az iskolák állapotáról részletes tájékoztatást kapunk, s leszögezhető, hogy az 1877-es püspöklátogatási jegyzőkönyv e vonatkozásban a legrészletesebb a korábbiakhoz képest.

A tanítókról a következőket állapítja meg: „Valamennyi most működő három tanító a gymnásiumi tanfolyamot elvégezte... jellemük úgy vallási, mint erkölcsi tekintetben feddhetetlen, az oskolában, otthon, s a közéletben illendően viselik magukat, lelkipásztorukkal jó viszonyban állnak, s mindenkivel békességben élnek. A reájuk bízott gyermekeket szorgalmasan és lelkiismeretesen tanítják, tanórákat nem mulasztanak el, reggel 8- órától 11-ig, délután 2-től 4-ig nyáron 5-ig mindég iskolában vannak. Szerdán és szombaton délután a gyermekek nem járnak iskolába. Miután pedig mind a három tanító köteles a templomi isteni tiszteletnél az énekeket vezetni és orgonálni, s temetéseket végezni, ezért a gyermekeket éneklésben tanítani kötelesek, Növendékeikkel a katechizmus tanítása közben alkalmas énekeket énekeltetnek, a szentírási helyeket felkerestetik, s olvasgatják, vagy velük be is tanultatják. Ezen tantárgyaknál tankönyvül szolgál nekik ugyanazon Placskó-féle katechizmus, melyet a katechisationál a lelkész is használ. A tantárgyak azok, melyek az esperesség miatt az országos törvény által előírták, u.m. olvasás, tót és magyar nyelvek, írásbeli gyakorlatok mindkét nyelven, számolás, éneklés, vallás, földrajz, Magyar ország története, természetrajz, alkotmánytan, természettan, erkölcsi és illem szabályok, egészségi szabályok, konyhai kertészet leányok számára, s faoltás a fiúk számára. Ez utóbbi azonban csak elméletileg taníttatik, miután azon darab föld, mely faiskola számára van fenntartva, oly távol esik különösen központi iskoláinktól, hogy oda a gyermekek Marcziusban, mint faoltásra legalkalmasabb időkben, a sár és hideg miatt, csak egészségük és életül koczkáztatásával volnának kivezethetők, a mi a tanítóinkra nagy felelőséggel járna. A fiú iskolába jelenleg be van írva 174 növendék, a leányiskolában 187 leány, a vegyes iskolában 61 fiú és 57 le-

[428] MSZEEI Canonica Visitati 1877. Protocoll II. 16. pag.

ány. Az összes fiú és leányiskolások száma 479 fő. az oskolai év szeptembertől júniusig tart. A kisvizsga február elején tartatik, a nagy május végével, azonban a kisebb gyermekek a nagyvizsga után is, mely rendesen a dekánus jelenlétében tartatik, egész június végéig járnak oskolába. Az oskolamulasztások leggyakrabban előforduló okai: betegség, nagy sarak, mezei munka, s szegény szülők gyermekeinél azon körülmény, hogy élelmük megkeresése végett tavasszal kénytelenek szolgálatba állani. Az oskolaépületek a tanítók lakásaival együtt jórendben vannak; az egyik oskola még az év folytán, a másik a jövő évben fog újból befedetni. Miután az oskolák egyháziak, azoknak, mint olyanoknak, nincsen semmi külön vagyonuk, az egyház által tartatnak fenn, s láttatnak el minden szükséglettel. Minden iskolában van: 1 globus, természetrajzi képestáblák, új mértékek, egy Tranoscius, egy Funebral, egy számológép. A leányiskola telke a tanítólakkal: 645 □. A fiúiskoláé: 352 □. Az új vegyes iskoláé: 465 □. Az építendő új vegyes iskola számára a házhely a házzal 448 □. Miután pedig a negyedik iskola építése küszöbön áll, s a negyedik tanító fizetése megállapítandó, s a templom új padokkal ellátandó volna, az egyház jövedelmének szaporíttatnia kellene, mi csak is az egyházi adó felemelése által lehetséges."

A vizitáció évében, 1877-ben a tanítók fizetése a következőkből állt: „105 ausztriai forint értékű készpénz, 50 köböl búza, amihez minden köbölre 1 véka adatik pótlékul, 50 bécsi font só, 2 akó bor, 10 bécsi font faggyú, 10 kocsi fűtésre való szalma házhoz szállítással, 3 öl kemény tűzifa, minden oskolás fiútól vagy leánytól 1 csirke, egy fertály - 14 hold föld azonfölül a két központi iskola tanítónak van egyenként 11 hold kiosztott legelője, az új vegyes iskola tanítójának pedig van egy zsellér földje két darabban,[429] a két központi tanító kap azonfölül egyenként 1 köböl búzát, azért, mivel a vasút építésében földjeikből egy darab elvágatott. Ugyancsak eme két központi tanító a három sátoros ünnepi, s valamennyi úrvacsorai offertóriumnak egy harmadát kapja, mit egymással megosztanak. A tanítók kapnak minden temetésből 15 krt, s verses búcsúztatóért 1 forintot austr. forint értékben."[430]

Az iskola belső rendjét nemcsak az 1868-as népoktatási törvény változtatta meg a század utolsó harmadára, hanem azok a központi állami utasítások is, melyek a tanítás rendjére vonatkoztak. Az egyik legjelentősebb volt ezek közül a már említett, 1879-ben megjelent miniszteri tanterv az „idegen ajkú" iskolák számára.[431] 1879-re megváltozik már az osztályozás rendszere is, a szorgalom és fegyelem osztályozását elhagyták, a magaviseletét nem. A tanulmányi előmenetelt négy fokozat-

[429] Az első klasszifikációjú berényi határban 32 holdnak felelt meg egy úrbéri jobbágytelek, amely - a legelőfelosztás során megillette a zselléreket is. Egy jobbágytelekre (sessio) 8 zsellért számoltak, így egy zsellértelek 4 kisholdnak felelt meg. SZOKOLAI 1856; NOVÁK 2002.

[430] MSZEEI Canonica Visitatió jkv. 1877. Protokoll II. 29-30. pag.

[431] „Tanterv a nem magyar nyelvű népiskolák számára." 17.284. számú miniszteri rendelet, 1789. június 29. Az „idegen ajkú" a hivatalos kultúrpolitika elidegenítő szóhasználata, a magyar nemzethez tartozó nemzetiségeket jelentette, akik közös hazában éltek, melynek azonos polgárai voltak, csak nevükben és nyelvükben voltak idegenek.

tal értékelték. A tanévet három részre osztva, mindegyik évharmad végén értesítést, a tanév végén bizonyítványt kaptak a tanulók. A mezőberényi szlovák iskolák 1880-ra újra eggyel szaporodtak. Felépült a negyedik iskola, melyben az 1880/81. tanévtől tanítottak. A körülmények módosulása miatt megváltozott az osztályok elhelyezkedése is. „Nevezetesen a mostanig IV. osztályt képezett iskoláink akként változtak, hogy a fennemlített új iskola - mint fiúiskola a IV-dik, V-dik, és V-dik osztálynak számára tartatott fenn, a régi fiú-iskola pedig, valamint a volt vegyes iskola is I.-ső, II-dik, és III. osztályú tanoncok számára lett elrendelve. Az iskolák eggyel szaporodván a tanítók a következőleg helyeztettek el: Nyemecz János az új iskolába ment át, a három felső osztályú fiú-tanonczokat tanítandó, Kemény Pál régi helyén maradt."[432] A négy iskolában folyó hatosztályos, nemenkénti tanításban - mint a canonica visitatio igazolja 1877-ben – több tanító is tanított az említetteknél, s a fiúiskola jegyzőkönyvében csupán a változásokat regisztrálták. Ezt igazolja az 1884-es jegyzőkönyv hiányosnak tűnő adata is, miszerint az egyháznak ekkor is csupán két tanítóját, Jakubovics Pált és Endreffy Jánost említették meg.[433]

A tanítókra vonatkozóan részletes ismereteket nyújt az 1877. évi püspöklátogatás jegyzőkönyve. Id. Jeszenszky Károly volt a szláv egyház lelkésze, s a hivatalos látogatást Szeberényi Gusztáv superintendens végezte. A tanítókról a következőket írja: „Az egyháznak jelenleg három rendes tanítója van, kik is a következők: Szlujka János fiútanító. Született Besztercebányához tartozó fílián, Podlaviczán 1813-ban, október 23-án keresztyén szülőktől. Atyja Szlujka András, anyja született Licskó. Az elemi iskolákat Besztercebányán végezte, ugyancsak ott végezte az alsó grammatikai osztályokat is, 1825-től 1830-ig. Azután a selmeczi felsőbb gimnáziumba ment, hol 1830-tól 1836-ig a syntaxist, rhetorikát és philosophiát végezte. Ezután mindjárt meghívást kapott tanítóul Teszér-re, Hont megyében, hol azonban csak két évet töltött, mert már 1838-ban Selmeczbányára ment, hol mint tanító és orgonoista 17 évet töltött, 1838–1855-ig. Végül a mezeőberényi tótajkú ev. egyháztól kapván meghívást, 1855-ben Berénybe költözött, hol mint a fiu oskola vezetője mai napig dicséretes bugalommal s jó eredménnyel működik. Kemény Pál leánytanító. Született Mijarán 1819-ben Szeptember 25-én. Atyja: Jakubovics Pál, anyja Kovarcsik Mária. Nevét a család közös kívánsága folytán 1849-ben változtatá »Kemény«-re. Az elemi tantárgyakban saját édesatyja által oktattatott, sőt, az 1. és 2. gymnasiumi osztállyokat is ennek vezetése alatt végezte. A 3. és 4. osztályokat Czegléden végezte az ottani reformatus algymnasiumban. Ámbár ezen osztályokat jó sikerrel végezte, mégis atyjának kívánsága folytán azokat saját tanintézeteinkben ismételte, – még pedig a 3-dikat Mezőberényben, a 4-diket Szarvason. Az V. és VI. osztályokat Selmeczen, a VII. és VIII. osztályokat Pozsonyban végezte. 1839-ben pilisi segédtanítóvá lett; onnan 1841-ben a mezőberényi egyház által hívatott meg rendes tanítóul, hol mai napig úgy fáradhatatlan szorgalma, mint a gyermekekkel

[432] BML Fiú iskola jkve. 1880/81.
[433] MSZEEI. 1884. I/46.

való tapintatos nevelői bánásmódja miatt az egyház teljes megelégedésére működik. Brozik Gusztáv született Czerován, Hont megyében, 1834-ben. Az elemi iskolákat szülőhelyén s Bálkon végezte, onnan Osgyánba ment, hol a progymnasiumban 3 évet töltött, azután Selmeczen 4 évet, végtére Szarvason 2 évet a gymnasiumban, 1854-ben mezőberényi egyház által, új vegyes iskolájába rendes tanítóul hívatott meg."[434]

Az általunk tárgyalt korszak végén tehát a mezőberényi iskolákban hatan – a Canonica Visitatio által említetteken kívül – Nyemecz János, Jakubovics Pál és Endreffy János tanítottak.

AZ ISKOLÁBAN TANÍTÓ PEDAGÓGUSOK

Tanítók

Molnár Ambrus kéziratos munkájában a következőket írja a berényi tanítókkal kapcsolatban: „Abban az időben, amikor Szarvas még néptelen volt Kis Birinka is az volt a békési földön, Johannes Grenercz és Laurentius Matheides voltak az elsők, akik oda ketten jog szerint letelepedtek. Kis Birinka első helyed volt Neked, Rejtélyes pap Konicsek. És az első tanító nem de a részeges Grenercz? És Konicsek után az italos pap Dubovszky, aki Nőtlen és nagy tekergő volt. Majd pedig Mattei volt ott hosszu ideig tekintélyes pásztor. Utána a kegyességéről ismert Chován...".

„A szlovákság szellemi vezetői között említettük Grenerczius Jánost, aki feltehetőleg Szarvasról származott, és később a berényi szlovákok első tanítója lett. Ő mellette hasonló szolgálatokat tettek Hrdina András és Konitsek Márton lelkészek, akik Berénybe és Csabára leköltöző – vallások miatt is üldözött szlovákok lelkészei voltak és ők is állásukat veszítették. Hrdina András később csabai lelkész lett." – állapítja meg Molnár.[435] Az egyház alapításától kezdve a következő tanítók szolgáltak Mezőberényben:

Ján Grenertzius

„Az, aki az első itteni lakosokkal az Úr 1722. esztendejében a földesúrhoz is elment e helyre való település tekintetében."[436] (Nem tudható, hogy meddig volt itt ő tanító.)

Jankovits János

„Johanides" néven ismert, 1733-ban tanított Mezőberényben.[437]

---

[434] MSZEEI Protocoll II. Canonica Visitatio 1877. 25–26. pag; A témához lásd PAPUČEK é.n; SZABÓ 1980; PRIBISÁN 1985; DEDINSZKY 1987; GYIVICSÁN 1993b; GYIVICSÁN 1998; KOVÁCS 2002.

[435] MOLNÁR é.n. 16, 30.

[436] JESZENSZKY 1861. 56.

[437] JESZENSZKY 1861. 56; HAAN 1845. 31. Békéscsabai tanítóként említi Johannides Mártont, akinek testvére lehetett.

Niklétiusz Dániel

Más néven „Nikolaidesz" néven ismert, aki 1737-ben tanított itt. Csupán egy évi működéséről van tudomásunk, hosszabb helybentartózkodása nem ismeretes.[438]

Lenkovits Sámuel

Itteni tanítói működésének ideje nem ismeretes, 1765-ben halt meg. „Az a monda van róla, hogy azért mert az orgonán nem tudott játszani, a szolgálatból elmozdították" – állapítja meg Jeszenszky.[439]

N. Antony

„Az Úr 1777. esztendejében meghalt." Hogy mettől meddig tanított, és milyen körülmények között, nem ismeretes.[440]

Zacharidesz Dániel

1777-től 1781-ig tanított, később lelkészi szolgálatot teljesített.[441]

Greskovits Sámuel

A gyermekek tanítója. Egy Szarvason tartott esperességi gyűlés alkalmával rendetlen élete miatt a német Tischer Izraellel a tanítói szolgálatból elküldték 1787-ben.[442]

Klinovszky Tamás

Valószínű, hogy 1787-ben, Greskovits Sámuel után hamarosan munkába állhatott, mivel az állandó tanítóváltás azt bizonyítja, hogy a gyülekezet igényelte gyermekei mellé az állandó tanítót. Az alkalmazási évének kezdetét nem tudjuk, csak azt, hogy 1825-ben került nyugdíjba. Skolka Mezőberényről szóló leírásában úgy említi, hogy már 30 éve szolgál a gyülekezetnél.[443] Tekintettel arra, hogy Skolka 1806-ban jelentette meg tanulmányát, így valószínűen Klinovszky Tamás 1776-tól már tanító volt. Tanító, aki egyben ügyes szlovák verselő is. A versfaragás különösen a szlovákok és magyarok körében számíthatott sikerre. Olyan alkalmi költészet ez, amelyet különösen a köznép kedvelt. Természetesen az elhunyt nevében mondott rímekbe szedett halottbúcsúztatót pénzzel is honorálta a lakosság. A rokonoktól, barátoktól, szomszédoktól, szülőktől, gyerekektől, házastársaktól való búcsúztatás kötött formájának sokszor túlzottan siralmas hangvétele volt, de ez elégítette ki a helyi elvárásokat, szokásokat. Skolka szerint sajnálatos, hogy az ilyen

[438] JESZENSZKY 1861. 56.
[439] JESZENSZKY 1861. 56.
[440] JESZENSZKY 1861. 57.
[441] JESZENSZKY 1861. 57.
[442] JESZENSZKY 1861. 57.
[443] SKOLKA 1986. 158.

tehetséges és szorgalmas emberek, akik az ifjúság nagyobb körének is hasznára lehetnének, nem kaptak elegendő bátorítást és támogatást, hogy próbálkozásaikat nyomtatásban is megismertessék a szélesebb közönséggel.[444]

Az ő ideje alatt a gyerekek száma úgy megnövekedett, hogy egy tanító már nem volt elég az összes tanulóifjúság tanítására, ezért egy segédtanítót hívtak, aki a leányokat tanította. Később az iskola végleg kettévált nemek szerint, és 1801-től nyugdíjazásáig megmaradhatott a leányok tanítójának. Kollégájával, Styevo Mártonnal, a fiúk tanítójával idős korában állandó perlekedésben állt, s oly annyira elfajult a dolog, hogy Styevo az esperességi gyűlésen kért elégtételt magának Klinovszky rágalmazásaiért. Az egyházi jegyzőkönyv erről így szól: „Végzés: Ámbár a vádolt Klinovszky Tamás Úr az ellene bé adott vád alól sokféle és szokása szerint agyafúrt ki csapongásokkal és fogásokkal magát kimenteni igyekezne, de tsak ugyan ki tettzvén az, hogy a mint eddig is mind maga mind Felesége egy békételen, se nem Felsőségével, sem Collegájával, sem pedig az Ecclesia beliekkel békességben nem élhető, és másokat betsteleníteni kedvelő személy", amiért a presbitérium azzal inti meg a tanítót, hogy figyelmezteti arra az öt évvel korábbi határozatra, amely szerint ha a békétlenkedő magatartásán nem változtat, akkor hivatalából örökre elmozdítják. Tekintettel arra, hogy Klinovszky ismét ígéretet tett arra, hogy csendességben és békességben fog élni, valamint hosszú szolgálati idejére való tekintettel is az egyházközség nem mozdította el állásából.[445] Ennek ellenére a békétlenség, villongás továbbra is napirenden maradt az elkövetkező években. Ennek okát a közös kerteken történő átjárás adta. A megoldást azt jelentette, hogy az egyház kurátora kérte egy másik ajtó elkészíttetését, hogy a „híveket megbotránkoztató ízetlenségeknek vége szakadhasson."[446]

Klinovszky Tamás idős koráig megmaradt tanítónak. Hajlott korára való tekintettel, valamint betegsége miatt kérte 1823-ban a presbitériumot, hogy alkalmanként kötelességének teljesítésére állíthasson maga helyett egy „nagy Deákot, ha az Ecclesia meg elégedne, és rossz néven nem venné." Ezt azonban a diákok tapasztalatlanságára való hivatkozással – és ebből eredhető ízetlenségek okán – az egyházi testület elvetette. Elismerte azonban öregségét és gyengeségét, „és ilyen Tárgyban a' Helybéli Inspectorokhoz érkezett Instructio 2^{dik} része 8^{ik} pontja következtében oda utasítja, és kívánja, hogy maga mellé praeceptort fogadjon."[447] A tanító azonban nem keresett segédtanítót, így Kuczián lelkész tette kötelességévé Styevo Márton tanítónak, hogy az öregségére meggyengült, hosszas szolgálatáért illendő kímélést érdemlő férfiút helyettesítse, ha betegsége miatt nem tud megjelenni a templomban, vagy ha egyszerre két halott is van. Azonban, hogy visszaélés ne

[444] SKOLKA 1986. 158.

[445] Az 1823. Esztendei Mind Szent Hava 4. napján a' M. Berényi Tóth Gyülekezet Conventjének jegyzőkönyve. In: Protocoll. 1808. II. 448. pag.

[446] Az 1823^{dik} évben Karatson hava 1^{só} napján a' M. Berényi Tóth Szent Gyülekezet presbiterialis jegyzőkönyve. In: Protocoll II. 1808. 450. pag.

[447] Uo.

történjen, a helyettesítést a lelkész fogja meghatározni, ugyanakkor figyelmeztették Klinovszkyt, állítson maga mellé segédtanítót, mert ellenkező esetben az egyházvezetés fog arra alkalmas személyt hozatni.[448]

Klinovszky Tamást 1825-ben nyugdíjazták. Ekkor az egyház és a tanító megegyezett abban, hogy a nyugalomba vonult tanító az új tanító fizetésének egyharmadát kapja, továbbá egy öl tűzifát és egy öl szalmát kap évi béreként, elismerésül munkájáért. Klinovszky pedig vállalta, hogy kiköltözik az iskola épületéből.[449]

Klinovszky Tamás művei:

1. Geographie von Ungarn in slawischen Versen, zur Erleichterung des Auswediglernens für die Landjugend [Magyarország földrajza szlovák versekben, a könyvnélküli tanulás megkönnyítése végett a paraszt ifjúság számára].
2. Die Geschichte der ungarischen Könige [A magyar királyok története].
3. Die Geschichte des alten und neuen Testaments in ausge wählten historischen Beispielen für Kinder [Az ó- és újtestamentum története gyerekek számára válogatott történelmi példákban].
4. Kurzfaßte Geschichte der christluichen Kirche bis auf unsere Zeiten [A keresztény egyház rövid története korunkig].

A fenti műveket Skolka András említi munkájában azzal a megjegyzéssel, hogy „Klinovszky Tamás oktató- és ügyes szlovák verselő. Már 30 éve szolgál a gyülekezetnél és most a leányiskolában tanít..."[450]

Zacharides István

„Klinovszky Tamás segédje. Amikor az egyház megvette azt a helyet, amelyen a mai leányiskola található, a leányokat oktató rendes tanító helyettese lett úgy, hogy ő a leányokkal a fiúiskolában maradt, Klinovszky pedig átment a fiúkkal a leányiskolába. Ez a Zacharides az ő előrehaladott kora miatt az Úr 1801. évében letette hivatalát és magánosan élt, becsületesen ugyan, de nagyon szegényen, a megélhetéshez nem volt semmi jövedelme, kivéve az évi kétszeri offertóriumot, a jótékony ajándékokat, amit gabonában néhány önkéntes egyházi tag adakozott. Ezért muszáj volt neki az Úr 1802. esztendejében az egyházi gyűlés elé kényszerülni segítséget kérve. Az Úr 1817. esztendejében 75 éves korában halt meg."[451]

N. Doležal

Teljes neve, származása, szolgálati ideje ismeretlen, csak azt tudjuk, hogy 1801-től van hivatalban Zacharides István után, s a fiúk tanítója.[452]

---

[448] Az 1824^{dik} Esztendei Januarius holnapnak 15^{kén} tartott Presbiterialis Conventje a' M. Berényi Evang. Tóth Gyülekezet részéről. In: Protocoll II. 454. pag.

[449] Klinovszky Tamás kívánságát biblikus cseh nyelven terjesztette elő. MSZEEI 1925. III/1.

[450] SKOLKA 1986. 158, 189. A szerző Klinovszky műveinek sem helyét, sem idejét nem jelöli meg.

[451] JESZENSZKY 1861. 58; Más források ezt nem erősítik meg. Lásd a leányiskola jegyzőkönyvét!

[452] JESZENSZKY 1861. 58; Lásd a fiú- és leányiskola jegyzőkönyveit!

N. Povázsay

Nevét megörökítették, azonban szolgálati idejéről, munkájáról adatok nem ismeretesek.[453]

Dobrovodszky János

Származási helye nem ismeretes. 1808-ig szolgált, a fiúiskolában tanított. Kezdetben az esperességi latin gimnáziumban tanított az alsóbb osztályokban 1802. november 1-től, amely ekkor csak 11 tanulóból állt. Az igazgató Skolka András ingyenkosztot biztosított számára, és átengedte neki fizetségül osztályának tandíjait. Mint rektor és orgonista 1803 őszén kapott meghívást a berényi szlovák gyülekezetbe. Gimnáziumi állását ekkor a növekvő tanulólétszám miatt két újabb tanár felvételével töltötték be.[454] Hivatalát 1808-ban tette le, helyére Styevo Márton került.[455]

Styevo Márton

Blatnicai tanító Túróc vármegyében. Mezőberényben 1808–1825 között tanított, a tanítót helyettesítette a fiúiskolában.[456] Alkalmazásának kezdetén készült tanítói hiványa szerint a berényi egyház és a helység (város) közösen hívta meg „Tudós és Érdemes Styevo Márton Urat és következendő Esztendei fizetésre u.m. 1., A' Mező-Berényi Tót Ecclesia 500 Lakosból áll, Rector Úr a rendelt Mérőkből, mellyeket az Ecclesia Tagok az Oskola Tanítóknak adni tartozik, kap mindegyikből egy és fél véka búzát; felesek, azaz a'ki mással egy ekébe fog, mindegyik egy fél véka és 1/4 részt; zsellérek pedig, és szolgák, a'kik tsupán két kezekkel élelmeket keresik fél vékát". A saját korában anyagilag is az egyik legjobban megbecsült tanító volt. Ezt a következők is igazolják, hogy a fentieken kívül kapott még: egy fertály földet, amit neki kellett megművelnie. Ez pénzben a következőkkel egészült ki: az ifjúság tanításáért, valamint minden második héten a templomban az istentiszteletért a mezei munkák pótlása fejében 100 Rh forintot kapott. Ezenkívül javadalmai közt szerepelt két akó bor, két öl tűzifa a tanulóktól, 40 font só, 10 font faggyú, az offertórium harmadik részének a fele, ez úrvacsorakor is, temetéskor 5 garas, temetési versek után 3 „márjás", valamint minden tanítványtól Pál napkor 1 kakas.[457]

Wylim János

1825–1842 között tanított Mezőberényben, majd a csabai egyház hívta meg tanítónak. „A berényiek elveszítették, a csabaiak megtalálták benne a kiváló tanítót." – írta Zsilinszky Mihály.

A Túróc vármegyei Bisztrickán született 1800. január 19-én. A helység jegyzője, Lányi György felismerte a gyermekben a tehetséget, és szüleit arra bátorítat-

[453] JESZENSZKY 1861. 58.
[454] SKOLKA 1986. 175.
[455] JESZENSZKY 1861. 58.
[456] JESZENSZKY 1861. 58.
[457] Tudós Styevo Márton Fiuk Oskola Tanító meg-hívó levelének másolatja. MSZEEI 1825. I/2.

ta, hogy taníttassák. A jegyző fiával, Lányi Sámuellel először Túrócszentmártonba, majd onnan tovább a kishonti Osgyánba került iskolába. Ez utóbbi helyen, a „túróci ifjak Atheneumában" folytatta gimnáziumi tanulmányait.

Wylim János szerény, tehetséges diák volt, akit édesapja - nehéz körülmények ellenére - örömmel taníttatott. Az alsóbb osztályok elvégzése után a családfő fiát Lőcsére - itt egy Kupecz és Müller nevű tanár tanította –, majd Eperjesre vitte felsőbb iskolába, ahol Greguss Mihály és egy Meyer nevű tanár keze alatt folytatta tanulmányait. Eperjesen tanult bölcsészetet. Tekintve, hogy a tanítás latin nyelven folyt - s anyanyelvi szinten bírta az északi szláv, tót nyelvet, a magyart Greguss Mihálytól tanulhatta Wylim János, így a magyar nyelvtudása nem emelkedhetett neki sem magas színvonalra, magasabb képzettsége ellenére sem. Tehát jól beszélte a szlovákot, latint, németet, de magyarul is értett. A magyar nyelv akkor vált igazán fontossá számára, amikor 1821-ben meghívták tanítani a magyar lakosságú Nagykárolyba, Szatmár vármegyébe.[458]

Nagykárolyban tökéletesítette magyar tudását. Rövid ottani tartózkodása után már több alkalommal is helyettesítette betegeskedő lelkészét a templom szószékén. A tanítás teljesen eltöltötte szakmai ambíciót, s erősítette hivatástudatát az oktatás iránt, annak alapelveinek megismerését, elsajátítását.

Négy évi tanítás után Wylimet a mezőberényi szlovák evangélikus egyház hívta meg tanítójának. Elvállalta a meghívást, s ez annak is köszönhető, hogy őt szülőföldi barátja és iskolatársa, Lányi Sámuel nagyváradi lelkész ajánlotta Kuczián György berényi lelkész figyelmébe. A nyugdíjazott id. Klinovszky Tamás helyét Wylim János foglalta el 1825-ben.

Wylim János élete Mezőberényben teljesedett ki. Ideérkezése után egy évre, 1826-ban nősült meg. Az egykori csővári tanító, Oskó Kapitány Sámuel Karolin nevű leányát vette feleségül. A tanárok, egyházi méltóságok mellett a gimnázium diáksága is ünnepelte az ifjú párt. A későbbi bányakerületi szuperintendens, Székács József mint berényi diák, verses üdvözletével mondott köszöntést. A házasságból egy fiú született, az ifjabb Wylim János. Ő jogi pályára lépett, hites köz- és váltó ügyvédként működött Békéscsabán. Leányai: Karolina, Amália, Vilma és Lujza.[459]

Haan Lajos jól ismerte a családot, mivel mezőberényi tanulmányai idején három évig lakott Wyliméknél. Ekkor Amália még csak három éves volt.[460] Haan 1846-ban vette feleségül Wylim Karolinát, majd annak 1848-ban bekövetkezett halála után húgát, Wylim Amáliát 1850-ben.[461]

Wylim János 1825-ben érkezett Mezőberénybe. Styevo Márton után ő lett a fiúiskola tanítója.[462] Ebben az időszakban még nem volt rendszeresítve az iskolai anyakönyv. Wylim azonban már korábban, Nagykárolyban vezetni kezdte az anya-

[458] JESZENSZKY 1861. 58-59; ZSILINSZKY 1872.
[459] HAAN 1858. 108.
[460] HAAN 1858. 88.
[461] HAAN 1858. 94.
[462] JESZENSZKY 1861. 58.

könyvet latin nyelven, amit magával hozott Mezőberénybe. Igényességét, önképzését bizonyítja az anyakönyvek végére bemásolt módszertani segédlet, a tanítási módra, a tantárgyak rendszerére és a vizsgáztatásra vonatkozóan.[463] 1825 és 1842 között volt tanító Mezőberényben. Kiváló módszerei, sokoldalúsága mindenki előtt ismeretesek voltak. A mezőberényi tanítóskodása idején jelent meg kertészettel kapcsolatos első könyve nyomtatásban, melynek címe: „Kratická historia prirozeni" (Mezőberény, 1829).[464]

Mezőberényben eltöltött 17 év után, 1842-ben Békéscsabára hívták, s eltávozott a mezővárosból. A hivatalos egyházi jelentés szerint a távozás oka az emelt tanítói fizetés megtagadása a presbitérium részéről – írja Szeberényi Lajos püspök a jelentésében.[465] Az igazi ok azonban az, hogy elmaradt bérét többszöri kérvények után sem fizette ki az egyház, s ezért döntött Wylim a távozás mellett.[466] Helyébe Jakubovics Pál bényei tanítót hívták, akit ugyanazon esztendő szeptember 29-én iktatott hivatalába ifj. Jeszenszky Károly.[467]

Békéscsaba az ország legnagyobb evangélikus egyházával büszkélkedhetett, amely sokat áldozott az iskoláztatásra, a kor színvonalának elérésére, illetve megtartására. A lélekszám gyarapodása késztette arra az egyházat, hogy új iskolát építtessen. Ebbe a „kastélyi iskolába" hívták meg tanítani Wylim Jánost, aki az egyház elöljárói és a szülők nagy megelégedésére végezte áldásos tevékenységét évtizedeken keresztül. Az ő kezei között nevelkedett Petőfi Sándor mezőberényi rokona, az elismert festővé vált Orlay Petrics Soma, valamint Békés vármegye kiváló történésze, monográfusa, Zsilinszky Mihály kultúrpolitikus is.

A XIX. században nem létezett még felsőfokú evangélikus iskola, ahol a tanítók magasabb szintű ismeretekre és szélesebb látókörre tehettek volna szert. Az önképzés maradt az egyedüli üdvös út a tudás elmélyítésére. Wylim János is szorgalmas önképzéssel tökéletesítette tudását, amelyet a vallás határozott meg alapvetően. Az emberi tökéletesség örök szimbólumának Krisztust tartotta, akinek szellemisége áthatotta a tanító Wylim erkölcsi és vallásfilozófiai nézetét, s módszerét a vallástan oktatásában. Természeti tantárgyak tanításában a szemléltetést tartotta igen fontosnak. Ezért - Skolka Andráshoz hasonlóan - ő is vitte gyakran a szabadba tanulóit, akik a természetben ismerhették meg a növényeket, állatokat. Mindez erkölcsi szempontból is fontos volt, hiszen a természet ismerete a diákok erkölcsi érzékenységét is jótékonyan ápolta, nevelte.

---

[463] A Nagy-Károlyi és 1823-ik esztendőtől fogva M. Berényi Aug. Vall. Oskolának Protocolluma (1821-ik és következő esztendőktől). Békés Megyei Könyvtár, Békéscsaba. Kézirat. RK 23.

[464] DEDINSZKY 1987. 92.

[465] Canonica Visitatio jkv. 1877. II. 458.

[466] „... nehogy ezen meg érdemelt bérem ezen túl is homályba maradjon.. írta. Wylim János levelében. „A Mező-Berényi Evang. A. Vallás tételt követő Nemes és Szent Tót Ekklésia Elöljáróihoz." MSZEEI 1841. I/2.

[467] Protocoll II. 458.

Jó pedagógiai érzékére utal az is, hogy igyekezett a diákokban az érdekeltséget felkelteni. A szorgalom és nemes verseny együttes jutalmaként adta át tanítványainak azt a lúdtollat, amelyet saját maga faragott, hogy diákjait ösztönözze a hatékonyabb munkára. Kiemelkedő volt az írás tanítása. Tanulói sok esetben remeket készítettek a betűk vonalvezetésében, megízlelve az iniciálé rajzolás művészetét is. A rajz tanítása fontos szerepet játszott Wylim munkásságában. A tanulók a növények rajzolása és festésével tökéletesítették kézügyességüket, a tanító és az iskola nagy örömére. Gyakorlati oktatásban is jeleskedett. Tanulóival magvakat gyűjtött össze, és csemetés kertet létesített. Megtanította a gyermekeket a nemesítésre, oltásra. Ő maga évente 1–2000 oltványt és 3–4000 ezer magoncot nevelt, ami természetesen szép jövedelmet is jelentett. Munkásságával arra nevelte a csabaikat, hogy kertjeik gödrös, posványos részeit feltöltsék, és virágzó kertet, gyümölcsöst létesítsenek bennük. E nemes munkában tanító társai - Sztraka Károly, Szemián Pál, Csorba Mihály, Novák Dániel s mások - is kiváló eredményeket értek el.

Szakavatott, kiváló kertész hírében állott Wylim János. Gyakorlati munkája mellett igyekezett nevelő hatást is elérni, ezért írásba foglalta a szükséges teendőket. Az „Owocinárstwo, alebo stromové Zahradnictwo" című könyvecskéje 1869-ben jelent meg nyomtatásban, amelyben népszerűen adja elő, hogyan kell a „vadoncokat" telepíteni, oltással nemesíteni, átültetni, metszeni, a kártevőktől megvédeni.

Wylim tanítói munkásságának jelentőségét emeli az is, hogy nagy súlyt helyezett a testgyakorlásra, a testnevelésre. A délutáni órákban a tanuló ifjúságot az iskola udvarán gyakorlatoztatta, kiket futtatott, kiket labdával játszatott, kiket pedig birkózással késztetett erejük és mozgásuk összemérésére. A paraszti munkában edződött gyerekek ily módon váltak edzettebbekké, jobb állóképességűekké. Ez sok esetben a szülők nemtetszését váltotta ki, akik feleslegesnek tartották a gyermekek megmozgatását, ami olykor ruhájuk megkopásával is járhatott, s felesleges kiadásnak tűnt a pótlása.

Reformtörekvéseit példázza az, hogy beleavatkozott a helyi hajviselet szokásába. A férfiak, fiúk haját copfba fonták, s a hosszú hajat egészségtelennek tartotta Wylim tanító. A hajnyírást babonás veszedelemnek tartották a csabaiak, de ennek ellenére Wylim saját diákjait nyírva meg, késztette a lakosságot az egészséges hajviselet elfogadására.

Jól értett a gyermekek nyelvén, tekintélye, méltóságot sugárzó egyénisége a legjobb pedagógiai módszernek bizonyult a fegyelmezésben is.

Wylim János sokat tett annak érdekében, hogy a szlovák lakosság a magyar nyelv ismeretét elsajátítsa. Az 1837-es esperességi gyűlésen elismeréssel szólnak a magyar nyelv tanításában elért sikereiről.[468] Az iskolai tudást azzal erősítették, hogy a szlovákok lakta helységekből magyarok közé küldték a gyerekeket, így Békésre, dobozra, Orosházára, magyar nyelvet tanulni és gyakorolni. Különösen fontos ez akkor, amikor a reformkor a nemzeti tudat ébredését szorgalmazta, a magyar

[468] Protocoll II. 349.

nyelv hivatalossá tételét a törvénykezésben és hivatali munkában, az iskolai oktatásban. (Nem véletlen, hogy a békési ág. helv. evangélikus esperességben már 1833. május 9-én azt a határozatot hozták, hogy az esperességi jegyzőkönyvezést magyar nyelven folytatják.) A magyar nyelv elsajátíttatásában Wylim János nagy feladatot vállalt magára.

Wylim János „jó hazafi" volt, aki nem csupán a magyar nyelvnek szerzett érvényt, és mélyítette annak tudását, hanem mentalitásában is. Erre jó példa az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, amikor Petőfi „Talpra magyar"-ját taníttatta diákjaival, hogy a hazafias érzelmeket szítsa és táplálja a tanuló ifjúságban.

Wylim János tanító és népnevelő szép kort ért meg, 1872-ben hunyt el Békéscsabán.

Wylim János művei:

1. Kratická Historia prirození. [A természet rövid története a tanítók, s főleg az iskolai ifj. javára és hasznára.] Mezőberény, 1829. 225. (Dedinszky i. m. 92.)
2. Különféle írások az egyszerű nép hasznára és művelődésére. Rozličné spisy k úžitku a ku vzdelání pre pospolitỳ l'ud. 1869. 11. (Dedinszky i. m. 149.)
3. Gyümölcstermesztés, vagyis gyümölcsfakertészet. Ovocinártvo alebo stromové záhradníctvo 1869. (Dedinszky i. m. 116.)
4. Kratická historie prirození k uzitku a prospechu učitelu a zvlášte pro mládež školsku. (In: Čabiansky Kalendár 1936. 63. Szeberényi-Francisci: Dolnozenskỳ slovenskỳ spisovatelia)
5. Pro psibus Vchola, sticis composuit a transumiit Joannes Vilym Mező-Berény 1834/35. (Szlovák, magyar, latin nyelvű versek, bölcs mondások és egyéb feljegyzések)

Paál Mihály

Amikor Klinovszky nyugalomba vonult, az ő helyére került a leányiskolába Paál Mihály, a bácskai Petrovácz egykori tanítója. Ő Berényben működöttt 1821-től 1841-ig, haláláig. Április 20-án 48 éves korában halt meg, amikor a lelkesedés következményeként elragadtatva tanítványaitól a dékán jelenlétében az éves vizsgát tették le. Felesége négy gyermekkel maradt egyedül.[469]

Az egyházi iratok azt igazolják, hogy nem Klinovszky, hanem Styevo Márton helyére került Paál.[470] Az eltérést valószínűleg az okozhatta, hogy egyszerre üresedett meg két állás. Paál Mihályt tanítónak, kántornak és orgonistának vették fel Styevo Márton helyére, de Wylim János megérkezése után Klinovszky Tamás leányiskolájába került, és ott is maradt leánytanítónak végig, mint ahogy Wylim tanító a fiúk tanítója maradt. Ezt egy biblikus cseh nyelven írott *tanítói hivány* is megerősíti, amely a bérezéséről szólt: „A megboldogult Styevo Márton és helyébe

[469] JESZENSZKY 1861. 59.
[470] MSZEEI Litt. 1825. Jelzet nélkül; Litt. 1825. III/2.

jött Tanító Urak fizetése iránt..."[471] Alkalmazásakor a presbitérium előtt ígéretet tett arra, hogy békességben fog élni, szigorúan fog viselkedni, lelkiismeretesen szolgálni. Az egyház biztosított számára évi fizetsége fejében100 forint készpénzt, 50 köböl kenyérbúzát, 50 font sót, 10 font olajat, 2 akó bort, 2 öl tűzifát, 4 öl szalmát fűtésre, az ünnepi offertórium egyharmadát, ugyanúgy az úrvacsorai perselypénznek, temetés alkalmával 15 krajcárt, tanulónként egy kakast, és egy *kvarta*, negyed jobbágyteleknyi szántóföldet a Nyilasban. A „Klinovszky Tamás Rector Úr helyébe jött Wylim János is hasonló bérezésben részesült.[472]

Andrásovitz János

Andrásovitz Györgynek és Klebovszky Juditnak a fia. Mezőberényben, Szarvason és Eperjesen tanult. 1841–1852 között tanítója az egyháznak.[473] 1844-ben nevét Endreffyre változtatja. A leányiskola jegyzőkönyvébe feljegyezték 1844-ben, hogy Jancsovics István körlelkész a vizsgák végeztével elégedetlen volt tanítványainak előrehaladásával: „... minden iparkodásom és igyekezetem dacára kijelenté körlelkész Úr, hogy próbatétem vala rossz, oktatásom módja helytelen"– írja a tanító.[474] „Neki kezdetben nagyon sok kellemetlensége volt, később aztán az egyház kedvenc tanítója lett, aki az Úr 1851. esztendejében elfogadta a Csabai gyülekezettől a meghívást, és Csabára ment tanítónak"– írja Jeszenszky.[475] Édesapja halála után 1852–1857 között az alsóvégi vegyes, 1857 után pedig a központi leányiskolában tanított.[476] Endreffy elkerülése után a helybeli fiúiskola igazgatója, Kemény Pál töltötte be helyét, aki ősztől már ott tanított.

Jakubovits Pál

A Wylim János után megüresedett helyre megy tanítani a fiúiskolába, 1842. augusztus 21-e után.[477] A fiúk páratlan szorgalmú tanítója lesz.

Mijaván született 1829. szeptember 25-én. Édesapja Jakubovics Pál, édesanyja Kovarcsik Mária. Nevét a család közös kívánsága folytán „Kemény"-re változtatta. Az elemi iskolai tantárgyakat saját édesapjától tanulta, sőt az első két gimnáziumi osztályt is a vezetése alatt végezte. A harmadik és negyedik osztályokat Cegléden járta, az ottani református algimnáziumban. Később apja kívánságára ezeket az osztályokat a saját tanintézetében újra járta, mégpedig a harmadikat Mezőberényben, a negyediket Szarvason. Az ötödik és hatodik osztályokat Selmecen, a hetediket és nyolcadikat Pozsonyban. 1839-ben segédtanító lett Pilísen, onnan Bényére került rendes tanítónak 1841-ben. Innen hívták meg a gyülekezetbe rendes

[471] Tanítói hivány. MSZEEI 1825. Jelzet nélkül.
[472] Paál Mihály tanítói hiványa. MSZEEI Litt. 181125. III/2.
[473] HAAN 1858. 108.
[474] MSZEEI Leány iskola jkve. 1844.
[475] JESZENSZKY 1861. 59.
[476] HANN 1858. 108–109.
[477] JESZENSZKY 1861. 60.

tanítónak.[478] Mezőberénybe érkezése idején az 1842/43-as év eleje – októbere – hivatalos teendőivel telt el, később meglepetten panaszkodott, hogy a növendékek nagyobb része „össze sereglett, de mintegy negyede Deczember, s még Januáriusban is nagy nehezen gyülekezett". Ebben a tanévben 206 tanulót tanított.[479]

Az 1866/67-es körlelkészi jelentés lelkiismeretes, ügyes tanítónak jellemzi. Tanítványai kitűntek a szépírásban, s iskolájukban az iskolai látogatás is gyakoribb volt, mint másutt.[480] Szeberényi Gusztáv szuperintendens 1877-es látogatásakor fáradhatatlan szorgalmát és a gyermekekkel való tapintatos bánásmódját emeli ki, s ezzel ő az egyház teljes megelégedésére végzi tevékenységét.[481] Endreffy Csabára kerülése után ment át a leányiskolába tanítani.[482]

Horváth Károly

A Pest vármegyei Albertiről került ide, 1851-től tanító Mezőberényben. „Ezt akit az Úr a lélek szép ajándékaival megáldott, és a gyerekek tanításában kiválóan jegyzett tanárt, elszerette a berényiektől a szarvasi gyülekezet, és 1855-től Szarvasra hívták... Hivatalát jó eredménnyel végzi." 1851 májusában, Endreffy János volt helybeli lánytanító helyét Kemény Pál foglalta el. A megürült fiúiskolába hívták meg Horváth Károly alberti – Pest megyei – iskolatanítót, akit az egyházi elöljárók által a gyülekezet közmegelégedéssel 1851. augusztus 14-én megválasztott, s ugyanazon napon a megbízó levelét is kiállította.[483] A szokott próba végeztével az alábbi javadalmazást ígérte számára az egyház: készpénzben száz váltóforint, búzában ötven köböl. Ezentúl egy fertály szántóföld és egy rét használata, 50 font só, 10 font faggyú, három öl tűzifa, négy öl fűtési szalma, halotti verselésből egy forint váltóban, halotti éneklésből tizenöt váltó krajcár, három sátoros ünnepkor történni szokott szabad adakozásnak egy hatod része, úrvacsora kiszolgálásával szintén, minden tanulótól egy kakas, két akó bor.[484] Az 1851. aug. 24-i presbiteri gyűlésen a lelkész még más feladattal is megbízza, egyházi jegyzői feladatok ellátására és más különféle egyházi adminisztrációval bízzák meg, amely a lelkész és a gondnok munkáját segíti. Ezért a fizetését száz váltóforintról még ugyanannyi száz váltóforinttal megemelik, s tekintettel arra, hogy az új tanítónak így több a fizetése, mint Kemény Pálé, így azét is megemelik száz forinttal.[485] A gyülekezetbe azonban csak 1851. okt. 10-én érkezett, mivel a többi időt alberti ügyeinek rendbehozatalára szánta. Így az 1851/52-i tanítási évet a fiúiskolában csak október 13-ával kezdi el.[486]

[478] Canonica Visitatio jkv. 1877. 26. pag.
[479] MSZEEI Fiú iskola jkve. 1844.
[480] MSZEEI Haan Lajos körlelkész levele 1866, 1867. Jelzet nélkül.
[481] Canonica Visitatio jkv. 1877. 26. pag.
[482] Közben családot alapított. A békéscsabai Sztraka Károly tanító Apollina nevű leányát vette feleségül. HAAN 1858. 107.
[483] Fiúiskola jkv.-e 1850/51.
[484] MSZEEI 1853. jelzet nélküli iratok
[485] Kivonat a Mberényi tótajkú gyülekezet jegyzőkönyvéből MSZEEI 1853. jelzet nélküli iratok
[486] Fiúiskola jkv.-e 1851/52.

A mezőberényi gyülekezetben azonban csak 1855-ig marad, mivel akkor a szarvasiak meghívták tanítójuknak, amit ő el is fogad. Így a tanító, akit a lélek szép ajándékokkal látott el, aki a gyerekek tanításában kiválóan jegyzett tanár volt, s a gyümölcsfák nevelésében és oltásában is kitűnt, elment Mezőberényből.[487]

Szlujka János

„Selemecbányáról érkezett; 1855-ben jött tanítónak az új, felépített iskolába, ahol csak nagyon rövid időt töltött és átment a fiúiskolába, ahol kötelességét példás szigorral végzi."[488] 1813. okt. 23-án született a Besztercebányához tartozó Podlaviczán. Apja Szlujka András, anyja Licskó Mária. Az elemi iskolákat Besztercebányán végezte, és az alsó grammatikai osztályokat is, 1825–1830 között. Ezután a selmecbányai felsőbb gimnáziumba ment, ahol 1830-tól 1836-ig sintaxist és retorikát tanul, majd a philosophiát is elvégezte. Ezután mindjárt meghívást kapott tanítónak Teszérre, Hont megyében, ahol azonban csak két évet töltött, mert 1838-ban Selmecbányára ment, ahol mint tanító és orgonista 17 évig dolgozott, 1838-tól 1855-ig. Mivel jól tudott szlovákul, innen került Mezőberénybe 1855-ben, és így lett ideköltözve a fiúiskola tanítója.[489] Az újonnan felépített iskolába hívták meg, de ott csak nagyon rövid időt töltött, mert mindjárt átment a megüresedett fiúiskolába. Idejövetelét mind a gyülekezet, mind az esperesség örömmel fogadta, s a Szeberényi Lajos a Néptanítók könyvében is kifejezésre juttatta ezt.[490] Munkájával mindig elégedettek voltak. Haan Lajos körlelkész 1867. ápr. 29-én tartott vizsgálata során leírja, hogy a gyermekek a feltett kérdésre bátran és értelmesen válaszolnak, és szépen írnak. A tanító jeles, lelkiismeretes, ügyes. A tanítást azonban zavarja, hogy a tanulók későn kezdik el az iskolát, októberben 158 tanulóból csak 96 járt már iskolába.[491] Szeberényi Gusztáv szuperintendens az 1877-es canonszerű látogatáson is elismeri a tanító munkáját: „Szlujka János ... mint a fiúiskola vezetője a mai napig dicséretes buzgalommal és jó eredménnyel működik."[492]

Brózik Gusztáv

Csanádalbertiről jött Mezőberénybe, jól beszéli a szlovák nyelvet, „aki az új iskolában mindkét nemet a lehetőségekhez mérten tanítja" - írja Jeszenszky Károly.[493] 1844-ben Czerován, Hont megyében született. Itt végezte elemi iskolai tanulmányait és Bálhon, ahonnan Ozsgyánba ment a progymnáziumba 3 évet tölteni. Ezután Selmecbányán 4 évet tanul, majd Szarvason 2 évet. 1854-ben lesz Csanád-Alberti tanítója. 1855-ben, Szlujka Andrással egy időben hívják meg a mezőberényi

[487] JESZENSZKY 1861. 60.
[488] JESZENSZKY 1861. 60.
[489] Canonica Visitatio 1877. 25.
[490] Néptanítók könyve. Szerkeszti és kiadja Szeberényi Lajos. 3. füzet. Szarvas, 1855. május. 204.
[491] Haan Lajos körlelkész 1867. szept. 25-én írt körlelkészi jelentése. MSZEEI 1867. jelzet nélküli irat.
[492] Canonica Visitatio. 1877. 25.
[493] JESZENSZKY 1861. 60.

szlovák egyházhoz, harmadik új vegyes iskolába rendes tanítónak.[494] Az akkori körlelkész, Horváth Sámuel esperes örömmel ajánlja id. Jeszenszky Károlynak: „Brózik Gusztávnak a megválasztásán örülök. Belőle olly embert és tanítót képezhetnek maguknak, amilyent akarnak, mert bárány természetű és türelmű, s ha nem is az elsőrendű tehetségűek közé tartozik, annyi erővel mindenesetre bír, hogy egy kis útmutatás és felügyelet mellett a mi Berényben hiányozni nem fog, hivatalának betsületesen megfog felelhetni... Én legalább azt tartom, hogy a középszerű tehetségű, de vas szorgalmú, kimeríthetetlen türelmű, és szelíd, józan életű tanítók egyházunknak mindig nagyobb javára vannak, mint a fényes tehetségekkel felruházott ugyan, de a mellett elbízott, makats és durva egyéniségek... tsak arra kérem tisztelendő segédet, hogy mint ifjú tanítót éber figyelemmel kísérje, ha legkisebbet is észre vesz mellette, ami tetszeni nem fog azonnal, barátságosan, s egyszersmind komolyan is figyelmeztesse, a munkához szoktassa, szóval... minden jóra kapassák, sőt nem fog ártani, ha a tantárgyakat is kiszabandják neki. Az ember olyan, hogy mindent kész szívvel fogad."[495] Brózik Gusztáv hamarosan mindenki megelégedésére szorgalmasan végzi munkáját. Dr. Szeberényi Gusztáv 1877-ben elégedett tanításával. Állandó betegeskedése azonban gátolja teendőiben, így Krajcsovics Pál – később szarvasi rendes tanító – a segédje.[496] Mindkét nemet a lehetőségekhez mérten jól tanította.

AZ ISKOLÁBA JÁRÁS KÖRÜLMÉNYEI

Tekintettel arra, hogy a tanítás körülményei 1723–1890 között folyamatosan változtak, az alábbiakban azokat a legfontosabb változásokat mutatjuk be, melyek az oktatási törvénykezés és a politikai események függvényében érintették a tanítás idejét, körülményeit, s ezzel befolyásolták az iskolákban folyó oktatást.

A tankötelezettség, a tanév rendje, az oktatás időtartalma jelentős változáson ment át, melybe az állami törvények mellett az egyházi intézkedések, a helyi viszonyok, a szülők anyagi állapota és a kor népegészségügyi jellemzői jelentős szerepet játszottak. Ezért az egységesülő törekvések megjelenése ellenére az egyes településeken, illetve egyházközségek iskoláiban a fenti szempontok alapján differenciálódott az oktatás.

Ha végig tekintünk a tanulók iskolába járásának módján, azt ltjuk, hogy az jelentős változáson ment keresztül a XX. század fordulójáig. A középkori házaló tanítványgyűjtéstől a tankötelezettségi törvény bevezetéséig sok idő telt addig, amíg meg lehetett győzni a szülőket arról, hogy gyermekeik számára az elemi ismeretek elsajátíttatása szükséges. Régen ugyanis a legalsó iskolákba toborzás útján gyűjtöt-

[494] Canonica Visitatio. 1877. 26.
[495] Horváth Sámuel körlelkész levele Jeszenszky Károlynak 1855. okt. 6-án. MSZEEI 1855. III/2.
[496] Haan Lajos 1867. szept. 25-i körlelkészi jelentése MSZEEI 1867. jelzet nélküli iratok.

ték a gyerekeket. Tavasszal, Gergely napkor (március 12.) házról házra járt a tanító néhány tanítványával, mindenhova bekopogtak, ahol 7–8 éves gyermek lakott. Itt a tanulók színjátékot, verseket adtak elő, énekeltek anyanyelvükön, szerepeltek annak érdekében, hogy ílymódon csalogassák őket az iskolába, s felcsillantsák a tudás szépségét, az iskolarektor pedig hangoztatta a taníttatás szükségességét, az iskola fontosságát. A Gergely nap a tavaszi félév kezdetét jelentette. [497] Tehát az iskolás korú gyermekek gyűjtése a tanítványok körébe alapvetően ettől a fáradságos, egyben leleményes szervező munkától függött.[498]

„Iskoláskorú gyermeken" 1845-ig olyan „iskolára alkalmas" gyermeket kell értenünk, aki 5–6 évestől 8–9 éves korú. Az 1777-es Ratio Educationis, majd az 1803-as is a 6. évre teszi a kisiskolába lépés időpontját. A II. Ratio ugyanakkor megengedi, hogy az értelmesebb gyermekek korábban is megkezdhessék iskolai tanulmányukat. A rendelkezés további fontos jellemzője az, hogy a kisiskolába járás évterjedelmét nem szabta meg. Ez alapján a továbbiakban Mészáros István meghatározása alapján az „iskolára alkalmas" gyermek kifejezést használjuk.[499]

A *tankötelezettség* is csak fokozatosan alakult ki. Az iskolába való járás hivatalos, állami kötelezése és ellenőrzése még az I. Ratioban nem szerepelt. A tankerületi népiskolai felügyelők 1778. évi értekezletén is csak az került a határozatba, hogy a városokban minden szülőt ösztönözni kell arra, hogy a gyermekét az iskolába küldje.[500] Az 1777-es rendelkezés ugyanis a szülők kötelességévé tette a gyermekek iskolába járatását: „A természet a szülők feladatává tette gyermekeik tanítását, amíg azok nem érik el a megfelelőbb nevelésre alkalmas életkort."[501] Ebből következett az is, hogy az iskola fenntartását és működtetését is a szülők kötelességévé tette. A tanító fizetése, javadalommal való ellátása, az iskola felépítése, karbantartása is a szülők feladata volt, az addigi szokásoknak megfelelően.[502]

Az iskolába járás ideje is állandóan változott. A tanévkezdés időpontja többször módosult, a tanulók iskolába való járatásának folyamatosságát a mezőgazdasági munkák rendje határozta meg, melynek szükségességét az egységes állami törvények is kimondották: „az lenne a kívánatos, hogy a falusi fiatalokat nyáron éppen úgy, mint a téli időszakban egyaránt kötelezzék az iskolai tanításra egészen addig, amíg el nem jutottak a mezőgazdasági munkák végzésére alkalmas életkorig. Ez azonban közülük nyilvánvalóan csak kevesektől remélhető, a szülők legtöbbje ugyanis még öt-hat éves kort alig elért gyermekeiket is igénybe veszik a szántóföldön, a ház körüli munkákban és másféle foglalatosságokban, ennek ellenére *meg kell tűrni ezt a szokást,* amelyet a régi hagyomány tett elfogadottá. *A köz szempont-*

[497] Az eredetileg Gergely pápa nevéhez kötődő katolikus ünnep meghonosodott az evangélikus szlovákok körében is. BÁLINT 1977. I. 246–252.
[498] GAÁL 1940. 68.
[499] MÉSZÁROS 1979. 302.
[500] MÉSZÁROS 1979. 301.
[501] Ration Educationis. Buda, 1777. 70. §. MÉSZÁROS 1981. 55.
[502] MÉSZÁROS 1981. 55; MÉSZÁROS 1984a. 34.

jából ez ugyanis nagyon hasznos, mert szerfölött fontos, hogy a falusi fiatalok már az »az első körmöcskéjük megjelenésétől kezdve«, mintegy edződjenek és az egész életük folyamán végzendő nagyon nehéz munkához idejekorán hozzászokjanak."[503] A köznép, a parasztság, a falusi lakosság mezőgazdasági munkavégzésének szükségessége így szerepel nevelési célként, s hat az oktatás idejének meghatározására. „A dolog azért úgy rendezendő el, hogy amikor a mezei munkák már befejeződtek, akkor arra kell kötelezni azokat az ifjakat, akikre a szülőknek már kevéssé van szükségük, hogy járjanak az iskolába, és fentebb említett ismeretkörök tanulásával a reggel hét órán keresztül, valamint délután is ugyanennyi ideig foglalkozzanak."[504] Azok számára, akik a fontos munkavégzés miatt lemaradtak, illetve hogy a télen szerzett ismereteket nyáron el ne felejtsék, a vasárnapi ismétlő iskolákat vezették be: „ ezért igen hasznos lesz, ha a tanító az ünnepnapokon és vasárnapokon, a plébános által tartott hittanoktatás előtt vagy után, összefoglalva átismételteti mindazt, amit a télen tanított."[505] A munka és a tanulás közjó szolgálatba állításának szemlélete határozta meg az I. Ratiot, ezért alapelvként más iskolatípusokban való tanítás ideje és időtartama is ennek megfelelően alakul. Így a mezővárosi anyanyelvi iskolákban „könnyen megérthető, hogy sokkal kevesebb tanuló jár az iskolába nyáron, mint télen, vagy az ősz végeztével, illetőleg a tavasz elején. Szükséges tehát a hagyományos szokás tudomásul vétele. Ezért mielőtt ebben az ügyben végleges és általános határozatokat hoznának, ki kell kérni azoknak a felügyelőknek a véleményét, akiknek irányítása alatt állnak az iskolák."[506]

A mezőgazdasági munkák tehát befolyásolták a tanévkezdés időpontját. Az időpont adott volt, de mégis eltelt néhány hét, sokszor hónap is, mire a tanulósereg összegyűlt. Általában a tanév csak a rossz idő beálltával, a munkák végeztével kezdődött, novemberben. 1786. június 15-én jelenik meg az a királyi rendelet, amely szerint a tanévet szeptember 1-jén kell elkezdeni. Ez a rendelkezés 1790-ig marad életben, azután a kezdést hivatalosan november 1-jére teszik.

Az oktatás körülményeire vonatkozó első összeírást 1770-ben rendelte el először a Helytartótanács. Ennek értelmében évenként kellett jelentést készíteni a megyei iskolákról. Az adatok összegyűjtése 1771-ben történt, s a Helytartótanács elé terjesztésük 1777-ben. A felmérés az első adatokat tartalmazza Békés vármegye iskoláinak állapotáról is, mint arról szóltunk már a korábbi fejezetekben. A felmérés viszonylag pontos adatokat szolgáltat a vármegyei szlovák iskolák állapotáról, a tanítókra, a nemzetiségekre és felekezetekre, a tanulók számára, a tananyag milyenségére vonatkozóan. 1788-tól sorra jelennek meg olyan intézkedések, amelyek sürgetik az iskolába való járás szükségességét. Az evangélikus egyetemes közgyűlés elrendeli, hogy egyetlen fiú vagy leány sem vehet úrvacsorát, mielőtt kijárná az

[503] MÉSZÁROS 1981. Ratio Educationis 89. §.
[504] MÉSZÁROS 1981.
[505] MÉSZÁROS 1981.
[506] MÉSZÁROS 1981.

elemi tagozatot. Jegyeseket nem esketnek meg, ha nem rendelkeznek az iskola befejezését igazoló bizonyítvánnyal. Az egyház tehát nemcsak indirekt, illetve szószéki meggyőzést alkalmaz, hanem direkt intézkedésekkel szorítja a hívek gyermekeit az elemi iskola elvégzésére. Ekkor jelenik meg - ezt megerősítve, 1788. szeptember 4-én - az a királyi rendelet is, amely szerint egyetlen fiút sem lehet inasnak felfogadni, ha nem mutatta be hitelt érdemlő bizonyítványát arról, hogy iskolát végzett, és helyesen tud írni, olvasni. Ezen intézkedések nemcsak ösztönzőleg vagy kényszerítőleg hatottak, hanem emelték az írástudók és iskolázottak számát.

A tankötezettségre vonatkozóan 1787-ből származik az az első adat, amely általános vonatkozással fogalmazza meg az iskolába járás szükségességét: „ mindkét nemen lévő gyermekek idejeknek 6. esztendejétől fogva általában mindenkor, de legfőbbképpen nyáron az oskolák járásához erősebb és súlyosabb fenyítékkel az atyák által szoktassanak. Az olyan magzatok pedig, kik már oskolájukat végzették, innep és vasárnaponként a tudományoknak nagyobb gyakorlása végett megírt módon kirendelt órákban való megjelenése ugyancsak az atyától azeránt veendő szoros felelet alatt kényszeríttessenek."[507] II. József 1789-ben utasítást adott a kisiskolák felügyelői részére, amelyben sürgette, hogy minden 6–12 éves korú gyermek látogassa az iskolát. Ettől az évtől kezdve egymás után érkeztek a Helytartótanács rendeletei, hogy a szülők ne marhákat legeltessenek gyermekeikkel, hanem iskolába küldjék azokat. 1795 után is érvényben maradt a népiskolák elvégzésének szükségessége, bár Sándor Lipót halála után József főherceg kezdetben ennek nem látta szükségességét. A bécsi államtanács azonban kimondta, hogy a nemzeti nevelés elve szellemében szükség van a falusi népiskolákra, hiszen ez a jó állampolgárrá nevelés eszköze. A népet ugyanis befolyásolni lehet a népiskola által a kormányzat célkitűzéseinek érdekében, s ez összekapcsolható a hasznos gazdasági ismeretek terjesztésével.[508] A Helytartótanács 1796. április 1-jén hozott rendelete alapján Békés vármegye július 12-i közgyűlésén rendelte el, „minthogy a gyermekek a tanulástól elvonattatnak, azért, hogy a közpásztorok nem léte mia' a barmok legeltetésére fordíttatnak, erre nézve parancsoltatik, hogy a szolgabírák urak, minden helységekben tegyenek oly rendeletét, hogy közönséges pásztorok tartattattassanak, a gyermekek pedig szorgalmatosan az oskolába járattassanak, a szófogadatlan szülék megbüntettessenek." A helytartótanácsi rendelet - „ minthogy az ilyen gyermekek a marhával délelőtt 9 óra tájban a mezőről megtérnek, s délután 3–4 óráig, otthon vannak" –, megengedi, hogy „ezen üres idejek alatt legalább 2 órát tartozzanak napjában az oskolában tanulni."[509]

Közbevetőleg a tanulók elhelyezésének körülményeire vonatkozóan szükséges megjegyezni, hogy ebből az időszakból találjuk a helyi és más megyei szlovák iskolákra vonatkozóan azt az adatot, miszerint a fiúkat és leányokat külön tanítot-

[507] IMPLOM 1971. 328.
[508] MÉSZÁROS 1984a. 45.
[509] IMPLOM 1971 II. 328.

ták. Ez nem csak tanulócsoportot, vagy osztályt jelentett, hanem más iskolai épületbe való járatást is. Szarvasról írja Zsilinszky Mihály: „Már Markovitz Mátyás korában jónak látták a fiúgyermekeket külön választani a leányoktól, s ehhez képest két iskolát alapítottak.[510] A továbbiakban az állami rendelkezéseknek megfelelően a II. Ratio Educationis megjelenése előtt az 1801-ben megjelent falusi népiskolákra vonatkozó első hazai nyomtatott szabályzat említendő meg. Az „Instructio" egyébként az I. Ratio szövegét magyarázza, s a megjelent rendelkezéseket foglalja összse.[511] Az 1801. júniusában kiadott rendelkezés VIII. fejezete kimondja - utalva az I. Ratio 89. §-ára –, hogy minden településen a tanítónak össze kell írni az 5–10 éves leányokat és a 6–12 éves fiúkat, róluk névsort kell készíteni. Ennek alapján minden hónap végén össze kell állítani a hiányzók listáját, s ezt átadni a plébánosoknak mint a népiskola igazgatójának, akinek az a feladata, hogy az iskolába nem járó gyermekek szüleit figyelmeztesse, s ha ez eredménytelen, akkor a falu bíráján keresztül igyekezzen azokat kötelességükre szorítani, s ha ez sem használ, akkor jelentenie kell a tankerületi népiskolai felügyelőnek. Ugyanitt kimondja első alkalommal, hogy a tanítás a falusi népiskolákban egész éven át folyik, kivéve a nyári mezőgazdasági munkák időszakát, mégpedig reggel két és fél órán át, s délután is ugyanannyi ideig. A pásztorgyerekek délelőtt 9-től délután 3–4 óráig otthon vannak, ezért ők legalább két óra hosszat kötelesek a közbeeső időben részt venni az iskolai tanításban. Ugyanez vonatkozik a szegény szülők nagyobb fiaira is, akik a ház körüli munkákban, valamint a mezőgazdasági munkákban segítkeznek, s azok számára pedig, akik az iskolából kimaradtak, és már folyamatosan a mezőgazdaságban dolgoznak, az ismétlőiskolába, vasárnaponként kell járniuk.[512] Látható a fentiekből, hogy a tanulás és a munkavégzés szükségessége mennyire fontos, és hogyan kerül elfogadottá, ugyanakkor megszorító intézkedéssé. Hogy ennek bevezetése miként történt, s milyen hatással volt a paraszti társadalom egyes rétegeire, az iskolába járás gyakoriságát érintően nem rendelkezünk történeti adatokkal.

Az említett „Instructio" XVII. fejezete határozza meg a tanév oktatási és iskolai szünnapjait is, utalva rá és kiegészítve az I. Ratio 242. §-t. „Csütörtökön nincs tanítás, szünet van február 12-én, a király születésnapján, valamint Ferencnapkor. Hogy a csütörtöki nap meddig maradt tanítás nélküli napnak, erre vonatkozó adattal nem rendelkezünk. Az egyes szünnapok betartását a kor politikai szemlélete határozta meg. Az iskola életére vonatkozó eseményeket - például hiányzások, tanulói létszám változása - ezek után már pontosabban kellett elkészíteniük a helyi iskolaigazgatóknak, s félévenkénti jelentésekben elküldeni a tankerületi népiskola felügyelőjének, minden évben április 10. határidővel.[513] Az említett állami és egyházi rendelkezések jól ösztönözték az iskolalátogatók számának növekedését, de

[510] ZSILINSZKY 1872. 81.

[511] Teljes címe: „Instructio e Ratione Educationis et e benignis normalibus resulotionibus regiis exepta, juxta quam scholae triviales vernaculae administrandae sunt. Buda, 1801.

[512] „Instructio..." VIII. fejezet. MÉSZÁROS 1984a. 116–117.

[513] MÉSZÁROS 1984a. 17–118.

hogy milyen módon növelték az iskolát végzettek számát, erre vonatkozóan nincsen adatunk. Mindezek az intézkedések megmaradtak a „lehetőleg minél több gyermek járjon a kisiskolába" elv alapján - állapítja meg Mészáros István.[514]

A fentiek alapján még nem beszélhetünk iskolakötelezettségről. Ennek első nyoma a II. Ratio Educationis 11. §-ában van, amely elrendeli, hogy a falusi fiúk és leányok 6 éves korban kötelesek elkezdeni a tanulást. Arról nem szól a rendelkezés, hogy hány évig kell iskolába járniuk. Itt is nagy fontossága van a mezőgazdasági munkavégzésnek, amely befolyásolja az iskolába járás gyakoriságát. A feudális jogrendből eredően az a szülő büntethető csak gyermeke iskolázatlansága miatt, aki jobbágy származású.[515]

A II. Ratio tehát alapvetően abban különbözik az elsőtől, hogy bevezeti a tankötelességet és annak meghatározza az idejét. Arra vonatkozóan azonban, hogy meddig kell a tanulmányokat folytatni, nincs utalás. Valószínűleg addig, amíg az anyagot el nem végzik. A szülők mellett a megyei hatóságok képviselőinek, a helyi plébánosoknak adja feladatul, hogy ösztönözzék és meggyőzzék az iskolába járás hasznáról a lakosságot.[516]

Az I. Ratio szellemében íródott Schedius-féle evangélikus tanterv, mely a II. Ratióval egy időben jelent meg, hat vagy hét éves korra teszi az iskolakezdés idejét: „Ezekbe az iskolákba hat vagy hét éves koruktól küldhetők a falusiak fiai és leányai, ahol azok, aszerint, hogy nagyobb vagy kisebb gyorsasággal végzik az előrehaladásukat, a 11. vagy 12. éves koruk eléréséig maradnak, de előzőleg az első úrvacsora vételéhez kellően elő kell készíteni őket."[517] E tanterv egyértelműen az igazgató kötelességévé teszi az iskolába járás ösztönzését. Az ő dolga „azon fáradozni, hogy a szülők, rokonok, elsősorban a földművesek indítást nyerjenek, hogy gyermekeiket rendszeresen járassák iskolába, és mindent megtegyenek, amit a hatásos iskolai neveléshez otthon is hozzá kell adni."[518] Ezért „minden módon törekedjék azt elérni, hogy a szülők, gyermekeiket szorgalmasan járatását iskolába." Az iskolalátogatás javítását az egyházmegyei felügyelet feladatává is teszi. Az ő kötelességük között is szerepel a szülők meggyőzése: „Győzze meg a szülőket a nyilvános intézetek szükségességéről és előnyösebb voltáról, eléjük tárva a szomorú következményeket, melyek az evangélikusságra szükségképp származnak és származtak abból az egészségtelen viszketegségből, hogy gyermekeiket odahaza neveltetik."[519] Schedius és a tanterv alkotói szerint a tanítási napokat is megváltoztatnák a „Rendszer" bevezetésével. Szerintük a szokássá vált hosszú tanítási szünet „az evangélikusok mindenütt dicsért szorgalmának, sem szorongató helyzetüknek nem

[514] MÉSZÁROS 1979. 301.
[515] II. Ratio 3.§, 11.§. MÉSZÁROS 1984a. 134-135.
[516] MÉSZÁROS 1968. 63-88; MÉSZÁROS 1984a. 121-131.
[517] „Systema scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria." Buda, 1806. 6. §. In: A magyar neveléstörténet forrásai (ford. Terray Barnabás, szerk. Barkó Endre) VII. OPKM Budapest, 1992. 7.
[518] Uo. 32. § 4. 49.
[519] Uo. 33. §. 2. pont. 51.

felel meg." Ezért azt csökkenteni kell, így minden héten a vasárnapokon kívül csak szerdán és szombaton nem lenne tanítás. A nyári szünidőt a második félévi vizsga után hat hétig számolnák, július 15-től augusztus végéig.[520] Tudjuk, hogy a tanévkezdés időpontját a lelkész-igazgatók megpróbálták betartatni, de a tanulók sokkal hosszabb szünidőt engedélyeztek maguknak a tavaszi, nyári, őszi idénymunkák és a betegségek miatt.[521] A különböző munkák mellett az utóbbiak jelentettek igazán nagy veszélyt az iskoláskorú gyermekek számára, tekintettel arra, hogy sokszor olyan járványos megbetegedésekről volt szó, amely áldozattal is járt. Például 1808-ban a himlő elleni intézkedésekként háromnyelvű - biblikus cseh, magyar és német - nyílt levélben szólt az egyház tanítóin keresztül a szülőkhöz. Felhívja a figyelmet a hólyagos himlő elleni védőoltás beadására és az elmulasztás következményeire: „Ezek írtóztatóan dühösködnek az ártatlan kisdedek között, sok ezreket ölnek meg minden esztendőkben, sok ezreket melyeket halálos csapástól meg nem menekednek, elsirathatnak, vakokká, süketekké, némákká, bénákká egész életjekbe nyomorultakká teszik... Ezen védőoltás már több esztendőktől fogva az egész pallérozott világban elterjesztetett."[522] Az iskolalátogatottság okai Berényben, Csabán, Komlóson hasonlóak voltak. Tótkomlóson az iskolai mulasztások leggyakoribb okai a mezei munkák, disznótorok, temetések, télen a nagy sár - különösen a szállásokról bejáró gyermekek esetében - voltak. Az iskolába járás rendszere még mindig kialakulatlan, gyakran csak a helyi szokás alakítja a személyes akaráson túl. Tótkomlóson 1836-ban Szent Mihály nap után kezdtek járni a lányok, de a nagyobb fiúk csak október végétől.[523] A nyári tanítás bevezetése, és a kései vizsga még jobban növelte az iskolai kaotikus viszonyokat. Haan Lajos írja, hogy „az iskolákban július, augusztusban is van ezer tanulónk." Ez a kísérlet azonban nem vált be. A tanítóegyesületi konferencia értékelése ezzel kapcsolatban: „A nyári tanítás meddő, mert minden nap más gyereket lát a tanító maga előtt. A gyerek egyénileg határoz a fölött, mikor legyen szünete, ami igazi paródiája az iskolának."[524]

A mezőberényi tanodában kiegyensúlyozottabb volt az iskolai év. Ennek kezdetét és végét igyekeztek betartani és betartatni. Az 1842/43-as tanévben a fiú tanodában „A második tanodai fél-évfolyam február 9.[kétől] egész Ápril hó 25[kéig] terjed." A betartására vonatkozóan a tanító a következőeket jegyezte fel: „ennek elején a' növendékek szorgalommal kezdik gyakorolni az őket képező helyet, de bekövetkezvén a' szántás s egyéb mezei munka ideje - engedelmességből és segítségre szorult szüleiknek - azonnal hanyagolák a' Tanodát, úgy annyira, hogy kivált a' leg közelebb tartatott nagyobb próbatételként harmadánál több közülük alig jelent

[520] Uo. 25. §. 41.

[521] A megye más iskoláiban is hasonló volt a helyzet. Az 1810-es békéscsabai Canonica Visitatioban jegyzik fel: „Az iskolaidő mind télen, mind nyáron tart, ámbár nyáron kevesebben jönnek össze." HAAN 1991. 166.

[522] MSZEEI Protokoll II. 1808. 65. pag.

[523] SZINCSOK 1996. 269-282.

[524] SEBŐ 1994. 79.

meg."[525] A fenti okok miatt fordult a lelkész a helyi elöljárósághoz, hogy segítségüket kérje a tanítók fáradságos munkájához: „... hivatalosan kérném T. Cz. Uraságtokat, nyújtanának segítő kezeket a' Tanító Uraknak, a' növendékek Oskolába való jártatására, 's legalább a' nyilvános vizsgálatokig az oskolai seregnek egyben marasztásra."[526] A fiú iskola tanítója jellemző képet rajzol fél év végén naplójába írt értékelésében: „Eredetét veszen ezen tanodai év Szeptember hó 20[kától], a' mikor is kezdenek gyülekezni a' növendékek, de elég hátráltatására szolgált a' Tanítóknak, hogy számuk igen apródonként növekedett, úgy annyira, hogy igazán megvalva nagyobb része a' tanítványoknak csak október végén 's egész novemberen át,- sőt az utolsók feljövetele még December, Januárius és Februáriusban is történik. Egyedül az feledteté a' Tanítóval az ebből történtetett kedvetlenséget, hogy azok, kik már feljövének, az első félévben folytonosan, 's szünet nélkül látogaták Tanodájukat. – Összes számuk szerint midőn már az egész tanítványság egybegyűlt 211-en valának."[527] A félévi vizsga időpontját itt február 6-ra tették. Hogy egy teljes tanév viszontagságait átérezhessük, érdemes megfigyelni ugyanezen tanév második félévének tanítási, mulasztási körülményeit és okait. „A' második félévben – az elsőhöz képest – nem nagyobb sikerrel lehetne haladni, mivel itt ismét – noha teljes, számuk volt a' növendékeknek, annyiban, hogy ekkor már nem szaporodtak – azon rend-kívüliséget kelletett tapasztalni a' Tanítónak: hogy a' midőn javában állana a' tanítás, – épen olykor közel fele növendékeinek hijánya miatt azoknak üres helyeit kénytelen vala szemlélni a' Tanodában, – 's ezt innét leginkább a' rossz időknek tulajdoníthatni, mely Február közepétől egész Márczius közepéig roppant saraival érezteté velünk is a' nem kedvező járását."[528] Az egyházi iskolában a tavaszi tömeges úrvacsoravétel után is csökkent a gyermekek létszáma, mint ahogy arról panaszkodik a következő tanév végén a tanító: „Megerősítésük után, nem csupán ezeknek, de az egész növendékségnek fele hiányzott a tanodában szüntelen, sőt néha kisebb számmal is találkoztak, amiért a tanításban a' haladás igen sokat szenvedett, mivel a' még feljáróknak is némelly része egy-két napig feljött és tanult, utána pedig ugyanannyit mulasztott."[529] Hogy a különböző okok miatt hogyan alakult az egyes években a tanulói létszám, arra érdemes egybevetni a tanév statisztikai adatait (a fiú tanoda 1843/44. és 1844/45. évi statisztikai adatait).

A tankötelezettséget az 1845-ben megjelent királyi rendelet is megerősítette, sőt minden szülő esetében kötelezővé tette, bármilyen legyen származása. A gyermekeket 6 éves korukban elemi iskolába kell beíratni, azt 6–12 éves korukig elvégeztetni. Ellenkező esetben a szülő büntetés alá esik. Ettől függetlenül – általános érvénye ellenére – az 1845/46-os tanévben jelentősen nem javultak az iskolába járás körülményei, a tanulók rendszeres iskolalátogatása. „Az első félévben – írja a taní-

[525] BML Mb. ir. Fiú Tanoda jkve. 1842/43.
[526] Uo.
[527] BML Mb. ir. Fiú tanoda jkve. 1843/44.
[528] Uo.
[529] Uo. BML Mb. ir. Fiú tanoda jkve. 1844/45-ös tanév.

tó – részint a' sok szülék, gyermekeik nevelése iránti hanyagsága, – részint pedig az időjárás mostohasága miatt a' tanítás, – mint szokás szerint – nagy részben szenvedett, 's ez nálunk , sőt tán egész korunkban azon ok, mely orvoslást igényelne, mivel rendszerint ezzel kénytelenek magokat menteni a' tanítók."[530] A második félév annyiban különbözött az elsőtől, hogy „most nem a' sarak, mostoha időjárás vagy ruha-hiány miatt maradtak el a' növendékek, – hanem azon divatozó oknál fogva, melly szerint szüleiknek a' beállt munka időben segítségül kellene lenniük. Ezen elmaradások pedig olly korán vevék kezdetöket, hogy mondhatni, egész négy hét alatt a' leendő tanodai szemle előtt 70–80 növendék naponkint hiányzott a' tanodából, a' minek is elegendő tanuja, a' név jegyzéknek tanodabeli kimaradás rovata" – írja a tanító.[531]

Hogy az egyes tanulók folyamatos iskolába járásáért mennyire küzdöttek a tanítók, a fentiek kellően bizonyítják. S mind emellett a gyülekezet lelkésze, s egyben a felügyelő alesperes tapasztalva a nehézségeket, maga is keserűen, de ösztönzőleg szól tanítóihoz, belátva a tanulók egybetartásának nehézségeit. „Kiki érzi, melly szükséges, 's tudja kiki Kegyetek közt, melly üdvös vólna az, a' mit e' hon melegebb keblű férfiai a' népnevelés tekintetében nyilvánosan bölcsen kimondottak: ti. hogy az elemi vagy népiskolások, ne csak négy, vagy öt, hanem mind más jól rendezett iskolákban 10 hónap alatt egy évben minden szorgalommal taníttassanak, 's e' szerint a' vizsgálatok is csak a' június végével – ha szeptemberrel kezdett az iskolai év – tartassanak meg. De mi ugye távol vagyunk még attól? Kik alig tudjuk megtartani addig kis seregeinket az iskolánál, meddig a' déli meleg éghajlat nyájas fecskéinket. Minthogy Húsvét volt mind eddig jelszava az elemi iskoláinknak a' rajzásra, tehát jó Istenünktől megáldva most is legyen azzá."[532] Brozmann Dániel körlelkész levelét a tanító az iskolai anyakönyvbe másolta, valószínűleg mintegy önigazolásul az oktatás nehéz, mások által is ismert körülményeire vonatkozóan. Jellemző, hogy hosszú évek során mindkét iskolai jegyzőkönyvben az egyes tanévekről szóló feljegyzések nagyobb részét a tanulók mulasztásának okairól szólók teszik ki. Hogy a tananyag tanító számára elfogadott, vagy a tanmód egyéni megválasztása mellett ez a határtalan küzdelem valóban milyen lényeges volt, azt a leányiskola jegyzőkönyve is tanúsítja, melyben a tanító mintegy magának panaszkodva örökíti meg az év eseményeit. „A' kisebbek közül sokan és sokat mulasztottak, mi mindenütt és minden tanodában történni szokott. Baj ugyan, de hát ki tehet róla? Itt a' mulasztási rovat évről-évre, 's benne a' mulasztási jegyzetek, látja azokat szemeivel a' Nagyon Tisztelendő Körlelkész Úr, de hát mit tehet róla? Nincs hatalmába adva, hogy az olly Szülőket maga elébe idézve, bölcs belátása szerint, szigorúan megfenyítse? Tudja, 's látja minden nap maga a' helybeli lelkész úr is, hogy nints különben – de hát mit tehet róla? Így látja ezt hasonlólag a' Tanoda Oktató – restel-

[530] Uo. BML Mb úr. Fiú tanoda jkve. 1845/46-os tanév.
[531] Uo.
[532] Uo.

li a' dolgot ugyan, de hát mit tehet róla? – Minek hát a' rovatok? Vannak, csak hogy ott legyenek! Nem csoda, hát ha a' gyermekek elbízva nem jönnek fel a' tanodába, vagy ha jönnek is, csak akkor, – ha nekik a' szülőknek úgy tetszik. - Bizony, bizony erre több gondot fordíthatnék. Itt osztán a' gyümölcs, melly elég nagy ugyan, de nem érett."[533] Látva a tehetetlenséget, a következő tanév feljegyzéseinél a fiú tanoda tanítója egyértelműen a szülőket marasztalja el a tanulók mulasztása miatt. „Szükségtelen itt érintenem azon hanyagságot, melly mindeddig az iskolai növendékség, tanodába járásánál észrevehető, s melly egyedül a' szülék hibájának méltán sorolható. Figyeljen csak minden tanító azon feleletbeli okokra, mellyeknek a' szülék az iskoláról eltartott gyermekeiket kibeszélni és kimenteni igyekszenek. - 's látni fogja, hogy azon hanyagság leginkább az elkényeztetésen alapszik. Tapasztalt dolog, hogy a' paraszt-gazda sokkal kényesebben neveli gyermekét, mint az Úr. Ő félti őt bunda nélkül kibocsátani a' hűvösb levegőre, – ő a' testi gyakorlatoktól - melyek híjával a' lélek is szenved - egészen elvonja őt anyagilag, mint szellemileg. Még ezen hibán orvosolva nem lesz, addig a' mi falusi iskoláinkról csak keveset lehet várni. Így sántikálva ezen kitett 1846/47 iskolai év első felében, eljutánk végre a' kisebb szemle napjához, melly a' N. T. Jeszenszky Károly Úr, helybeli lelkész által Febr. 2^{kán} tűzetett ki."[534]

Az iskolába járást mindjárt hivatala elején igen erősen ösztönözte az 1842-től szolgáló id. Jeszenszky Károly gyülekezeti lelkész, aki később körlelkészsége idején is hathatós intézkedéseket tett, és szép eredményeket ért el e téren. Az 1846/47-es tanév a leányiskolában is szépen indult a templomi kihirdetés után. „Ez évben - amint nagyon tisztelendő Jeszenszky Károly úr kihirdeté, miszerint itt az ideje, hogy az oskolás gyermekek kezdjék el a' Tanoda járásaikat - azonnal - mindjárt első nap szépen gyülekeztek, 's bár harmadik szeptember volt, mégis 50 növendéknél többet írtam be. - Azonban minél tovább, annál kevesb tanítvány jelentetett 's írattatott be. Jöttek, hozták őket egyenként, egész karácsonyig, sőt év után is jöttek némellyek" - írja a tanító.[535] Hogy a lelkiismeretes tanító mennyire nem tudott megküzdeni a korabeli járványok következményeivel, azt jól tükrözi az ugyanezen tanév második felére vonatkozó bejegyzése: „Ezen második tanodai év nagyon kevés ideig tartó, különösen az ideje, melly Februárius 1.^{sŏ} napjától csak Ápril. 13^{-ig} terjed. Ezen kurta idő alatt folytatánk Tanoda járásainkat elég szorgalommal, de csak azokkal, akik szorgalmasan jártak abba. Hat éve múlt, hogy tanoda járásomat folytatom, de nem volt év, mellyben annyi beteges tanítványaim lettek volna mint ez évben. Két száz tíz tanítványaim közül alig járt egész húsvétig 90.–100. a többi mind betegen oda-haza maradt. Húsvét után 50–60 növendékkel megszaporodott tanodánk, – olyanokkal, amelyek első Februárius óta Ápril 5-ig soha oskolát nem láttak - következésképp a' tanúlásban sem vettek részt, – s most a' közszemle előtt egy

[533] BML Mb ir. Leány tanoda jkve. 1845/46.
[534] BML Mb. ir. Fiú tanoda jkve. 1846/47.
[535] BML Mb ir. Leány tanoda jkve. 1846/47.

héttel jelentek meg. Hogyan adhassak én jó próbát azokkal? Mit mutassak én az ilyen elhanyagolt gyermekekkel? Erre bölcs ész könnyen adhat választ..."[536] Ugyanezen évben a fiúk iskolájában sem volt jobb a helyzet, ahol a 208 beiratkozottból 142 jelent meg a vizsgán, 66 pedig távol maradt.[537] A himlő járvány okozta iskolai nehézségek természetesen nem szűntek meg egyhamar, így a fiú iskola tanítója a következő - 1847/48-as - tanév elején is szenvedi következményeit. „Fölösleges mondani, hogy elemi iskoláinknak a' számos akadályok egyike 's tán legnagyobbika, melly a' nevelést gátolja, a' tanodában rendetlen járás. A' gyermek késő jön fel, 's mi több, azon pár hónapnyi időt is, mellyről vizsgák alkalmával számolni szokott, nagyobbára rendetlenül használja föl, számtalanszor elmulasztva a' tanodai leczkéket. Nem csoda azután, ha az ilyen gyermek kapkod, ezt lehetetlen nem tennie, mert előtte a' tanok szétrongyolván, 's a' tanulmányok fonala sok helyen szakadott. Oka az ílly rendetlen járásnak többféle. Jelen évben, hogy a' többi okokat elhallgassam, az ennyire dühödött himlő-járvány, melly különösen -annyira elharapódzott, növendékeink között, hogy az egész Február hónapon át 70–80 hiányzott közülök a' tanodából" - írja.[538] A tanító elmélkedése jól érzékelteti a körülmények nyomasztó terhét, s a több éves megoldatlan problémák súlyát. Hogy milyen egyéb gondok is jelentkeztek a történelmi időt élő tanítás alatt, azt a leány tanító feljegyzése mutatja: „Helybeli Nagyon T. Jeszenszky Károly Lelkész Úr ez Évben Tanodánk fölnyitását September 9[kére] tűzte, 's hirdette ki. Oskolánk poros, piszkos. Lestyán Pál gondnoksága alatt meszeletlen falait mindjárt a' kitűzött napon tizen négy növendék bámulatosan üdvözlé. Oskolám minden gondnok alatt tiszta, csak az fent nevezett alatt piszkos volt. Növendékeim nagyon lassan gyülekeztek, 's kivéve egyet majd egész Karácsonyig tartott öszve jövetelük."[539] „Kis szemlénk végeztével[540] növendékeim hét nap szűnidőt kaptak. A szünidő után még meglehetős számmal gyűlének egybe, de egy pár hét múltával, az az Martius elejitől kezdve annyira kezdének gyérülni azok, hogy tanodámba naponta 80 tanítványnál több hiányzott - 's ez így ment közvizsgánk utó napjáig. A' kimaradásnak eleinteni okuk az vala - hogy idei tavasszal nálunk - talán éppúgy mint másutt - uralkodtak a' Vöröshimlők. 'S így világos, hogy tanodám ez 1848-ik évben igen sokat szenvedett, a' tanodajárás nem menvén rendesen - így abban a' haladás is háttérbe szoríttatott, szóval, dolgunk nem ment, mehetett úgy mint máskor 's a' mint kívántam igen sok szállt sírbolt hajtás alá volna. Jelenleg a' kimaradtak 's jó idő olta iskolába nem járók többé nem betegek - hanem részint liba pásztorokká, részint tanyásokká lettek. - Talán Isten megadja az új világban elérnem azt is még, hogy leend több hatalmam

[536] Uo. 1846/47.
[536] Uo.
[537] BML Mb ir. Fiú tanoda jkve. 1846/47.
[538] BML Mb ir. Fiú tanoda jkve. 1847/48.
[539] BML Mb ir. leány tanoda jkve. 1847/48.
[540] 1848. február 15.

féken tartani növendékeimet."- jegyzi meg keserűen a fiúk tanítója.[541] Természetes, hogy az 1848-as események befolyásolták a helyi lakosság és gyermekeik életkörülményeit. Hiteles adatokat találunk az 1848-as oktatási nehézségeket illetően a folytatásban: „Soha oly rögtön nem tűntek el tanítványaink az iskolából, mint ezen az 1848.-dik évben. Mi lehetett ennek az oka? Minden bölts ész tudni fogja, ha a' 15-dik Martiusra vissza emlékezend. Az ország bonyolódásai itt kezdődtek, – mellyek minél tovább haladánk az idővel annál mélyebben és mélyebben harapództanak. 'S ez volt a' következménye, hogy 1sŏ Májustól kezdve 1sŏ Júniusáig 5 tanítványnál több az iskola küszöbét nem lépegette által. Melly járásnak ugyan e' hó 1sŏ napján vége is lett."[542] A szabadságharc eseményeinek hatásáról számol be a fiú tanoda tanítója is 1849-ben: „Ezen tanodai év második felében előfordult körülmények még sokkal inkább gátot tevének a' növelésbeli haladásnak, mint bár mikor is. Az ismert akadályokat elhagyva, különösen az egészségre nézve mostoha időjárást kell megemlítenem, A himlőjárvány ugyanis, 's más kórbajok annyira dühödtek a' növendékek között, hogy a' 213ról 70-re apadt le – 's mintegy annyi egész Április hónapon át hiányzott." Ez időben a vörös hólyagos himlő, a torokgyík miatt sok gyermek - gyakran 16–17 is egy hét alatt - meghalt. A lakosság aktív szerepet vállalt a szabadság, a haza oltalmazásában. A férfiak Makóra, Nagybecskerekre, Aradra, Világosra vonultak. A tanító is részt vett a szabadságharcban: „... mint őrmester magam is mentem vala el" - írja a fiú iskola tanítója.[543]

A korabeli szokás szerint jellemző volt az, hogy a tanévkezdés kihirdetése után, a tanulók néhány nap múlva megjelentek az iskolában, s beiratkoztak. Hat évesnél fiatalabb gyermeket nem vettek fel, de általában inkább az ellenkező végletről volt szó. Arról, hogy a szülők szívesen kitolták volna az iskolába menetel időpontját.[544] A tanítás körülményei az 1850-es években sem változtak lényegesen. Az 1851. tanév végén azt említi a fiúk tanítója, hogy a mezőgazdasági munkák miatt volt, hogy egy nap 70 tanulója is hiányzott.[545]

A tankötelezettséget az állami rendelkezések útján sikerült megszigorítani. A különböző intézkedések, melyek a bécsi kultuszminisztériumból eredtek, egyre jobban szigorították az iskolába járás ellenőrzését. Az önkényuralom időszakának ez volt az egyetlen pozitív vonása az elemi iskolákra vonatkozóan. A jó szervezőkészségű és szigorú lelkész, id. Jeszenszky Károly, kinek körlelkészsége is ez időre esik, szigorúan betartatta az intézkedéseket, melyekkel maga is azonosult. Az 1854/55-ös tanévben a fiúk tanítója tanév végi értékelésében nemcsak a februári feneketlen sarakról számol be, és a tomboló hólyagos himlőről, mik ismét nehezítették az iskolalátogatást, de a lelkész hatásos segítségnyújtásáról is az iskolába járást illetően. „A tavaszi mulasztásokra nézve, Tiszt. Jeszenszky Károly lelkész Úr eré-

[541] BML Mb ir. Fiú tanoda jkve.c. 1847/48.
[542] BML Mb ir. Fiú tanoda jkve. 1848/49.
[543] Uo.
[544] Időközben megjelent zay-ugróczi tanterv sem változtatott az iskolába járás kezdetén és időtartalmán.
[545] BML Mb. ir. Fiú tanoda jkve. 1850/51.

lyes föllépésének és közbenjárásának következtében, iskolánkban örvendetes változás történt, mit a' gyermekeknek a' vizsgálatoki számos megjelenésök is eléggé tanúsít, holott előbbi években a' vizsgálatokról elmaradottak száma rendesen megközelítette a' százat."[546] A részletes, pontokba szedett, iskolai életre, tanításra vonatkozó feljegyzésből még témánkhoz tartozó gondolatait kell megemlíteni, melyek az iskolai rend szigorítására vonatkoznak: „ Óhajtandó lenne, hogy valahára a' gyermekeknek rendes és kiszabott időbeni megjelenése az iskolában – szinte szigorú rendszabályok alkalmazása mellett életbe léphessék. A' gyermekeknek ezen rendetlen megjelenése, igen nagy akadály azok osztályozásában. A' kezdőknek mindjárt szeptember havában, és a' tavaszi vizsgálatok után kellene megjelenniök, hogy a' tanító, míg a' többiek nem veszik annyira igénybe idejét, nagyobb gondot fordíthasson rájok."[547] A tanév végi részletes statisztika is jellegzetes képet mutat az iskolai állapotokról. Eszerint 26 gyermek betegedett le a himlőjárvány miatt, kik közül hárman gyengeségük miatt végképp abbahagyták tanulmányaikat, egy tanuló meghalt, a többi pedig kigyógyult a járványos betegségből. Az iskolában összesen 220 fő jelent meg, kik közül csak öten-hatan jártak rendesen iskolába. Az év végi vizsgáról 12-en maradtak el, a fent említett három tanulón kívül. Mivel az év végén kimaradtak mulasztási okai is jellegzetesek, ezért érdemes a feljegyzést részleteiben is megvizsgálni.

Elmaradtak:

„1. Ignácz Pál, Ignác Pál juhásznak a fia, ki alattam még vizsgálaton sohasem jelent meg.
2. Gyebnár János – állítólag betegség miatt.
3. Plavecz Mihály, magyar iskolába ment.
4. Eczeti Pál, betegség miatt.
5. Sáli János, szolgálatra lépett.
6. Kohút Pál és
7. Járosy Pál betegség miatt.
8. Ábelovszky Pál, szülői tanyai lakosok.
9. Plavecz András, ismeretlen oknál fogva.
10. Gazsó Pál – révész fia.
11. T. Kiss András – téglacsinálás miatt.
12. Koczka János – kit talán butasága miatt vontak el szülői az oskolától."[548]

A fentiek alapján jól érzékelhető, hogy a tankötelezettség szigorítása milyen eredményekkel járt. Addig, amíg 1847-ben 66 fő maradt le az iskolai vizsgáról, az 1855-ben összesen 15 fő kimaradó lényeges változást mutatott. E példa azonban a későbbiekben nem vált általánossá. Az iskolába járás gyakorisága és rendszeressé-

[546] BML Mb. ir. Fiú tanoda jkve. 1854/55.
[547] Uo.
[548] Uo.

ge, a tankötelezettség betartása a Bach-rendszer szigorú intézkedései ellenére a lakosság életviszonyainak romlása miatt az iskolába járás rendszeressége nem javult. Közben a nemzeti érzés elfojtása és a németesítő törekvések is nehezítették a rendszert. 1860 után – az abszolutizmus válságával – kezdtek volna visszatérni az 1847-es állapotokhoz, mint tudjuk. A tanügy újra a Helytartótanácshoz került, melynek rendeletei között szerepelt többek között az is, hogy a lelkipásztorok nyáron is kényszerítsék iskolába való járásra a fiú gyermekeket. Az 1862/63-as tanév szeptemberében már 91, októberben 72, novemberben 16, decemberben 8, januárban 3, februárban 1 fő iratkozott be a fiú iskolába. Összesen 201 fő járt, illetve iratkozott be az iskolába, melyből az év végi vizsgán 157 fő jelent meg, elmaradt 36, és beteg pedig 8 fő volt. 1866-ban 158 fő volt az összlétszám, melyből 29 maradt ki, és egy fő halt meg. Az iskolai mulasztások azonban még mindig magasak. 1862/63-ban összesen 1725, 1866/67-ben pedig 2095 nap volt.[549]

A tankötelezettséget már korábban, 1845-ben is érintettük, de az országgyűlés által megszavazott, s a király által szentesített törvény az 1868. évi XXXVIII. törvény volt, mely általános tankötelezettséget vezetett be. Az iskolaügy megváltozott. Az állam biztosította az iskolához való jogot, de kötelezte is az állampolgárt, hogy részt vegyen abban.

A kiegyezés (1867) utáni kormányzat igyekezett munkáját ott folytatni, ahol abbahagyta korábban. Báró Eötvös József az országgyűlés elé terjesztette az oktatási törvényről szerzett tapasztalatait, és részletesen taglalta a közoktatás állapotát, benne a népiskolai oktatás helyzetét is. E szerint Békés vármegyében 28 507 a tanköteles 6–12 éves gyermek, és 12 199 a 13–15 év közötti. Az összes gyermekből 14 031 az evangélikus vallású, nyelvre nézve pedig 10 272 a szlovák. A 40 706 megyei tankötelesből csak 19 060 járt rendszeresen iskolába, akik közül 8143 az ágostai hitvallású, nyelvre nézve pedig 6249 a szlovák.[550]

Eötvös az iskolába járás elmaradottságáért elsősorban a szülőket, közönyösségüket hibáztatja. Ez szerinte két dologban nyilvánul meg. Egyrészt abban, hogy gyermekeiket nem járatják rendszeresen iskolába, másrészt abban, hogy a tankönyvekről és a taneszközökről sem akarnak gondoskodni. Emellett a pásztorkodást, az ebédhordást, a kisgyermek őrzését, a szegénységet, a mezőgazdasági munkákat sorolja fel. Az 1868-as törvény végrehajtásának akadályairól szólva említi meg a vallásfelekezeti féltékenységet is: „... azon izgatásokat, melyek a vallásosság védelmének ürügye alatt a községi iskolák, illetőleg maga a népiskolai törvény ellen irányzottak." E törvény – Eötvös szerint – biztosítja igazán az oktatás színvonalát, mit a felekezetek nem tudtak bizonyítani. A „mesterkélten" ellentétbe kerülés tehát nehezíti a törvény betartását, és maradandó kárt okoz a felekezeti oktatásnak is.[551]

[549] BML Mb. ir. Fiú tanoda jkve. 1862/63, 1866/67.

[550] Adatai szerint az iskolába járó összes evangélikus gyermekek száma az országban 118.495. EÖTVÖS 1870. 61, 65, 85.

[551] Uo. 25.

Az 1870-es évektől a tankötelezettség betartását újra szigorítják. Az állam a tanfelügyelő utasításával, az egyházi tisztviselő – esperes, körlelkész, lelkész – útján szerez érvényt a törvények betartatására. Ez időben különösen Vadász Manó Békés és Csongrád vármegyei tanfelügyelő figyel oda gyakran indokolatlan szigorral és előítélettel a tankötelezettség betartatására. Békéscsabára, Szeberényi Gusztáv szuperintendensnek írott levelében elmarasztalja a megye egyházait, mivel azok az iskolát mulasztó tankötelesek névjegyzékét a miniszteri utasítás ellenében a községi elöljárókkal nem közlik: „Ugyanezért ezennel hivatalosan megkeresni kötelességemben áll Nagyságodat, mint az ágost. hitv. evang. felekezeti iskolák legfőbb méltóságát, méltóztassék hivatalosan közegeinek szorosan meghagyni, hogy az iskolát mulasztó tanköteles gyermekek névjegyzékét, a szülők megbüntetése végett, az illető községi elöljáróságoknál pontosan bemutatni el ne mulasszák, s egyszersmind ezen történt bemutatások eredményéről időnként hozzám is jelentést tenni ne terheltessenek."[552] Az esperes, Sárkány János figyelmeztet arra, hogy a tanfelügyelő vádjaira a jövőben az egyházak okot ne adjanak: „Meg vagyok győződve, hogyha nem is mindenütt, a vádra valósággal okot szolgáltattunk. Ismerem kellemetlen oldalát a törvény ide vonatkozó rendelkezésének, s bizonyára senki sem leli kedvét oly feljelentésekben, amelyek híveink büntetését vonják magok után, – de még kedvezőtlenebb lenne, mint az ügyre, mind ránk nézve, ha úgy tüntetnénk fel, mint akik a tankötelesek törvényszabta iskoláztatását a törvény idevágó intézkedésének mellőzése által szándékosan gátoljuk. Hivatalosan felkérem tehát a tisztelt testvéreimet, szíveskedjenek egyházainkban eszközölni, hogy a tanköteles gyermekek az iskolába valósággal fel is vetessenek, az illető tanító urakat pedig oda utasítani, hogy a mulasztások jegyzékét a papi hivatalhoz minden szombaton beszolgáltassák. A nem iskolázott tankötelesek névsora valamint a rendetlenül iskolázottak mulasztási jegyzéke, ha a szülők jó akaró megintetése nem használna a további eljárás végett a község elöljáróságához lészen átteendő."[553] Az esperes feltételezése nem jelentett bizalmatlanságot, csak előrelátást. 1872. augusztus 2-án kelt a vallás és közoktatási miniszter megbízásából Tanárky Gedeon államtitkártól az a levél, melynek tárgya Bánfalva, Szarvas, Berény, Orosháza ágostai hitvallású felekezeti iskoláinak újbóli megintése a hiányosságok miatt: „E jelentésből is meggyőződhetik Főtisztelendő uraságod, hogy a megintés alapjául fölvett hiányok – melyek részben Főtisztelendő Uraságod által is elösmertetnek, s a tanfelügyelőnek jelen felterjesztése által bővebben is indokoltnak, tényleg léteznek, miért is kényszeríttetve érzem magamat az alkalmazott megintéseket továbbra is fenntartani és Főtisztelendő Székács József bányakerületi ágost. hitv. evang. Superinten-dens Úrnak Urasságodat egyúttal felkérni, hogy nevezett egyházközségeknek tanügyi állapotát mielőbb rendezni, annál is inkább szíveskedjék, mivel a hazai kultúra érdekében nevezett községek iskolaügyeinek mielőbbi rendezése már az által is kiválólag szükségeltetik, minthogy egy nagy

[552] MSZEEI 1243/1872. sz. tanfelügyelői körlevél. Vadász Manó kir. vármegyei tanfelügyelő levele.
[553] MSZEEI 120/1872.sz. esperesi körlevél Sárkány János esperestől. 1872. november 4.

terjedelmű vidékek központjai lévén, kihatással bírnak környezetükre."[554] Sárkány János esperes inti, és óvja iskolaigazgató lelkészeit a következmények miatt: „Mint méltóztatnak látni, hiában történnek a felvilágosítások, igazolások, sőt némely adatok valótlanságának kiderítése; – kiket egyszer a tanfelügyelő úr bölcs belátása megintésre érdemesnek jelentett ki, – megintve marad az. Bánfalva, Szarvas, Mezőberény, Orosháza első ízben megintése fenntartatik. Igyekezzünk lehetőleg – minden tekintetben úgy is lehetetlen eleget tenni a törvény követelésinek, hogy a kellemetlen beavatkozásoktól meneküljünk, s iskoláink felekezetiségét megóvjuk."[555]

Hogy az iskolába járók beiratkozása és a mulasztók száma idővel sem változott, azt jól érzékelteti a leány tanoda 1873/74. évi kimutatása. A tanodába 159 főből 126 iratkozott be októberben, novemberben 20, a többi folyamatosan áprilisig. Kimaradt 44 fő. Nyáron 115 fő vizsgázott. Az összes hiányzás is magas, 5442 nap. A helyi körülmények megváltoztathatatlanságára utal Haan Lajos körlelkész bejegyzése a fiú tanoda jegyzőkönyvébe 1874-ben. „Az idei nyári vizsgákat Mező-Berényben pünkösd hétfőjén délután szándékozom megkezdeni... Valahára már alkalmazkodnunk kell a hazai törvényhez, mely legalább 8 hónapi iskoláztatást kíván, pedig Mezőberényben a rendes iskoláztatás nem igen kezdődik október előtt."[556] 1877. április 12-én Bánhegyi István királyi tanfelügyelő táblázatos kimutatás miatt fordul a megyei népiskolákhoz, mely szerint - a népiskolai törvény rendelkezéseinek értelmében - az iskolai mulasztásokat szorosan vezetni kell, s a mulasztókat 50 krajcárral, illetve 1 forinttal meg kell bírságolni.

Iskolakötelezettség szempontjából az 1879-ben kiadott „Tanterv a nem magyar ajkú népiskolák számára" nem hozott újat, az 1868-as XXXVIII. tc. és az 1879. évi XVIII. tc. értelmében hangsúlyozta a hatévig tartó mindennapi iskolába járást. Tehát a 6. életévét betöltött gyerek 12. éves koráig a mindennapi iskolába köteles járni. Továbbá, abban az esetben, ha felsőbb tanintézetben nem folytatja tanulmányait, hároméves ismétlő iskolába kell járatni.[557]

Korszakunk vége felé érdemes néhány ismertető gondolatot felidézni az 1881/82-ben leányokat tanító nevelőtől, kinek tanév végi „Rövid értesítése" az 1881/82-dik tanévről az egyik leginformatívabb szöveges értékelés: „Mondható, hogy a leány tanoncok, egynehányat kivéve, október végén már fenn voltak az iskolában, úgy hogy a tanítás akkor már rendben folyhatott... nagyban uralkodott a vörheny és roncsoló toroklob - féle járványos kór, mely miatt az iskoláztatás beszüntetvén, a növendékek hét egész héten át elmaradtak a tanóráktól... Mily hátrány és csorba lehet ez így tanévi haladásban, azt nem szükség fejtegetni... Ezen kívül pedig most a tanév vége felé a beállott tavaszi munkák is csak a tanonczokat, részint adott engedély mellett, részint a nélkül, elvonták az iskolától."[558] Íme az évszázados probléma, a

[554] A vallás és közoktatásügyi miniszter 16.545. sz. levele, 1872. augusztus 2. MSZEEI jelzet nélkül.
[555] MSZEEI 1872-es iratok, jelzet nélkül. Sárkány János esperes 1872. szeptember 11-én kelt levele.
[556] BML Mb. ir. Fiú tanoda jkve. 1873/74.
[557] Tanterv a nem magyar ajkú népiskolák számára. Budapest, 1879.
[558] BML Mb. ir. Leány tanoda jkve. 1881/82.

két ok, melyben változást csak nehezen lehetett remélni. Gyakorlatias elképzelés volt azonban a tanév szeptember eleji meghatározása, mivel a tanulók összetoborzása így október elejére remélhetőleg megtörtént. Ugyanezen leány iskola 1883/84. tanévi statisztikai kimutatása már azt mutatja, hogy a hatosztályos elemi iskolába már szeptemberben több tanuló kezdett járni, mint októberben.

Visszatekintő összegzésként megállapítható, hogy az iskolai törvénykezés szempontjából a II. Ratio után az 1868-as népoktatási törvény hozott hathatós intézkedéseket. Az iskolaköteles tanulók száma azonban a századfordulóra sem azonos az iskolába járókéval. Az pedig, aki iskolába jár, nem biztos, hogy el is végzi azt. Az elmaradók, mint azt az 1881/82-es leány tanodai statisztika adatai mutatják, a felsőbb osztályból is a tanulók mintegy 20%-a maradt ki, a többi is átlagosan 325 órát hiányzik egy évben. A tanítási idő 8 hónap, melyből egy tanuló átlagosan két hónapot hiányzik. A statisztikai adatok alapján kimondható, hogy ez általános jelenség.

AZ OKTATÁS RENDSZERE, TANTERVEK

E fejezetben elsősorban arra adunk választ, hogy milyen volt az oktatás tartalma, s az hogyan változott a hosszú évek során, mely tantárgyakat tanították az egyházi-nemzetiségi iskolákban. Tudjuk, hogy a nevelés és oktatás múltjában mindig voltak alapvető célok, amelyek szellemében a nevelés történt. Mint korábban kitértünk arra, az iskolában a tudományok elsajátítása valláserkölcsi szellemben folyt, lényeges volt a hittan és vallási ismeretek tanítása, és fontos volt a fegyelem, az iskolán belül és kívül.

Elöljáróban tehát *le kell szögezni azt, hogy az oktatás tartalmának keretet adó nevelés és az alkalmazott tankönyvek, mind érték-központúak voltak,* melyek fókuszában a vallásos ember eszménye állt. A nevelés célja azonban koronként, tantervenként változott. Ezért az alkalmazott dokumentumokban azt kell megvizsgálnunk, hogy mi jellemezte azokat, hogyan kapcsolódtak, épültek egymásra az állami és egyházi tantervek. Van-e folyamatosság, fejlődés, vagy alapvető változás közöttük? Mit tartalmaztak a helyi tantervek, ha voltak, s milyen volt a tanítás nyelve, hogyan érvényesült a szlovák nyelv használata?

Előzmények, hatások

Eleinte az iskolai oktatásban nem sok tervszerűséget találunk, előírt tananyagról nem beszélhetünk. Csak a tanítás kezdetei ismertek, de azok sem állandóak. A XVI. században az iskolában a tanítás a különböző iskolákban eltérő időben kezdődött. Reggel öt vagy hat órakor, s tartott délig, majd délután egy órától négy vagy öt óráig. Vasárnap meg kellett jelenni az iskolában, amikor igét tanultak, kátéoktatásban részesültek. Az iskolai év pedig áprilistól szeptemberig, majd novem-

bertől tavaszig tartott.[559] Protestáns iskolák vonatkozásában *egy XVI. századi határozat utal a tanítás anyagára először.* „A keresztyének iskoláiban a nyelvek ismerete, latin s görög nyelvtan s más theológia ismeretére megkívántató tisztességes tudományok taníttassanak, azután a hittudomány, a szentírás latin és görög nyelven adattassanak elő..."[560]

Az evangélikusok iskoláit tekintve meglepő az a korai rendelkezés, amit Pomarius, a besztercei káptalan esperese hozott a rektorok számára. Elrendelte ugyanis, hogy tanítási- és óratervet készítsenek, azt mutassák be lelkészeiknek, s a vizitáció alkalmával olvassák el. Később ezt az utasítást megtoldotta azzal, hogy elrendelte az óratervek bemutatását a káptalani gyűlésen, abból a célból, hogy a gyűlés tagjainak világosabb képe legyen az iskolai viszonyokról.[561] *Ezek voltak a tananyagra vonatkozó első utasítások,* amelyek azonban nem váltak általános hatásúakká, folyamatosságukról nem beszélhetünk. A XVIII. században is még általános volt és sokáig működött az a bizalmon nyugvó és jól bevett gyakorlat, hogy a tanító döntött a tananyag nagysága és milyensége fölött. Ő döntötte el, hogy mit tud és mit akar tanítani, s milyen módszerekkel. Az oktatás tartalma is főleg az írásra, olvasásra és a hittanra vonatkozott az alsó iskolákban. A mezővásárosokban tanítottak esetleg számtant is. A „honi-ismeret", vagyis a földraj és bizonyos természetismeret pedig csak a század végén jelenik meg.

A tananyagot, az iskolaügyet úgy Mária Terézia, mint II. József fontosnak tartotta. Ők rendelték el, hogy a nemzeti iskolákban a gazdaságtant külön tantárgyként, a falusi iskolákban pedig a számtanhoz kapcsolódóan tanítsák. Sajnos ez utóbbit azonban nem hajtották végre. II. József pedig a felekezeti iskolákkal kapcsolatban elrendelte, hogy az írás-olvasást ne a vallásos szövegeken, bibliai történeteken keresztül tanítsák, ezért világi ábécéskönyveket íratott. Sajnos azonban, ennek a rendeletnek sem lett foganatja a gyakorlatban, részben a német nyelv bevezetése, részben a parasztság hagyományos szellemben történő oktatása miatt. A tananyag terjedelméből következően ezért általánosságban elmondható, hogy a XVIII. századi falusi iskola „nem nagy hatásfokkal működött és nem sokkal bővítette vagy módosította a hagyományos paraszti műveltséget" - állapítja meg Benda Kálmán.[562]

Ha a tanítandó ismereteket a tantervek tükrében vizsgáljuk, akkor a vallásos szemlélet központba állításán túl azt is tudnunk kell, hogy ezek a tantervek általában négy forrásból táplálkoztak: a korszak hazai és külföldi pedagógiai irodalmából, a művelődési eszményekből, a korabeli tantervek elemzéseiből, valamint az ezekre vonatkozó tervezetekből.[563] Ez alapján készítették el az állami tanterveket, s ezek befolyásolták a vallási felekezetek tantervkészítését is.

---

[559] GÁL 1940. 68.

[560] „Articuli Maiores" LXV. cikk. Debreceni Zsinat, 1567. GÁL 1940. 54. (Ez a lelkész-képzésre vonatkozott.)

[561] GÁL 1940. 54.

[562] BENDA 1976. 55-56.

[563] BELLÉR 1996. 11-12; HORNYÁNSZKY 1999.

Evangélikus iskoláink első megújulása a XVIII. század első negyedére esik. Tekintettel arra, hogy az evangélikus iskolák eredetükben mind a németországi reformációhoz kapcsolódnak, így szervezeti és szellemi továbbfejlődésükre elsősorban a német teológiai-pedagógiai áramlatok voltak döntő hatással. Kezdetben Luther és Melanchton tanszervezete, majd Strum és Trotzendorf hatott.[564] A német teológiai irányzatok közül elsőként az ún. orthodocia majd a racionalizmus, új liberalizmus, a pedagógiai irányzatok közül a pietizmus, a filantropizmus, a neohumanizmus áramlatai figyelhetők meg a tantervi hatásokban és módszerekben.[565]

A XVIII. századi első megújulás Bél Mátyás nevéhez fűződik, aki a hivatalos tanterv megjelenése előtt, 1715-ben készítette el a pietizmus szellemében tantervét.[566] A pedagógiai újítások egész sorát vezeti be. Három részből álló tanterve az iskola tervezését és tantervét, a tanítási módszerre vonatkozó utasításokat, valamint az iskolai fegyelemre vonatkozó elvárásait tartalmazta. Különbséget tesz a vallástanítás és más órák módszere között. Meghatározta, hogy a tanítónak, az egész osztályhoz kell szólnia, s a gyermekek felfogásához kell alkalmazkodnia. Az idegen nyelvek tanításánál az anyanyelvből kell kiindulni. A tanítónak mindig használnia kell a táblát. Részletesen dolgozta ki a követelményeket az egyes osztályokra nézve. Bevezette a hazai földrajz és történelem tanítását, amihez tankönyvet írt. Iskolai törvényei megszabták a rektorok, praeceptorok kötelességeit (például az elvégzett anyagot jegyzőkönyvben kellett rögzíteni). Bevezette a tanárok munkájának ellenőrzését. Iskolaszervezete és tanterve nagy hatással volt az evangélikus iskolák fejlődésére.[567] Elképzelése meghatározta az egész evangélikus iskolarendszer fejlődését.

Az oktatás tartalma a kezdetektől 1777-ig

Hogy első iskoláink, amelyek a letelepedés után létesültek, követtek-e valamilyen határozott tantervi-nevelési elképzelést, nem ismeretes. Az első Ratio Educationisig nem tudjuk, hogy a helyi és a vármegyei szlovák iskolákban mit és hogyan tanítottak. Forrásaink alapján valószínű, hogy a lelkész volt a tanító is egy személyben, aki írni-olvasni, énekelni tanította a gyermekeket a Tranosciusból és a Bibliából. Iskoláink oktatása ebben az időben ugyanolyan lehetett, mint más iskoláké. Az iskolák oktatására vonatkozó első felmérés 1771-től indul meg, Mária Terézia rendelkezése nyomán. „Legmagasabb rendelettel elkezdődik az iskolák szabályozása, evégből információkat kérnek és adnak" - írja Tessedik Sámuel.[568] Szelényi Ödön a következőekben jellemzi a korabeli oktatást: „... a középkori iskolákban

[564] DÖLLE 1871. 60-66; SZELÉNYI 1931. 45.

[565] Főleg Francke, Pestalozzi, Frőbel, Diesterweg, Niemeyer.

[566] Csak 1737-ben jelent meg az első hazai tanterv és utasítás, mely a jezsuita és a katolikus gimnáziumok számára íródott: „Instructio privata seu typus cursus annui, pro sex humanioribus classibus in usum magistratum Societatis Jesu editus."

[567] SZELÉNYI 1931. 62-63; PUKÁNSZKY-NÉMETH 1994; SÍPOS 1984. 256.

[568] TESSEDIK 1979. 299.

latinul kellett megtanulni a Miatyánkot, a Hiszekegyet és a zsoltárokat... az evangélikus iskolákban pedig különösen azóta, hogy meghatározott ev. jelleget nyertek, a tanítás a Luther-féle káté körül koncentrálódott."[569]

Békés vármegyére, iskolánkra az első pontos információt az 1771-es összeírás nyújtja, amely felméri a tanítandó önálló tárgyköröket. Ebben az időben az iskolák között háromféle szintkülönbség volt. Az alsóban csak olvasást és vallástant tanítottak. A következő fokon - mely az előzőnél magasabb szinten állt - külön írást és néhol számtant is tanítottak. A népiskolák harmadik - legmagasabb - fokán, főként a mezővárosokban, a fentieken túl grammatika is szerepelt a tantárgyak között. Berényben tipikus alsófokú, de középszinten elhelyezkedő népiskolai tanítás folyt úgy, mint a vármegye többi 13 iskolájában. Olvasás, írás, számtan, saját vallású hittan és történelem oktatása történt.[570]

Megállapítható tehát, hogy az oktatásügy fejlődésével fokozatosan bővült a gyakorlati élet szükségleteit szolgáló tananyag, de a tanítás nem volt egységes. Az oktatás tartalma az iskolafenntartástól függött, de ugyanazon iskolafenntartóhoz tartozó iskolák között is nagy különbségek voltak a helyi lehetőségektől és igényektől függően. A magyar iskolaügyben később a protestáns zsinatok tették meg az első intézkedéseket az iskolák egységesítését illetően, s ha nem is értek el ezzel nagy fejleményeket, az iskoláikat meghatározott kereteken belül a tantárgyi struktúrák megállapítására és bővítésére motiválták. Egységes szabályzatot viszont nem alkottak, működésükre az 1777-es Ratio Educationis lett nagy hatással.[571]

Iskolánk 1777-1810 között.

Iskolánk az I. Ratio Educationis idején

A XVIII. század végéig elkülönülő iskolatípusok nem találhatók, csak az I. Ratio utáni időszak az, amelyben már elkülöníthető a népiskola és a latin iskola vagy gimnázium.

Az I. Ration Educationis az első átfogó, országos oktatási szabályzat volt, amely alapvetően meghatározta az iskolák fejlődését., az iskolák szervezeti irányítását, a tananyagot. Bár katolikus iskolára vonatkozik a rendelet, azonban bevezetésében felsorolja a Magyarországon létező különböző vallásokat, így a lutheránusokat is említi. Az oktatás érvényességét egyébként is azzal, hogy a nemzetiségi, vallási és társadalmi sokféleséget kifejezi, az egész országra kiterjeszti. Részletesen szól a különböző nemzetiségekről, amelyek között a szlovákokat - „slavi" - is

[569] SZELÉNYI 1931. 79.

[570] Tótkomlóson is tanítottak történelmet. TÓTH 1984. 305-306; SZENTKERESZTY 1932. 5; TERRAY 1967. 65-71.

[571] MÉSZÁROS 1981. 19; HORVÁTH 1986. 147-157.

megjelöli, „akik mind saját, egymástól nagyon különböző nyelvüket beszélik."[572] Az említett hármas sokféleségből eredően határozza meg az eltérő tananyagot, hogy a tanterv mindenkinek művelődését és a társadalom hasznát jelentse. Ebből következően arra kell törekedni, hogy mindegyik nemzetiség - amennyire ez kivihető - saját anyanyelvi iskolával rendelkezzék, s ezeket olyan tanítók vezessék, akik nemcsak anyanyelvüket beszélik, hanem az országban szélesebb körben használt más nyelvekben is annyira járatosak, hogyha a helyzet úgy kívánja, azokat taníthassák. Az iskolarendszerben, tanításban vallási türelmet hangsúlyoz, s kölcsönös megértést a tanulók között.[573]

A szabályzat a második részében foglalkozik az iskolatípusokkal és a tananyaggal. A település és gyülekezet népességét tekintve valószínűleg ekkor még a falusi anyanyelvi iskolák közé sorolható a berényi - mivel a falusi, mezővárosi szabad királyi városi anyanyelvi iskolákat elsődlegesen a tanítók számához kötik –, ahol egyetlen tanító tanított. Az 1798-as Canonica Visitatio szerint ebben az évben már van két tanítója a mezőberényi iskolának, s ezért ettől kezdve mezővárosi anyanyelvi iskolának tekinthetjük a szlovák iskolát. „Szóhasználatunkban azokat az iskolákat nevezzük mezővárosi anyanyelvi iskoláknak, amelyeket két tanító vezet, akár mezővárosokban, akár nagyobb falvakban, vagy éppen kisebb királyi városokban vannak is ezek" - állapítja meg Mészáros István.[574]

Az iskolatípusoknak megfelelően határozza meg a tananyagot a tanterv, melyben elsősorban a tananyag nagysága dominál. Az I. Ratio meghatározásában fő szempont a tanító terhelhetősége: „ne rakják a tananyag olyan hatalmas terhét, amely meghaladja erejüket, legalábbis kezdetben" - mondja ki a rendelet.[575] Az általános elvek után esik szó a konkrét tananyagról, amelyben az írás, olvasás, számolás a főtárgy. Külön kitér az írás és hittan oktatására mint a legfontosabb tárgyakra.[576] Tekintettel arra, hogy az első egyházlátogatás alkalmával az említetteknél több tárgyat tanítottak, ezért feltételezzük, hogy az előírt tárgyak szerint történhetett az oktatás az I. Ratio Educationis bevezetetése után. Közoktatáspolitikai vonatkozásban szükséges megjegyezni azt, hogy az I. Ratiohoz hasonló horderejűek voltak a II. József és II. Lipót uralkodása idején hozott rendeletek. Az Edictum Tolerantia, s az 1790/91. évi országgyűlés XXVI. törvénycikke, amelyek biztosították az iskolák működését és fejlesztését.

A gyülekezetek különbözősége miatt az evangélikusok ekkor még nem gondolhattak a teljes egyöntetűségre. A közoktatásügy átfogó rendezését elfogadták, de az I. Ratio kötelező jellegét elutasították a linzi békekötésre és a belső autonómiájukra való hivatkozással. A protestánsok már az I. Ratio megjelenésekor, majd később, 1787-ben közösen kifejtették, hogy nem fogadják el a „tanrendszerbeli egy-

[572] MÉSZÁROS 1981. 19. 3. §
[573] MÉSZÁROS 1981. 19. 3. §, 52, 64. §, 207, 252. §.
[574] MSZEEI Protokoll II. Can. Vis. jkv; MÉSZÁROS 1981. 68. §.
[575] MÉSZÁROS 1981. 65, 86. §.
[576] MÉSZÁROS 1981. 67, 88. §, 64, 85. §, 66, 87. §.

formaságot". Az evangélikusok, ha nem is fogadták el a központi tantervet, azonban azt keret-jellegűnek tartották, s ehhez igazodtak a helyi tantervek és azok, amelyeket az iskolai egyöntetűség érdekében tantervi javaslatként írtak.

1777-et követően 1780-ban kért először véleményt az uralkodó a tantervről, annak érdekében, hogy hajlandók-e és mennyiben kívánják azt követni. A tárgyalások eredménytelenek voltak, majd II. József 1785-ben rendeletet adott ki, mely szerint a protestánsokat megerősítette iskoláikban. Megújította az I. Ratio 64. pontját is, mellyel kimondta, hogy az iskolák fölötti közvetlen felügyelet továbbra is a protestánsok kezében marad, de a főfelügyeletet a kerületi főigazgatók látják el Ez tulajdonképpen az egyetemes tanrendszernek és az állami felügyeletnek a protestáns iskolákra történő kiterjesztése.[577]

A protestánsok tehát, ha nem is fogadták el a tanügyi szabályzatot, a hatása alól azonban nem tudták magukat kivonni. Iskoláikban ők is – az I. Ratio elve szerint - főként azokat az ismereteket tanították, amelyek „emberi, alattvalói és derék keresztényi kötelességeik teljesítéséhez szükségesek", s másrészt azokat, amelyek a fő hivatásokra - így a földművelésre, gazdálkodásra - vonatkoztak.[578]

Mint említettük, az íráson, olvasáson, hittanon túl az evangélikus iskoláztatásban fontos helyet kapott az ének tanítása. A tantárgyakhoz tartozott a számtan is. Később - mivel II. József a földművelésre és baromfitenyésztésre nagy súlyt helyezett - elrendelték, hogy a nemzeti iskolákban a gazdaságtan is külön tárgyként szerepeljen, a falusiakban pedig a számtan tanítása. Mindennek azonban nem lett foganatja. A különböző foglalkozásokra épülő tananyag a társadalmi differenciáltságnak megfelelően az I. Ratioban sem valósult meg, így általa nem lehetett gyakorlati ismereteket szerezni. Szemlélete alapján ezt hiányolta Tessedik Sámuel szarvasi lelkész, aki az evangélikusok részéről az I. Ratio Educationis első bírálója volt. Hiányolta a mindennapi életben szükséges gyakorlati és ipari ismeretek tanítását, amelyek a polgári társadalmi-gazdasági átalakuláshoz fontosak. Módszertanilag helytelenítette a túlzott verbalizmust, mert az nem fejleszti a tanulók gondolkodását. Az I. Ratio hatására, azt kiegészítve tanítási tervezetet készít Tessedik, amelyben felsorolja az általa fontosnak tartott tanítandó tárgyakat, illetve felrajzolja az igazi iskola képét.[579] Mivel fontosnak tartja a parasztifjúság korszerű nevelését, ezért természetrajzi, gazdasági, történelmi, földrajzi követelményekről is ír. Ezek mellett szükségesnek tartja a közéleti, fogalmazványok anyagát, a gazdasági gyakorlatok végeztetését, a beszéd és vitakészség fejlesztését és alkalmazását, az egészségtan, az országismeretek tanítását és az ének-zenét. Mindezek valóságosságát és megvalósíthatóságát maga is bizonyítja a gazdasági-szorgalmatossági iskolájában.[580] Hogy

[577] SZELÉNYI 1931. 66-68; PUKÁNSZKY-NÉMETH 1994. 257-263.

[578] MÉSZÁROS 1981. 19. §.

[579] TÓTH 1977. 1015-1027; NÁDOR 1938. 95-97.

[580] Nem vállalkozhatunk Tessedik Sámuel teljes pedagógiai reformtevékenységének bemutatására, csupán a legfontosabbakat emeljük ki. A témához lásd TÓTH 1977; TÓTH 1984. 307-308; HORVÁTH 1986. 158-160; PUKÁNSZKY-NÉMETH 1994. 264-266.

Tessedik valóban reális elvárások birtokában volt, azt az egyházi népiskolai felügyelői tapasztalatai is igazolták. Az iskolákat ugyanis rendkívül elmaradottaknak találta. A nagyobb gyermekeknek az embertant, polgári építészetet, technológiát, általános gazdaságtant, vegytant és neveléstant is tanította. Tanításának módszere, újításai a szűklátókörű környezete miatt kudarcra lett ítélve. Boczkó Dániel lelkésztársa a régi rendszer szerinti tanítást vezette be, annak ellenére, hogy Farkas Jónás helyi tanító szépen bizonyította az esperességi gyűlésen Tessedik módszereinek helyességét. Ennek ellenében azonban, a másik tanítóval a konzervatív felfogás diadalmaskodott. Tessediknek a saját korában nem lehetett megfelelő hatása a népiskolák fejlődésére, mivel haladó gondolatainak megvalósulását gátolták, nem erősítették, s magára maradt küzdelmében.[581]

A tessediki szemlélet kezdetben nem is fejtett ki nagy hatást, száz évvel később azonban érezhető volt a népiskolák fejlődésében. Hamaljar Márton és Machula Gábor lelkészek sokat tettek a népnevelés előmozdításáért. Az iskolák felállítását, fenntartását, a tanítók megbecsülését, az alsó fokú oktatás fontosságát hangsúlyozták hivatali idejükben. Tevékenységük viszont csak lassan éreztette hatását. Tehát akkor, amikor az oktatási reformokról beszélünk, látható, hogy az állami tantervek előtt és után egyaránt vannak a tanítás jobbításának korszerűbbé tételére irányuló törekvések. Állami részről az I. Ratio tapasztalatainak feldolgozása után, 1791-től ülésezik a Művelődésügyi Bizottság, melynek feladata a közoktatás teljes reformjainak kidolgozása. Tervezetükben a felvilágosult abszolutizmus elveit érvényesítették.[582]

Az oktatás fejlesztésére irányuló törekvések jellemezték az 1791-es pesti zsinatot is. Az evangélikusok 1783-as iskolaügyi felségfolyamodványát is ez jellemezte, mely az I. Ratio után íródott, s benne különösen a Felbinger-módszert bírálták. Ettől kezdve határozták el, és 1784-ben kérik az uralkodót a zsinattartás megtartására, majd az 1790-es ismételt kérelmük után ez 1791-ben teljesült. A zsinaton 24 lelkész és 24 világi követ vett részt. A lelkészek között volt Tessedik Sámuel is, aki több korszerűsítő javaslatot terjesztett elő az iskolaügyre vonatkozóan, elsősorban is a gyakorlati oktatást illetően.[583]

Hogy Tessedik reformjavaslatainak milyen mélyreható hatása volt, nem állapítható meg, azonban néhány vonatkozásban megmutatkozik. Mezőberényben például az 1798-as vizitáció alkalmával kiderült, hogy több tárgyat tanítottak, mint az I. Ratio megjelenése előtt. Tanították a Tessedik által szorgalmazott egészségtant is. Az I. Ratio kötelezővé tette a tanulók számára a betűk ismeretét, írást és olvasást, a számtant, és azoknak az ismereteknek elsajátítását, amelyek a falusi emberek jó erkölcsét kialakítja és erősíti, készségét fejleszti a családi-házi ügyekkel való foglalkozásban. A rendelet szerint csupán csak egyes tanulók – nyilvánvalóan a tehetsé-

[581] SZENTKERESZTY 1932. 12, 17, 153; ZSILINSZKY 1872; TÓTH 1979a. 17–35.
[582] HORVÁTH 1986. 162–174.
[583] TÓTH 1980. 316–322.

gesebbek - számára szükséges a latin és német nyelv alapjainak elsajátítása.[584] Mezőberény szlovák iskoláiban a következő tárgyakat tanították: „Természethistória", „Meteorológia", országismeret, „Diethica" (alkotmánytan), „Bartholomidesz szerint Historia v Prirozenj." A tanított tárgyak köre - mint az előző fejezetben említettük – minden bizonnyal hiányos, mert például a hittan és a vallási énekek tanításáról nem esett szó.[585]

A tanulókat nemenként elkülönítve tanították. Az iskola egytanítójú népiskolának számított, mivel egy tanító oktatta mindkét nem valamennyi korcsoportját, és az azoknak megfelelő tantárgyakat, az evangélikus egyház által rendszeresített tankönyvek szerint. A kor tanítási viszonyaihoz képest Mezőberényben is az egészségtan, földrajz, természetismeret tantárgyak tanítása jelenti a többletet, ami igen jelentősnek tekinthető.

Az 1798-as egyházlátogatás Békéscsabán is vizsgálta az iskolák állapotát, s megfogalmazták a tapasztalatokat, meghatározták a tantervet. Gasparides Sámuel iskolájában a kisebb fiúknál a következőket állapították meg a tantárgyakról: „Ezeket a tanfelügyelői hivatal szabályozza, hogy mindent tanítsanak, ami a jövendő életben alkalmazható. Elsősorban az olvasás legyen kedves. Szorgalmasan műveljék a számtant." Ugyanitt a leányok tanítójánál, Turdely Jánosnál is igen tág keretek között folyt az ismeretek elsajátítása. „Tanítja azokat a dolgokat, amelyeket a kisleányok életkora a tudományok alapelemeitől kezdve megkíván. Ezen osztály tiszteletes felügyelőjének kötelessége nem csupán a lelkiismeretes felügyelet, hanem ehhez csatlakozóan ajánltatik az irányítás is, hogy a lányok minden megtanuljanak, amire az életben szükségük lesz... Valóban, a legfőbb szükség két tanítót alkalmazni a lányoknál, ebben az esetben, akinek egyike az abc-től az olvasásig foglalkozzék velük, a másik a nagyobbaknál dolgozzék, ahol már ki kell fejleszteni a készséget azokra a szokásokra, amelyeket megkövetel a leányok, mint jövendő háziasszonyok helyzete."[586] Az említett két tanterv kevés konkrétumot tartalmaz a tantárgyakat illetően, csupán az általános elvárásokat fogalmazza meg. Azt, hogy mit, miből tanítottak, milyen céllal, nem tudható. A korabeli iskolák jellemző, felületes, általánosító leírása volt ez. A leányok tananyaga is hűen tükrözi azt a szemléletet, hogy számukra nem fontos a tudás. Ez a kor megítéléséből eredt. A velük szemben támasztott követelmények alacsonyabb színvonalúak voltak, mivel az otthoni munkájuk más lesz, mint a fiúknak. Ennek ellenére viszont például a fonást, szövést csak később kezdték el tanítani az iskolában, s a leányoknak olvasást, hittant és egyházi éneket tanítottak ebben az időszakban.[587] Békéscsabán a nagyobb fiúknál a következő tárgyak szerepelnek: „bibliai történetek, természetrajz, magyar, földrajz, – ajánltatik a meteorológia. Az általa [ti., a tanító] használt könyvek mellé minden

[584] MÉSZÁROS 1981. 68, 88. §.

[585] MSZEEI Protokoll II. Canonica Visitatio jkve. 1798.

[586] HAAN 1991. 189.

[587] Szükséges megjegyezni, hogy Vésztőn, Orosházán, Öcsödön, Gyomán számtant, Gyulán történelmet is tanítottak a leányoknak. TÓTH 1984. 305.

osztályban bevezetendőként csatolni kell: Kniha bjdy v pomoci." Bár a tantárgyak megjelölése konkrét, a tananyagról még mindig nem értesülünk. Az ajánlott könyv valószínűleg az egészségi ismereteket egészítette ki.

Adatainkat - példaként - összehasonlítottuk a felvidéki Kishont vármegye evangélikus esperességének szabályzatával, amelyet 1797-ben készítettek. A tantervük két részből áll. A nevelés módját tartalmazza, és az iskolához tartozó személyek kötelességét írja elő. A jól kidolgozott tanterv nevelési céljait az I. Ratiohoz hasonlóan fogalmazza meg. A nevelés célja eszerint: „1. az ifjúság egészséges, izmos, ügyes és a jelen élethez szükséges dolgok, készségek 1s tudományok hasznos ismeretével felruházott emberekké képeztessenek; 2. hazájukra nézve jó, hasznos, és azt szerető honpolgárokká; 3. keresztyénekké, akik a keresztyén tan és erény részesei." A fenti célok megvalósítása érdekében határozza meg a tanterv a tanítandó tárgyak körét. Újszerű, hogy iskolafokonként módszertani útmutatást is ad ehhez. „Nem csak az emlékezet, hanem az összes lelki tehetségek, kivált az ítélet mívelendő mindig a könnyebbről a nehezebbre kell haladni. Betűk ismeretével kell kezdeni a tanítást, ahol pedig sok a növendék, azon módszert kell alkalmazni, melyet a normális módszer előírt. Az olvasást ne tanítsák a kátéból, új szövetségből, vagy más vallásos tartalmú könyvből, nehogy azt, mielőtt megismernék, lenézzék. Már az olvasásnál figyeljenek a hangsúlyozásra és vigyázzák meg a helyes és szépírást. A helyes szépírás gyakorlatoknál mutassa meg a tanító a táblán, hogyan kell írni. A nyelvtanításra megjegyzendő, hogy anyanyelven tanuljanak meg pontosan beszélni és írjanak gyakran közéleti fogalmazványokat (leveleket, számadásokat, végrendeleteket). A latin helyett ajánlják a magyar nyelvet, és ahol lehet, tanítsák is. A liberális tanulmányok közül tekintetbe jönnek 1., aritmetika, 2., természetrajz. (A természetrajzzal összekapcsolható a földmívelés, méhészet, marhatenyésztés és a fizikára vonatkozó ismeretek közlése.) 3. Polgári történet 4. Földrajz 5. Természetjog egybekapcsolva a társadalomban élő emberek kötelességtanával 6. Rövid életszabályok és erkölcsi mondások a külső illem és erkölcsök erősítésére. 7. Zenére külön órákban gyakorolják a növendékeket, 8. Himnuszok, világi dalok hasonlóan, rajzolás, festés és mértan."[588]

Az említett tanterv is megőrizte keret-jellegét, de bővebb információval szolgál az iskola nevelési-tanítási egységéről konkrét helyzet tájékoztatást nyújt. A békés-bánáti egyházmegyében nem tudunk hasonló tanterv létezéséről. Valószínű, hogy az esperességek ebben az időben már készítettek dékánjuk által ilyeneket, hogy az iskoláknak segítséget nyújtsanak, s valamiféle egységet érvényesítsenek. Valójában a helyi tantervek játszottak alapvető szerepet, mint azt igazolják a berényi és csabai példák. Az, hogy mit tanítottak, helyben dőlt el tehát, a tanító személyétől függött. A tantervek tárgyai tükrözik az I. Ratio tantárgyköreit is.

[588] „Methodus Scholastica pro scholis minoribus Kis Hontiensis Ev. Ac. An. 1797. SZELÉNYI 1931. 86-87.

Iskolánk története a II. Ratio Educationis idején

A fentiekből begyűjtött tapasztalatok alapján dolgozták ki 1805-ben, és adták ki 1806-ban a II. Ratio Educationist.[589] A másodikban az elsőhöz viszonyítva nincsenek nagy különbségek. Vallások, nemzetiségek tekintetében nincsen változás. Ebben is csupán katolikus iskolákról van szó, csak a 2. §. foglalkozik egyedül a nem katolikusok iskoláival: „Az ország rendje azonban megkívánja, hogy a nevelés általános elvei az elszakadt vallások követőire is vonatkozzanak, akik számos vidéken, másokkal elvegyülve élnek" - mondja ki a rendelet.[590] Az 1806-os Ratio a szerzők szándéka szerint nem vonatkozott a protestánsok iskoláira, de a tantárgyszerkezetet be kellett tartaniuk, s bizonyítványaik jogot biztosítottak a katolikusok iskoláinak látogatására. A vallási türelmet ez a szabályzat is hangsúlyozza. A népiskola-típusokban is egy-, két- és háromtanítós népiskolákról szól. A népiskola tananyagában azonban változás mutatkozik. A kéttanítós népiskola tananyaga a kézművesek-kereskedők igényeinek megfelelően bővült. A gyakorlati írásbeliség terén különböző írásművek készítésével, másrészt a rajz és mértan tanításával.[591] Mindkét Ratio kinyilvánította azt, hogy az iskolák feletti legfőbb rendelkezési jog az államhatalmat képviselő uralkodót illeti meg. Az állapotbeli kötelességek tanítása ezért is kiemelten fontos a tantervben. Az uralkodó személyén keresztül a feudális abszolutista rendszer megszilárdításának eszköze volt. A tantervben legfőbb cél az, hogy jól szervezett iskolákon keresztül megfelelő és kellő tudást nyújtson, valamint jó alattvalót neveljen. Azzal, hogy a világi hatalom lett a magyarországi iskolaügy legfőbb irányítója, ez biztosította továbbfejlődésének alapvető feltételét is. Fontos még, hogy mindkét Ratio a neohumanizmus szellemében íródott, ezért jelentős a latin nyelv szerepe, s a reáliák kevésbé hangsúlyozottak.[592]

A protestánsok nem fogadták el a II. Ratiót sem, önkormányzatiságukra hivatkozva. A II. Ratio tulajdonképpen a szabadságharc utáni Thun-féle intézkedésekig érvényben volt. Néhány rendeletét szigorították, majd 1824-ben az egész rendszert átalakították. Ettől függetlenül elmondható, hogy az I. Ratio hatása évtizedekre meghatározóvá vált az evangélikusok tanügyében, s nagy hatással volt belső megújulásukra.

A Schédius-tanterv (1806)

A II. Ratio kiadási évében jelent meg az evangélikusok legjobban kidolgozott, és legszínvonalasabb átfogó tanterve, a „Systema rei scholasticae evangeli-

[589] „Magyarország és a társországok átfogó iskolai oktatási-nevelési rendszere." Buda, 1806. MÉSZÁROS 1981. 218; PUKÁNSZKY-NÉMETH 1994. 211-228.
[590] MÉSZÁROS 1981. 231. 2. §.
[591] MÉSZÁROS 1981. 236, 15. §.
[592] MÉSZÁROS 1985. 190-204.

corum aug. conf. in Hungaria" címmel.[593] A tanterv alkotója nagyobb részben Schedius Lajos, a pesti egyetem esztétika professzora, másrészt Lovich ádám besztercebányai lelkész volt.

Schedius Lajos a reformkorszakot megelőző időszak legjelentősebb evangélikus pedagógusa, fél évszázadon át az iskolák szellemi vezére. Jól ismerte kora pedagógiai és filozófiai irodalmát és univerzális műveltsége, neohumanista, és Pestalozzi-módszere áthatotta az általa írt tanterveket.[594] Egyik korábbi fontos műve már az evangélikus iskolák korabeli elmaradott állapotáról értekezik. Helyteleníti, hogy a falusi iskolák csak kevés helyen érik el céljukat, mivel a földművelők nem kapnak megfelelő nevelést, mert az iskolákban nincsenek jól képzett tanítók. A körülmények és a színvonal megjavításához fontos szerinte az iskola tanítóinak gondos megválasztása, az egyes iskolákban előadandó tanulmányok és művészetek helyes módszere és a szabad emberekhez méltó fegyelem.[595]

Egyöntetű tantervet, nyomtatott tankönyveket, iskolai törvényeket sürget, követendő példaként a késmárkit ajánlja, de véleménye nem talál visszhangra.

Schédiust 1795-ben a pesti evangélikus egyház jegyzőjévé választja meg, segít az egyházközség iskolájának megalapításában, közben népiskolai felügyelő lesz. Tervezete 1806-ban készül el, melynek eredeti címe: „Idea Systematis rei scholasticae in Regno Hungariae recuter ordinandae a parte Distr. mont. Projectata."[596] Tanterve a neohumanizmus és a felvilágosodás pedagógiai eszméit hordozza, melyben átgondolt, magas színvonalú iskolarendszer kiépítését tűzte célul. Előremutató abban, hogy tágabb lehetőséget ad a tanterv keretein belül a tanár egyéni elképzeléseinek, az egységesítéssel az iskolák közötti szintkülönbségeket akarja megszüntetni, helyes arányt alakít ki a klasszikus művelődés köre és a reális ismeretek anyaga között. Külön foglalkozik a leányok tanításával. Schédius tantervére az I. és II. Ratio Educationis, valamint az evangélikus iskolai tantervi hagyományok hatottak. Szabályzatában négy féle iskolatípust különböztet meg: falusi iskolák, polgári iskolák, latin vagy tudós iskolák, leányiskolák. A nevelés céljai általánosak abban, hogy „az ifjúságnak a minden emberrel veleszületett testi képességek helyes gyakorlással tökéletesítsék és megerősítsék, az erkölcsi ítélőképességet fejlesszék, akaratukat az erények és az erkölcsi elvek tiszta megismertetésével a vallás, az uralkodó és a haza szeretetére vezessék, hogy ilyen módon ifjúságunkat az igaz emberségre formálják."[597] Ennek érdekében a falusi iskolákban erős embereket kell nevelni. A falusi iskoláknál három tagozatot különböztet meg, amely azonban itt nem egy osztályt, hanem több éves tanulmányt jelent. Az első tagozat a kezdőké, a második az olvasóké, a harmadik az érettebbeké. A tanterv részletesen felsorolja a képesség fejlesz-

[593] BARKÓ 1992.
[594] SCHÉDIUS 1916; DOROMBY 1933.
[595] SCHÉDIUS 1806; SZELÉNYI 1931. 215.
[596] SCHÉDIUS 1806.
[597] BARKÓ 1992. 1, 1. §.

tés szintjét és a tanítandó tárgyakat.[598] A tananyagban kiiktatja a latin nyelvet és helyette a magántanításba utalja. Az alsóbb osztályokban inkább a reál tudományok körét gyarapítja.

Az egyes iskolafokozatok tananyagában megjelenő újításokról mi itt nem ejtünk szót, de megjegyezzük, hogy módszereiben, tankönyv ajánlásában, az iskolák felügyeletében haladó szellemű újításai voltak (például bevezeti a szaktanári rendszert). Felvilágosultságát tükrözik a leány- és nőneveléssel foglalkozó tantervi részek is.[599] Schédius bevezeti a fizika tantárgyat, s a kéttanítós iskolában a felsorolt tárgyakon túl lehetőséget kínál a földrajz, természetrajz, s a hazai nyelvek és a rajzolás tanítására. Elképzelése szerint bevezetné az ismétlő vagy vasárnapi iskolákat a kimaradók számára, akik a nyilvános istentiszteletek előtt vagy után a lelkész vezetésével a korábban tanultakat ismételnék.

A lassan készülő, régen várt és színvonalas tanterv azonban nem vált egységessé. Értékes és jelentős volt, de hivatalosan sosem léptették életbe. Ennek oka elsősorban az volt, hogy az evangélikus iskolák szűkös anyagai körülmények között léteztek, és nem tudták volna megvalósítani előírásait, s az iskolák csak az anyagilag közvetlen főhatóságuk engedélyével vezethették volna be. A tanterv ennek ellenére széleskörű tantervi vitát indított el a tankerületben, vármegyékben, s mindenki megismerhette azt. Mire azonban a véleményeket összegezték, és a rendszer hibáit kiküszöbölték volna, évtizedek teltek el, és elavulttá vált. Ettől függetlenül megjelenése után a legtöbb gyülekezeti iskola figyelembe vette, amennyiben a körülményei engedték, és azt sajátos módon alkalmazta is. Így a Schédius-féle tanterv is csupán keretjellegű maradt, ugyanakkor megjelenésekor nagy hatást gyakorolt. Első volt az evangélikus iskolák történetében, differenciált, árnyalt struktúrával rendelkezett, egyidejűleg a II. Ratio Educationis állami tervezettel.[600]

Az egyetemes zsinat jóváhagyása ellenére tehát általános bevezetése, szélesebb körben történő elterjesztése nem valósult meg, ezért visszatekintve az evangélikus tantervtörténetre, csupán direktívának tekinthető. Minta volt, amelyhez az egyes iskolák többé-kevésbé alkalmazkodtak, de kötelező erejűvé nem vált. A hazai viszonyok nem tették lehetővé hivatalossá tételét. Ezután az evangélikus egyház, Schédiusszal az élen, 1830 után (tanterve eddig iránymutatónak, követendőnek számított) újra tantervi reformjavaslatokkal kísérletezett. Először 1840-ben, majd 1842-ben készíti el újabb változatát tantervének. Gyakorlatilag 1842-ig, az egyetemes tanterv bevezetéséig a II. Ratio helyett ez képezte a helyi tantervek alapját.[601]

---

[598] Uo. 7, 5. §., 7-9, 6. §

[599] Uo. 41, 26. §., 41-43, 27. §., 45, 28. §.

[600] A reformátusokat is megelőzte, akik 1807-ben adták ki Debrecenben a „Ratio Institutionis"-t a „Systema"-hoz hasonlóan.

[601] BAJKÓ 1966. 673; SZELÉNYI 1931.

A tanítás anyaga 1810–1849 között

Az 1810–1842 közötti időszak

Korszakunkban tehát elsősorban a Schédius-féle tanterv érvényesülését és a II. Ratio hatását szükséges tekintetbe venni. A különböző iskolákban tanított tantárgyak azt mutatják azonban, hogy szoros követésről nem lehet beszélni a tantárgyak meghatározása esetében. Ezt igazolja Mezőberényben az 1810-es egyházlátogatás során tett észrevétel is. „A tantárgyak leckék és írások mellett, Luther katekizmusa és számolás, éneklés szükség szerint, a' Nagytiszteletű Lelkipásztor Vallásos kézirata második rész; Bibliai történetek Broëderius második része. természetismeret és földrajz Bartholomides szerint, Egészségi katekizmus és számtan" – jegyezték fel. A tanítandó tárgyak köre tehát nem szerepelt az I. és II. Ratióban. Helyi tantervet igazol a vizitációs jegyzőkönyv, amely bővebb tantárgyválasztékkal rendelkezett az állami tantervhez képest.[602] Hasonló tantárgyakról történik említés 1816-ban is: „A' vallásos dolgok mellett Bibliai történetet, Természettörténetet és geográfiát, Egészségi Katekizmust, számtant tanítanak" a berényi iskolában.[603]

Békéscsabán a kisebb leányok iskolájában betűismeretet, szótagolást, olvasást, Luther kisebb katekézisét, Hübner bibliai történetét, Ribaitól az egészség katekézisét, erkölcsi szabályokat és éneket tanítottak 1810-ben. A nagyobbaknál: szabatos olvasást, az énekek dallamait, Hübner bibliai történetét, a keresztény hittant Fochius szerint, erkölcsi szabályokat, Helmuth fizikáját, elméleti számtant, szépírást követeltek meg. A kisebb fiúknál: betűismeret, szótagolás, olvasás, kisebb lutheri katekizmus, természetrajz, számtan, erkölcsi szabályok, ének; a nagyobbaknál: szabatos olvasás, ének, számtan, helyes- és szépírás, Hittan Fochius szerint, hazai történelem Szemian szerint, földrajz Palkovics szerint, Hellmuth fizikája, Doleschalltól a latin nyelv alapja tantárgyak szerepeltek 1810-ben.[604]

A két iskola összehasonlításakor figyelembe kell venni azt, hogy Békéscsabát illetően városi iskoláról van szó, így a tanítandó tárgyak köre előírásszerűen is sokkal szélesebb. Ettől függetlenül feltűnő az, hogy mindkét nemben, mindkét korcsoportban több tárgyat tanítanak az állami tantervű iskoláknál, és a tantárgyak mellett a használt tankönyveket is megnevezik. Feltűnő az is, hogy a leányok is több ismerettel gazdagodtak a korábbi időkhöz képest. Békéscsabán már Hellmuth-fizikájának és az elméleti számtannak a megtanításával próbálkoznak. A fiúk viszont természetrajzzal, hazai történelemmel és latin nyelvvel tanulhatnak többet. Az is megmutatkozik, hogy a kisebb leányok esetében a tantárgyak többsége még a vallási ismeretek körébe tartozik. A fizika új tantárgyként jelenik meg, ami a Schédius-féle tanterv hatását bizonyíthatja.

---

[602] MSZEEI Pprotokoll II. Canonica Visitatio jkve. 1810. 16. pag.
[603] MSZEEI Protokoll II. Canonica Visitatio jkve. 1816. 157. pag.
[604] Canonica Visitatio 1810; HAAN 1991. 166–167.

Hogy az alkalmazott tantárgypedagógiai könyvek használatán túl miben mérhető még ez a hatás, a tananya- meghatározás hiánya miatt nem állapítható meg. Lényeges dolog azonban az, hogy a tantárgyak köre bővült. Pedagógiai irodalom tekintetében meg kell jegyeznünk, hogy ettől az időszaktól kezdve fordul elő utalás a könyvekre az egyes tantárgyaknál. A könyvek nem a tanulók tankönyvei, azok a tanító vagy lelkész könyvtárának darabjai, amelyeket a tanítási órákon használnak, olvasnak fel belőlük, memorizálják egyes részeit, diktálnak belőle a gyerekeknek.

Korszakunkat tekintve, az 1820-as évektől egyre gazdagodó forrásanyag alapján szerezhetünk ismereteket az iskolák belső életéről. Az 1825-től kezdődően folyamatosan vezetett anyakönyvek tükrözik a berényi szlovák iskolák belső viszonyait. Wylim János fiúiskolájában a heti tanrend tartalmazza a tantárgyakat is. A tanév eleji biblikus cseh nyelvű bejegyzés az iskola szoros belső rendjéről és fegyelméről ad tájékoztatást. A heti tanítási menet a következő:

„*Hétfőn délelőtt:* Írás, számolás és egyéb feladatok, amelyeket otthon kötelesek voltak elkészíteni, kijavítják, felmondják, azután bibliai történeteket mondanak Hübner után. *Délután:* A magyar királyokról minden, – Földrajz, azután jelenlétemben írnak. A magyar nyelvet hangosan mondják, a táblánál egy fejezetet magyar nyelvre lefordítanak.

Kedden délelőtt: A könyvnélkülit mondják, azután magyarul olvasnak. *Délután:* Gyakorolják a magyar írást és olvasást, azután számolást gyakorolnak.

Szerdán délelőtt: DLM. Katekizmusát kívülről tanulják, nem különben szintén az Új Testamentumot olvassák, ami röviden nekik megmagyaráztatik. *Délután:* Énekeket tanulnak énekelni.

Csütörtök délelőtt: A tisztesség szabályai - erkölcsi szabályok, vagyis hogyan kell az embernek tisztességesen viselkednie, azután bibliai történetek Hübner után. *Délután:* ugyanaz, ami hétfőn délután volt.

Péntek délelőtt és *délután* ugyanaz, ami kedden volt.

Szombat délelőtt: DLM Katekizmusa azután vagy a Kancionálból vagy a Funebrálból kívülről mondanak énekeket, amilyen dallamra megtanulták, az lesz a kötelező nekik. *Délután:* Az, ami szerdán.

Vasárnap reggel: evangélium kívülről, 8 órakor a templomba menni minden nagyobb tanuló érezze kötelességének.

Vasárnap számolást vagy más gyakorlatokat (példákat) a táblára kell írniuk, amit otthon át kell írniuk, és meg kell oldaniuk, és hétfőn reggel pontosan elkészítve el kell hozni minden egyes tanulónak azt."[605]

[605] „A' tanítandó tárgyak rendje, amelyek alapján tanítandók mindennap a' mezőberényi férfi nemű tanulók az 1825/26. év Szept. 7. napjától kezdve." In: „A' Nagy-Károlyi és 1823. Eszt. fogva M. Berényi Aug. Vall. követő oskolának Protokolluma az 1821.dik év következő esztendőktől." Békés megyei Könyvtár, Békéscsaba. Biblikus cseh és latin nyelvű kézirat (ford. Plesovszki Zsuzsanna), 23. pag.

A fentiekből megállapítható, hogy a hét minden napján volt tanítás, és a tanító igyekezett a tanítási rend szoros betartására, megkövetelni mindent a tanítványaitól. Könnyebbséget csak az ismétlés vagy az ének tanítása jelentett. A vasárnapi program megléte a schédiusi minta követésére utal, ami ebben az időszakban már bevett gyakorlat volt az evangélikus iskolákban. A tantárgyakat tekintve – erre külön fejezetben még kitérünk – feltűnő, hogy a magyar nyelv nyomatékosabban szerepel, mint az előző tantervekben. Tudjuk, erre a kor, a tanító szelleme ad magyarázatot, itt jól megmutatkozik, hogy magyar nyelvet hétfőtől csütörtökig tanította a szorgalmas tanító a szlovák anyanyelvű iskolában. A tudománybeli tárgyak tananyagáról nem szerezhetünk részletes tájékoztatást. A kisebb tanulók számára összeállított követelményrendszer igen tág, inkább nevelési elveit tükrözi, mint az elemi ismeretek készség szintjeit és anyagát; „A kisebb tanulók a következőket tartsák be; Ők minden nap kétszer a leckéjüket mondják fel. Az írásaikat a füzeteikben pontosan leírva hozzák fel az iskolába. A nagyobb keresztény tanításokat írják le, kétszer énekeljenek és négyszer imádkozzanak. Kedden, szerdán, pénteken és szombaton otthon is írjanak. A rosszul írók megbüntessenek, s hasonlóan azok is, akik könnyelműen az iskolából és a templomból elkésnek, vagy azokban nem úgy viselkednek, mint a keresztény gyermekekhez illik. A gyermekek mindennap tanuljanak és otthon tartsák kötelességüknek a szüleik tájékoztatását. Haza érve minden egyes embert üdvözléssel tisztelni kötelesek. Másként, ha ezt a cselekedetet szigorúan elfelejtenék, azok akkor szigorúan megbüntessenek. Vasárnap vagy ünnepnapon, ahogy reggel, úgy délután is, akinek az ének jobban megy, az először az iskolában, azután rendesen, ahogy annak az ideje eljön, a tanítóval a templomba megy, s ott tisztességesen viselkedik." – írja Wylim.[606] A kisebb tanulók követelményéből kitűnik, hogy inkább az iskolába, a templomba szoktatás, a keresztény viselkedési és erkölcsi szabályok és a vallási tárgyak dominálnak az írás, olvasás megtanulása, a számolás mellett.

A következő – 1826/27. – tanévben már konkrétabb a tárgyak felsorolása. Itt viszont az ismeretkörök együttesen szerepelnek a kisebbekre és nagyobbakra vonatkozóan, amely egyben az év végi vizsgaanyagot és vizsgamenetet is jelenti:

„1. Elsőként következik ének: Sneď z mlady prácy milujeme se.
2. Mindennapi iskolai imádság.
3. Rövid magyar köszöntés: Tiszteletre méltó Kegyes Hallgatóság.
4. A legkisebbektől a legnagyobbakig ismerniük kell: A betűket, az olvasókönyvben a magyarban és a szlovákban – s ebből vizsgáztassanak.
5. Megvizsgáltatnak az énekek kikeresésében és az eléneklésben.
6. Luther Katekizmusa III. 111/1.
7. Hübner bibliai történetei az elejéről – bármelyik, amelyiket megmagyaráztam nekik.
8. Fizika, vagyis a természet változása.

[606] Uo.

9. Földrajz, a Magyar királyságról.
10. Szlovák és magyar versek szavalása.
11. Erkölcsi szabályok, vagyis hogyan kell az embernek tisztességesen viselkednie.
12. Az írás, a számolás és más munkák bemutatása és kijavítása.
13. Néhány diktálás az abc szerint.
14. Számolás.
15. Énekelnek egy ünnepre írott éneket.
16. Mindennapi iskolai imádság."[607]

Ugyanebben az esztendőben a tanév végén a tanító a következőket kéri számon: olvasás szlovák és magyar nyelven; a szépírás ellenőrzése; Luther katekizmusából a parancsolatok szélesebb körű magyarázattal, Hübner bibliai történeteiből a zsidók kivonulása Egyiptomból, földrajz Magyarországról általánosan és külön Pozsony, Nyitra,Liptó, Zólyom, Túróc vármegyéről; erkölcsi szabályok; szlovák és magyar nyelvgyakorlat; fizika azaz a légkör változása, és külön a vízről, a levegőről; számolás; ismertebb énekek.[608]

A következő év szeptemberétől az alábbiak szerint tanít Wylim János tanító úr:

„Hétfőn délelőtt: Minden gyermeknek átnézetik az írása, számolása, azután az egészségi ismeretek tanítása. Bibliai történetek Hübner szerint és ennek a magyarázata. *Délután:* Földrajz a második lecke. A tanár jelenlétében írnak.

Kedd délelőtt és délután: Magyar nyelvet és számolást tanulnak.

Szerda délelőtt: Luther katekizmusa kívülről, azután az Új Testamentum és a könyvet.[609] *Délután:* szabad.

Csütörtök délelőtt: Bibliai történetek, A Feltámadás és a keresztény vallás. *Délután:* Ugyanaz, ami a hétfőn.

Péntek délelőtt: ugyanaz, ami kedden. *Délután:* Az énekek kikeresése után szlovák olvasás és éneklés gyakorlása, számolás.

Szombat délelőtt: Luther katekizmusa kívülről. *Délután:* szabad.

Vasárnap délelőtt: Evangélium kívülről, vagy szlovák hasznos könyvet olvassanak.

Az alsóbb osztály számára az elvárások ugyanazok, ami az előző évben."[610]

A tanév eleji hetirend és vizsgarend kiegészítik egymást. A két évet és a korábbi látogatások anyagát összehasonlítva láthatjuk, hogy az egyházi, vallási, erkölcsi ismeretek differenciáltan, több tantárgyban kapnak helyet. A magyar nyelvhasz-

[607] Uo. 36. pag. Az 1826. januári vizsgaanyag biblikus cseh nyelven.

[608] „Regisztere azon tudásnak, amelyet az 1825/26.- évben az ifjúság számára a szlovák iskolában Mező-Berényben a férfi nemben megtartatik és amelyből vizsgáztatik." (cseh nyelvű szöveg, ford. Plesovszki Zsuzsanna). Uo. 36. pag.

[609] Valószínű a Bibliáról van szó.

[610] Uo. 37. pag. Az írástudomány rendje, amelyben a férfinemű fiatalokat a m. Berényi iskolában tanítani fogják mindennap 1826. szeptember 5-től. Cseh nyelvű szöveg (ford. Plesovszki Zsuzsanna).

nálat egyre hangsúlyozottabbá válik, a mondattani-nyelvi gyakorlatok alkalmazásával a fogalmazást is tanulják, nem csak az olvasást, mellette magyar köszöntést és verseket. Alapismeretek közül fontos a fizika és természetismeret, a földrajz és benne a felvidéki szlovákok lakta vármegyék ismerete. A vasárnapi iskolát megtartva 1826-ban már szerdán, szombaton és természetesen vasárnap van pihenő idő. A tanító nem említi a használt könyveket, azonban az anyakönyv végén olvashatók bejegyzés formájában. Valószínű, hogy a tanításban közismerten szép eredményeket felmutató pedagógus autodidakta módon ezeket használta, illetve javaslataikat figyelembe vette módszerei alkalmazásakor. Ezek a következők:

„1.Oskolai vezér.
2. Mildheim: Pomoc vo potrebe. Prage, 1791.
3. Poklad Narodu. Naučenj o vecech užitečnejcz, aby lid byl rozumnejssy. Prage, 1796.
4. A' falusi nevelésnek módjáról való vélekedés. Írta: Nagy Ajtai Ifjabb Cserei Farkas Nagyváradon, 1806.
5. Nas volugu Sedlakúm. Písmeno Simona Petra Vebera 1808, Prespurk.
6. Knieżečka o vyučovánju školným aneb Methodologia od Michal Štajgla vo Prespurku 1811."[611]

Wylim János további tanterv- és követelményrendszerét nem vizsgáljuk, mivel az a további évekre szűkebb körben és ugyanazt alkalmazza. Valószínűsíthető, hogy elvárásai változtak a tananyag mennyiségében és minőségében a Berényben töltött 25 esztendő alatt. Feltűnő, hogy a reformkor derekán szlovák, cseh és latin nyelven vezeti az iskolai protokollumot. A tanítási módszere és gyermekeinek tudása nemcsak felkészültségét és módszereit dicsérheti, hanem azt is, hogy a leírtakkal ellentétben bőséges ismeretanyagot adott át, és követelt meg tanítványaitól, amiről sajnos részletesebben nem tájékozódhatunk adatok hiányában.

Ugyanezen időszakban Békéscsabán, az 1836-os évben, a következő tárgyakat tanították: „Olvasás, írás, vallástan, történelem, számtan, földrajz, természetrajz és magyar nyelv, és még más, abból a megfontolásból, hogy a tanulók különböző neműek és korúak" – írják a püspöklátogatási jegyzőkönyvben. Sajnos a tanítás anyagáról nem nyújtanak bővebb felvilágosítást. Ugyanilyen szintű tájékoztatást adnak. „Az alesperes véleménye az, amit a neki adott utasítás is előírt, melynek erejénél fogva ajánlja az ajánlandókat, de a leckék sorozatát nem írja elő."[612] Ugyanitt egy másik iskoláról megtudjuk, hogy földrajzot Bartholomeidesz alapján, magyar történelmet Szemian után, fizikát Michalki szerint tanítanak. Szemian Pál a természetrajzot Funch alapján, Vozárik Pál a hazai történelmet Pajer Antal munkája szerint tanítja. Hányoki Losonczi István „Hármas Kis Tükör" című versbe szedett tankönyve és Luther kátéja mindenhol szerepel. A tapasztalat szerint Békéscsabán a

[611] Uo. 58. pag. „Libri".
[612] Canonica Visitatio 1836; HAAN 1991. 181–183.

tanított tárgyak köre az 1810-es évhez képest nem változott. A tanító segédkönyveinek száma viszont gyarapodott. Seiler, Raffi, Milyot, Machacski, Fáy, Kollár, Foch, Cannabich, Gáty István könyveit használják.[613]

Néhány évvel később - de még ebben az időszakban - Szarvason a következő tantárgyakat tanítják az iskolában: „Alsóbbaknak: Olvasás tót és magyar nyelven, elemi számtan, éneklés, imádságok, diktumok, példabeszédek, káté, bibliai történetek, természetrajz. A felsőben első osztályban: hittan, a reformáció története, Magyarország földrajza és történelme, egészségtan. Másodikban: erkölcstan, Magyarország történelmének folytatását, természettan és gazdászattan. A harmadikban: a földrajz folytatását, természetrajzot, jogtant."[614] A tagolt tanítási fokozatokban elkülönített tanterv mutatja az ismeretek egymásra épülését, s a tanított tárgyakat, de nem tudjuk meg itt sem, hogy az egyes tárgyaknak mi a tananyaga. Azt sem, hogy mit jelent a földrajz, vagy a történelem folytatása. Fontos elem a természettan és a gazdászat tanítása, ami a helyi, tessediki hagyomány követésére utal.

Látható, hogy Békés vármegyében a szlovák iskolák igen tarka képet mutatnak. Kialakult hagyományaik, jól bevett szokásaik döntően befolyásolják az egyes iskolák tantárgyi struktúráját. A tanítandó tárgyak körének tágulása mindjobban kifejezik a megújulás belső kényszerét. A reformkor polgári fejlődése, társadalmi változásai, a magyar nyelv megnövekedett szerepe, az ismeretek gazdagodása, a népiskolák megújítása indítják el azt a változást, amely már az 1830-as évektől megfigyelhető az evangélikus oktatástörténetben, például a schédiusi tanterv-változatokban is. Az 1830-as években használt helyi tantervek általában a zay-ugróczi tanterv bevezetéséig vannak életben. A határ azonban itt is kitolódik, Szarvason még 1848-ban is ugyanezt a tantervet használják. Reformkori tanterveink majd 1842 után mennek keresztül igazi megújuláson.

Oktatásügy a zay-ugróczi tanterv után (1842–1849)

Neveléstörténeti irodalmunk az oktatási reformok legjelentősebb időszakának tekinti az 1840-es éveket. Az evangélikus népoktatás tekintetében is igaz ez, hiszen az évtized elején vezetik be azt a tantervet, amely a többszöri schédiusi kísérlet után végre egységesíteni igyekszik az iskolai oktatást. A magyarországi evangélikus egyházon belül a XIX. század első felének ez a legfontosabb tanügyi feladata, az egységesítés. A tanulmányi rendszer megreformálására több jelentősebb iskola tesz helyi kezdeményezéseket, így a pozsonyi, pesti, soproni, késmárki, eperjesi igyekszik a kor követelményeinek megfelelni. Schédius tantervének többszöri átdolgozása is folyamatosan alkalmazkodott a nemzeti művelődés reformkori célkitűzéseihez. Ezeknek a törekvéseknek lett szerves folytatása a zay-ugróczi tanácskozás, amelynek élén gróf Zay Károly, az evangélikus egyház új felügyelője állt.

[613] HAAN 1991.
[614] Canonica Visitatio 1840; ZSILINSZKY 1872. 84-85.

Az egész tanulmányi rendszer kidolgozására nagy hatást gyakorolt természetesen a schédiusi tanterv, valamint a pozsonyi evangélikus kollégium „Ordo an den diorum" tanterve.[615] Ugyanilyen jelentőségű az a korszellem, amely már az 1830-as évektől érzékelhető. A magyar nyelv és a reformeszmék szempontjából ezért volt fontos a kiválasztott Zay Károly személye, aki kulturális, nyelvi reformok tekintetében Kossuth felfogását követte. A változásokat az egyházon belül is sürgették. Például a pozsonyi líceum és a pesti tanárok a konzervatív elemek kiküszöbölését és az újak bevezetését szorgalmazták, hirdették, hogy az iskola szervezeti reformjával alkalmazkodni kell a kor igényeihez. Egy másik evangélikus csoport által megfogalmazott névtelen értekezés is az evangélikus iskolákat, az egyházi iskolapolitikát és vezetést bírálja. Hiányolja az egységes, gyors intézkedést; az autonómia, a belső szabadság a lemaradást és rendezetlenséget hozhatja magával. A tanügyi-iskolai autonómia sokszor nem fogad el új intézkedéseket, mert az nem az egyházi főhatóságokon keresztül érkezett.[616] Egyházi lapokban is egyre sűrűbben jelennek meg olyan sürgető írások, melyek a népoktatás korszerűsítését célozzák.[617] A magyar oktatásügyben 1841-ben keletkezett az a megbízás, amely az oktatásügy átfogó reformtervezetének elkészíttetésére irányult. 1842-től kezdve születnek különböző rendeletek, amelyek a népoktatás korszerűsítését voltak hivatottak előmozdítani.[618]

A zayugróczi tanterv készítője Michnay Endre és Boleman István volt. Az 1842-es evangélikus egyetemes egyházgyűlés a tervezetet elfogadta, és kötelező erejűnek nyilvánította.[619]A tanítás általános célját a szívképzésben, az észlejtésben és az akarat nemesítésében határozza meg. A tanulókat ezért különösen a vallás és erényszeretetre, közszellemre, hazaszeretetre, engedelmességre, rendtartásra és szorgalomra kell nevelni. Az egész tanterven már szabadabb szellem vonul végig. A tantervnek több mint a fele a népoktatással foglalkozik. A tanterv szerint a falusi iskolák elemi iskolák, ahol a tanulási idő 2 osztályra terjed, és minden osztályban két évig tart. Tehát négyosztályos az elemi iskola, de megvan a lehetőség a hat évi tanulásra is. I–II. és III. évfolyamra részletezett tananyagban az az új elem, hogy közönséges történeteket, a leghíresebb és főképp korunkbeli férfiak életét tanítja, és kizárja a latin nyelv tanítását. *Bevezetésével az evangélikus iskolákban valósul meg először az egységes rendszerű oktatás.* A tanterv a minimumot határozza meg, melynél többet lehet tanítani, de kevesebbet nem.[620]

A tervezet megjelenése előtt széleskörű szakmai vita kerekedett. Megvitatásának módja és ideje az egyház belső mechanizmusát jellemzi. A schédiusi tanterv 1840-es változatának bírálatával együtt kellett a kerületeknek az új tanterv tervezé-

[615] BAJKÓ 1966. 672–680.
[616] BAJKÓ 1966.
[617] Például a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap" 1842. november 12. 394–395; 1844. június 29. 509–606; SZÉKÁCS 1842b.
[618] MÉSZÁROS 1996. 40; HORVÁTH 1986. 257–261.
[619] Címe: A magyarhoni ágostai hitvallású evangélikusok oskola rendszere." Pest, 1842.
[620] SZELÉNYI 1931. 96, 101, 130.

sének véleményezését megküldeniük. A tiszaiak megunták véleményük figyelmen kívül hagyását, ezért maguk készítettek új tantervet, „S így, ha akarjuk két terv is van, ha akarjuk egy sincs" - jelentették ki. Később a dunántúliak is beküldték véleményüket a schediusi tervre, akkor, amikor a többi egyházkerület már régen elfelejtette azt, „s kívánták, hogy újra közöltessék velük. Ezt kívánta nevezetesen a bányai kerület." A békésiek tehát az elsők között nyilvánítottak véleményt. Végezetül egy bizottság készített összesítést a vélemények alapján, s ezt 1842 júliusában az egyetemes zsinat elé terjesztették.[621] A tervezet megjelenése után is folytatódtak még a viták, a bírálók általában erőteljesebb reformokat sürgettek. Az új tervezet a népiskolákat nem érintette, változás a városi iskolák tantervében mutatkozott meg.[622] A következő években is folytatódott a vita. 1847-ben olvashatjuk: „F. év júl. 14. és 15. tartotta közgyűlését a tiszai egyházkerület. Ezen a' többi közt előfordult a' zayugróczi tanterv is, s' csaknem egészen megbukott. Az egyetemes gyűlés 1842. évi határozatának végrehajtásáról szó sem vala." A résztvevő cikkíró Hunfalvy János az egész gyűlést értelmetlennek tartotta, s a konzervatív értetlenkedő, bizalmatlankodó kritikusokkal szemben az egységesítést és a bevezetést sürgeti: „Ha tetszik rendet akarni, tegyük azt minél előbb, ha nem tesszük, maradjunk az egész művelt Európa gúnyára a' régi rendetlenség mellett. Azután, ha igazságosak akarunk lenni, méltányoljuk azokat, kik a' kor igényének megfelelni iparkodnak, s' ne legyezgessük a' hátramaradókat" - írja.[623] Hogy a módosított tanterv bevezetése mennyire elhúzódott, azt egy másik cikkíró 1848-ban írt bírálata is bizonyítja. A „Rendszer" hiányosságait tárja fel a népiskolai részben: „mert ez hiányos, talán azért, mert ezen iskolák nem voltak képviselve. Az egy nyíregyházi tanítón kívül senki sem volt jelen az elemi tanítók részéről a' rendszert dolgozó választmányban, s' ezen egy tanító is városi s' oly vidéki volt, kinek lehetetlen felföldi falusi iskoláinknak állapotát s' természetét ismernie." A cikkíró szerinte az iskolafokonként kiszabott tananyag egy tanító esetében sok, módszertanilag, időbeosztásban és a tárgyak sokfélesége miatt lehetetlen a munkavégzés. „Egy tanítótól ki nem telik, hogy évenként 14 féle tudományt, éspedig minden tudományt más alakban, azaz egy évben négy félekép bővítve adjon elő." - szól a kritika. A bírálat alapján a nógrádi tanácskozás egy helyi tantervet készített, „addig amíg más valaki jobb magyarázatát közlendi." Sürgeti még a kézenforgó tanári kéziratok helyett a kijelölt tananyag kivonatának kinyomtatását a tanulók részére.[624]

Új központi tanterv és új módosítás nem születik. Ez utóbbit helyi szinten teszik meg a dékánok és a tanítók, akik körülményeikhez mérten igyekeznek alkal-

[621] SZÉKÁCS 1842b. 67.

[622] A módosító tanterv címe: „A magyarhoni ágost. h. evang.-ok oskolai rendszere. A tcz. négy superintendenciák 1842-ik július 15. és következő napjain tartott egyetemes egyházi közgyűlésnek határozata szerint kidolgozva, s az 1846.-iki aug. 15-én, s következő napjain tartott egyetemes egyh. közgyűlésen módosítva Pesten, 1846."

[623] HUNFALVY 1847. 797.

[624] KÁLNICZKY 1848. 534-538; BLOCH 1848. 790-967.

mazkodni a tanterv elvárásaihoz. Így mondhatjuk, ennek a tantervnek is helyi változatai készülnek. Tantárgyait megtaláljuk az egységes népiskolai tanterv bevezetéséig kerületenként Békésben, Nyíregyházán, Sopronban, Pesten.

A zay-ugróczi tanterv rendszeresítését a békéscsabai evangélikus egyház tanügyi vezetői is várták. Ezért arra szólították fel a tanítókat, hogy amíg az életbe nem lép, a saját egyházuk által koordinált rendszert kövessék. A tervezetet megjelenése után – a korabeli tanügyek irányítására jellemző módon – a helyi tanügyi vezetők által történt megváltoztatásával a csabai evangélikus iskolában is bevezették. Erre nagy szükség volt, hiszen a korábbi évtizedekben – így az 1820-as, 1830-as években – kaotikus állapotok uralkodtak. Haan Lajos gyermekkorára a következők voltak jellemzőek: „Ami a tanrendet illeti, azelőtt a lelkészek ezzel semmit nem gondoltak, de minden tanító tanította azt, ami neki tetszett. Innen származtak aztán az abszurdumok, hogy gyerekkorunkban a természettudományból egész éven át nem tanultunk egyebet, mint az oroszlánról, és hazánk történetéből első Andrásról." – írja Sebő László.[625]

A zay-ugróczi tanterv nem veszített jelentőségéből a viták s a helyi változatok ellenére sem. A biológia, geológia, a fizika gyakorlati elemeinek tanításával, a kimondott szaktanítással, a történelmi, természettudományi ismeretek helyes arányával, a korszerűbb középfokú iskolával haladást jelentett az evangélikus iskola történetében.

A tantervnek 1842-ben jegyzőkönyvben történt beírása tanúsítja, hogy a mezőberényi iskolában kihirdették azt. A fiúk jegyzőkönyvében az anyakönyv elején írásban rögzítették a falusi népiskolák hivatalos tanmenetét. Ugyanitt az 1842/43-as tanév végén bejegyzett tapasztalatok tükrözik a bevezetés nehézségeit Békés vármegyében. „Próbavégeztével [...] a' körlelkész Úr ülést tartott a' két Tanítóval, melly alkalommal legelőbb is elő adá bírálatát [...] elvégre pedig a' zay-ugróczi tanodai rendszert, mely épen az évben életbe lépett, 's már egyházunknál is találtatott, 's leglehetőbb tekintetben követni meghagyá..."[626] Ez nem ment végbe zökkenőmentesen Berényben sem, amit alátámaszt az, hogy a körlelkész úr az 1844/45-ös tanévben felszólítja a tanítókat a tanterv alkalmazására: „Van egyébként más körülmény, melly hivatalos felszólításomat igényli. És az egész evangélikus testület által hozott tanítási rendszer – mellyről azt vagyok kénytelen megvallani, hogy azt az egész egyházi körökben létező valamennyi tanodákban a' múlt évben még tökélletesen behozva lenni nem tapasztaltam. Épen ezért szent kötelességemnek ismerem én is, – ki hivatalomnál fogva őrködni tartozom a' népnevelés felett – az illető egyházi elöljáróságot, és magokat a' T. Tanító Urakat is figyelmeztetni, hogy az egész terv szerint, a' testi gyakorlatokat sem véve ki, iskoláinkban népnevelés történjék."[627]

[625] SEBŐ 1994. 38–39.
[626] BML Mb. ir. Fiú iskola jkve. 1842/43.
[627] BML Mb. ir. Fiú iskola jkve. 1844/45.

1843-ban az új tanterv szerint kellett már történnie az oktatásnak a fiúk iskolájában. A berényi tanulók a következő tantárgyakból vizsgáztak:

„1. Hittan: Test és lélek szükségeiről.
2. Ó-Testamentum Saul, Samuel, Dávid szolló története.
3. Luther kátéjának három első része.
4. Három u. m. advent 1. vasárnapi, vízkeresztünnepi, 's vízkereszt 2.-dik vasárnapi evangélium – könyv nélkül.
5. Énekek fölkeresése, olvasása, 's némellyeknek könyv nélkül elmondása.
6. Természettan magyar nyelven.
7. Földleírás magyar és szláv nyelven.
8. Erkölcs szabályok szláv nyelven.
9. Magyar és szláv olvasás, szótagolás, betűzés, 's szentírás némelly helyes fölmondása.
10. Tót és magyar írott fordítása.
11. Számvetés négy alapnemben.
12. Magyar és szláv szavallás.
13. Az írás bemutatása."[628]

Ugyanezen tanévben a leányokat a következő tantárgyakból vizsgáztatták:

„1. Tót olvasás a' legkissebbektől kezdve.
2. Magyar olvasás 's abból viszont tótra való fordítás.
3. Keresztényi hit tudomány a' kissebbeknek 7dik parancsolat.
4. Hübner Históriája Jóbrul.
5. Földleírás: » Magyar Országról« magyar és tót nyelven.
6. Az emberi társaságokról 's élet módjairól való tudomány magyar nyelven.
7. Magyar és tót szavallatok.
8. Magyar és tót párbeszélgetések.
9. Választott énekeik éneklése.
10. Számvetés fejben.
11. Számvetés táblán.
12. Írás bemutatása."[629]

Itt szükséges megjegyeznünk, hogy az időközben Békéscsabára átköltözött Wylim János az ottani iskolában a földleírással kevesebb tantárgyat tanított.[630]

A tananyag összehasonlításához azért választottuk ismét a vizsgakövetelmény anyagát, mert az részletezőbb az év elején leírt elvégzendő feladatok felsorolásánál.

---

[628] BML Mb. ir. Fiú iskola jegyzőkönyve. 1842/43. „A' M. Berényi Ev. Ág. V. tartó Szláv-egyházbani Tanoda Fiú-növendékeivel 1843-dik Február 9dik napján tartandó kisebb próbatét rendszere."
[629] BML Leány iskola jegyzőkönyve 1842/43.
[630] SZELÉNYI 1931. 95–96.

A tantárgyak körében az 1842 előtti állapothoz képest alig van változás. A magyar nyelv tanításának lehetősége viszont egyre bővül az anyanyelv rovására. A fiúk és a leányok követelménye tantárgyakban csak a természettanban és az emberi társaságokról és életmódról szóló tárgyakban különbözik. Az egyes iskolafokozatokban tanítandó tananyagról itt sem kapunk tájékoztatást. A következő évben a fiúknál hittanból Pál prófétáról és az áruló Júdásról tanulnak, Istenről és a természetről, természettanból az égitestekről, az emlősállatokról, a földleírásban Európáról. Vizsga végeztével „a' mind a' négy Tanító Úr testi gyakorlatokból adandó próbát tanítványaival" mutatott be.[631]

A leányok földleírásban Európáról, Afrikáról, Ázsiáról és Amerikáról tanultak általánosan. A leányok tananyaga valószínűleg kevesebb lehetett a fiúkénál, de erre vonatkozóan nincsenek adatok.

A vizsga után megbeszélést tartottak, amely során „a tanítás módjának és a követelményeknek szigorú betartásáról" esett szó.[632]

A tantervnek megfelelő volt a testi gyakorlatok, a testnevelés bevezetése, ami azonban nem történt zökkenőmentesen. Az 1844/45-ös tanév végén a fiú iskolásoknál a tanító a következőket jegyezte be: „Ez évben az ez előtt divatba hozott testi gyakorlatok az azokból eredő, 's köznépre ható balvélemények elkerülése okáért egészen felfüggesztetett."[633] Pedig bevezetését a tanítói kar fontosnak tartotta.[634] Még 1845-ben is Jancsovics István körlelkész ad utasítást a tanítási módszer szigorú betartására, amelybe a testi gyakorlat is beletartozott.[635]

Összehasonlítva az 1842–1848 közötti időszak tantárgyait megállapítható, hogy mindkét iskolában a félévkor és évvégén 12–13 tárgyból vizsgáztak a tanulók. A nagyobbaknál a tárgyak fele a vallási ismeretek körébe tartozott. „Földleírás" tantárgyban a „Magyar-hon Dunán túli kerületéről" (1844/45), „Tiszán inneni kerületéről" (1845/46), Ausztriáról (1846/47) esett szó. A „Természettan" tanulása során „vizes tüneményekről" (1846/47), „égi testekről", a szélről, mint „levegői tüneményről", „tüzes tüneményekről", „világos vagy csillángos tüneményekről" tanultak a gyermekek. 1846/47-től már ismétlődik a tananyag. „Természeti-történettanból" a halakról, a madarakról, a csúszó-mászókról, bogarakról, férgekről, számtanból a tér- és súlymértékek megnevezését és az idő felosztását, számolást a „négy alapnemben" (összeadás, kivonás, szorzás, osztás). Új tantárgyakat felváltva tanítottak: az úrbér magyar nyelven (1845/46-os év a fiú iskolában), a magyar elbeszélések (1843/44-es év a fiú iskolában), az örökösödés magyar nyelven (1847/48-as tanév a fiúk iskolájában). A kisebbeknél betűzés, taglalás, olvasás, a szentírás némely részének felmondása, számolás százig, a betűk és szavak írása a táblán szere-

[631] BML Mb. ir. Fiú iskola jkve. 1843/44.
[632] BML Mb. ir. Leány iskola jkve. 1843/44.
[633] BML Mb ir. Fiú iskola jkve. 1844/45.
[634] „Egy pár szó figyelmeztetésül a testi nevelés tárgyában." Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1844. november 2. 1039–1044.
[635] BML Mb ir. Leány iskola jkve. 1844/45.

pel a tantervben. A használt nyelv alkalmazása nem következetes, de a magyar nyelv egyre nagyobb térhódítása megfigyelhető.

Mint korábban említettük, a népoktatásra vonatkozó egységesítő törekvések reformjai állami és egyházi vonalon az 1840-es években tetőztek. A zay-ugróczi tanterv után nagy hatású volt az 1845-ben megjelent népiskolai szabályrendelet, mely megváltoztatta a tanítandó tárgyak körét, és új irányba fordult a hivatalos állami népoktatási irányítás is.[636]

Közvetlen 1848 előtt mindjobban előtérbe került a közoktatás reformja, s javaslatok születtek az elemi népiskolai törvényjavaslattal kapcsolatban is. Az evangélikus népiskolák helyzetének változtatása minden szinten felszínen van. Az egyik jelentős hatású röpirat a pozsonyi evangélikus líceumban tanító Boleman Istvántól jelenik meg, aki Eötvös 1848. április 27-i körrendelete alapján írja le 15 pontban a magyar protestáns egyház kívánalmait.[637] A nagyváradi tanulmányi főigazgató szintén a kerületi elemi oktatási reform szükségességéről szól. Az egész evangélikus pedagógus társadalom nevében beszél Bloch Móric, aki úgy érzi, hogy a márciusi események és a haladó mozgalmak hátérbe szorították, és elfelejtették az iskolaügyet. Javaslatot tesz a társadalom legfontosabb három osztályának megfelelő iskolai tagozatok megszervezésére. Elképzelése nem jelentett újdonságot, mivel a földművelők, iparűzők és a jövendő tudósoknak állított volna iskolát, ami az 1842-es tantervben már szerepelt.[638] Az evangélikus egyházkerületek tervezetet készítenek az oktatási reform ügyében 1848. szeptemberében, melyben elsőként kinyilvánítják az egyházi autonómia megtartását, majd az alapítványi fenntartású oktatás nehézsége miatt két részben fejtik ki elvárásaikat (I. „Szellemi" és II. „Anyagi" kívánalmak). Az újító törekvések az iskolák meghagyására, felügyeletére vonatkoznak.[639]

Mint ismeretes, az oktatási reformelképzelések nem váltak valóra a szabadságharc bukása miatt, csupán 1867 után kerültek ismét napirendre.

Tantárgy és követelményrendszer 1849–1868 között

A szabadságharc bukása után tovább folytatódtak azok a belső útkeresések, melyek az iskolák szerkezeti átalakítására és tananyagbővítésére irányultak. Az 1842-es evangélikus és az 1845-ös állami szabályzat figyelembevételével mindenki továbbra is a helyi igényeknek megfelelően változtatott azon. Békés vármegye legnagyobb evangélikus gyülekezetiben általános volt az a gyakorlat, hogy tanítói értekezletet tartottak, s ezen állapították meg a helyi tantervet, amit azután a presbitérium jóváhagyása után léptettek életbe. Szavason például 1847-től tartottak ilyen ér-

[636] MÉSZÁROS 1980b. 229–259.
[637] BOLEMAN 1848.
[638] BLOCH 1848. 1790–1755.
[639] „Az evangélikus egyházkerületek vezéreszméi az oktatási reformról Pest, 1848."; Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1848. augusztus 6, 8, 10, 13, 15, 17, 20, 22, 24, 29, 31. és szeptember 3, 5, 9, 12, 15; HORVÁTH 1986. 358–365; BÉNYEI 1994; VÁG 1983.

tekezleteket, és 1848 után új helyi tantervet dolgoztak ki.[640] Figyelemre méltó ez időből - 1850 - Békéscsabán Haan Lajos igazgató lelkész elképzelése a tanítandó tárgyak köréről és a parasztság művelődésének fontosságáról: „Most minden év elején szoktunk tartani tanítói konferenciát, melyen megbeszéljük a tantárgyakat. Fő tekintettel vagyunk a vallástanításra. Minek is a csabai földművesnek tanítani tanulni pro futura oblivione históriát, természetrajzot. Ki ezt akarja, járja tovább a felső tanintézeteket. Tanulja ő olvasáson, számoláson kívül helyesen a katekizmust, s a többi legfeljebb per opices, valamint punktum."[641] Valószínű, hogy a megnövekedett tanulói létszám miatti színvonalromlás okozhatta az igényes tanítóból lett lelkész koncepcióját. A szabadságharc utáni intézkedések egyik természetes reakciója lehetett az egyházak vallási oktatásának megerősítése, az egyháziasság hangsúlyozása. 1849 után a Geringer-féle oktatásban az állam gyakorolta az iskolák felett a felügyeletet, de a nemzetiségi iskolák jelentőségének hangsúlyozása miatt az egyes iskolák nagy buzgósággal és áldozatkészséggel fogtak hozzá az iskolák korszerűsítéséhez. Ez a korszerűsítés azonban mindenhol mást és mást jelentett. Mivel az állami szervezetet nem erőszakolták rájuk, azt a viszonyokhoz mérten egyszerűsítették. 1854 után engedélyezték a tanítói közgyűlések megtartását és közben a kormány egy új egyházalkotmány bevezetésével is foglalkozott, amely a birodalom egészének egységes kormányzását tette volna lehetővé. Ezt természetesen mindkét felekezet - a protestáns és katolikus – elutasította.[642] Ettől kezdve esperességi gyűlések és tanítói értekezletek sora tárgyalja újra az iskolák kül- és belviszonyait. 1856-ban a tótkomlósi Horváth Sámuel esperes felhívja a lelkészek figyelmét, hogy az őszi esperességi közgyűlésen - melyet 1856. szeptember 17–18-án tartanak Békéscsabán – „tárgyául a rendes protocöllum felolvasásán megvitatásán kívül leginkább is elemi iskoláinknak protestáns szellembeni kül- és belrendezése fog lenni. melyek mint olyanok igen nagy fontosságúak, tudtunkkal még is ős idők óta jobbadán elhagyatott, összefüggés nélküli, rendezetlen állapotban sanyarognak, mindnek a következményei aztán valamint az életnek minden ágaira, úgy különösen a nagyobb tanodákra kiterjednek. Ezen a bajon mielőbb segítenünk kell, különben, ha mi alulról felfelé nem fogjuk orvosolni a bajt, ami ész, – természetszerű meneti, szerintem józan és alapos haladás felől szó sem lehet, vakolat marad az egész, melly pár év múlva lehull, s az épület ismét csak az ő régi elnyűtt állapotában fog eltűnni."[643] Az esperes körlevelében a továbbiakban hangsúlyozza, hogy a megyei véleménykülönbségek ellenére a történelmi idők miatt halaszthatatlanul fontos az ügy megtárgyalása, s a helyi határozatok nem lesznek ellentétesek a leendő egyházrendezési tervezettel, s a protestáns kötelező képviselni a haladás szellemét: „... gondoljuk meg azt is, hogy az egyházi élet nálunk protestánsoknál csak a haladás

[640] ZSILINSZKY 1872. 88.
[641] SEBŐ 1994. 38-39.
[642] SZELÉNYI 1931. 99-100.
[643] BML Mb. ir. Fiú iskola jkve. 1855/56.

terén szép, ízletes, dicső: ellentétben a pangásnál, avult szokáshoz minden különbség nélküli makacs ragaszkodásnál és így a magasztos hivatalnak szolgai kenyérüzletté aljasításával utálatosabb, vétkesebb e földön aligha valami lehet" - fogalmazta meg az esperes. Felszólítja ezért az esperesi tanítóságot, hogy a közgyűlést megelőző napon ez ügyben általános tanítói értekezletet tartson, s a helyi egyházakat megkéri az ügy fontosságára való tekintettel a tanítók napidíjának tisztázására.[644] Természetes tehát, hogy a tananyag és tantárgyak súlypontozása a fő szempont a tantervek meghatározásánál. Békéscsabán Haan Lajos szemléletét is erősíti Szeberényi Gusztávé, aki szintén a balismeretek háttérbe szorításával oldaná meg a helyi reformokat. „Szeberényi Gusztáv Adolf eljövetele olta a tanügy, lehet mondani új areába lépett. Ő a' paedagogicaban, különösen annak újabbkori literatúrájában igen otthonos. Ő léptette életbe a' koronként megtartani szokott iskolai választmányi gyűléseket, a' háromévenkénti előre megszabni szokott tanrendszert, ő kü-szöbölte ki a' kis normális iskolákból a' reálékat 's taníttat azok helyett vallást, ő eszközlötte azt, hogy valamennyi iskolából a' nagyobb gyermekek a' mindennapi isteni tiszteletre, ha csak az időjárás engedi, a' templomban megjelennek, szóval ő visszavezette a' népiskolákat azon stadiumba, ahol azoknak állniuk kell, hogy vallásos népnevelő intézetek legyenek" – állapítja meg Haan Lajos.[645] Az erről szóló viták, a helyi változatok ütköztetése azonban eltart jó ideig. 1860-ban az esperességi megyeközpontban a vezetők még nem jutottak azonos állapotra. Szeberényi Lajos szerint is a népiskolában a nevelésnek és az oktatásnak azonos hangsúllyal, harmóniában kell lennie: „Ami az oktatási anyagot illeti, leginkább azon kérdést igyekszünk tisztába hozni: melyek azon tantárgyak, melyek az elemi iskola körébe tartoznak. Valamint az ebből folyó ama másodikat: mennyi az, mit ezekből korunk az elemi iskoláról méltán következhet."[646] Tótkomlóson - Szarvashoz hasonlóan - 1856-tól nagyobb gondot fordítanak a tanulók gyakorlati oktatására. Presbiteri gyűlésen határozatot hoznak arról, hogy faiskolát vesznek, ahol a tanulók kertészeti ismereteket tanulhatnak. Ezért az egyház még abban az évben kiméri a kertészeti iskola számára a földterületet.[647]

Az 1850-es évek végére az evangélikus egyház ismét az iskolák egyetemes jellegű rendezését tűzi ki célul. Ezért külön tervezet készül az alsóbb, és külön a felsőbb népiskolák számára. A javaslatok megtárgyalása 1861-től kezdődött. A négy egyházkerület együttes bizottsága folyamatosan tárgyalta a javaslatokat, melyek közülöség János tanítóképzői igazgató javaslata sikerült a legjobbnak. A javaslat azonban túl rövid volt, és nem érkeztek hozzá vélemények, javaslatok valamennyi kerületből.[648] Ezért az 1862-es egyetemes közgyűlés választmányt küldött

[644] Uo.
[645] HAAN 1991. 87.
[646] SZEBERÉNYI 1860a. 5.
[647] SZINCSOK 1996. 270-271.
[648] „Az ágostai hitvallású tanárok tanácskozmánya által lett iskola-szervezeti javaslatok Pest, 1861." ZÁCH 1861.

ki, mely a vélemények figyelembe vételével egy teljesen új tanterv készítésére volt hivatva. Ez a következő egyetemes gyűlésre el is készítette munkáját, s ezt a közgyűlés – csekély módosítással – el is fogadta, és magyar, szlovák, német nyelven ki is nyomtatta. Ez a zay-ugróczihoz képest annyival volt jobb, hogy tüzetesebben foglalkozott a népiskolával, s a Noszág-félénél pedig rendszeresebb volt, valamint részletezőbb., ugyanakkor a népiskola speciális módszereire is kitért. „Azonban teljes érvényre ez a tanterv sem juthatott a partikularizmus miatt, de sokszor a helyi körülmények szükségessé is tették az egyetemes tantervtől való eltérést" – állapítja meg Szelényi.[649]

A mezőberényi iskolák tananyagában az 1850-es, 1860-as években nincs változás. 1860-ban a vizsgatárgyak is a régiek szerint szerepeltek: „I. A' kisebbeknél: betűzés, tagolás, olvasás, írásmondatok, Luther kis kátéja. II. A' nagyobbaknál 1. Tót és magyar olvasás, 2. Kis káté egészen, 3. A keresztény hitnek magyarázata, 4. A' Reformatio története 5. Földrajz Magyarországról, 6. Erkölcsi szabályok, 7. Egészségi szabályok, 8. Bibliai történetek, 9. Éneklés, 10. Számolás, 11. Írásmutatványok."[650]

Nagyobb jelentőségű helyi kezdeményezésekről nem tudunk, valószínű, hogy a csabai tanítói konferencián szóban elhangzó vélemények között elhangzottak a berényieké is. A békési ág. h. esperesség 1863. szeptember 30-án tartott tanítói tanácskozása megvitatta az egyetemes választmány az évben elfogadott tantervrendezési szabályzatát, és azt a saját körülményeihez alkalmazva kiadott egy tantervet a saját iskolái számára.[651] Tekintettel a dokumentum jelentőségére és a tananyag összehasonlításának folyamatossága miatt az alábbiakban közöljük ezt, melyet követendő normaként a berényi fiú iskolai jegyzőkönyvbe is beírtak: „Tanrend a' békési ágost. hitv. ev. esperességben létező III. osztályból álló elemi iskolák számára. III. osztály elemi iskola 6^{dik} évtől – 12^{-ig} egy tanteremben egy tanító alatt képződő növendékekkel.

I. Osztály Tantárgyai.
1. Nézlet és beszédbeli gyakorlatok (Tanító az elemi tanodában, vagy nézleti oktatási mód Dr. Ottó után Koker Károly).
2. Betűzés, tagolás – olvasás (Ajánlatik Szeberényi Lajos abc olvasó könyve és a szarvasi egyház által kiadott Slovenko-Uhorský Šlabikár pro ev. Školky).
3. Luther Kátéjából a' Tízparancsolat, hitágazat és úri imádság értelemmel való megtanulása.
4. Számlálás föl és lefelé a' számjegyek ismerete és leírása.
5. Íráskezdete.
6. Néhány könnyebb énekek éneklése.
7. Szentírási és erkölcsi rövid mondatok.

[649] SZELÉNYI 1931. 103–104.

[650] „BML Mb. ir. Fiú iskola jkve 1859/60. „A' M. Berényi ág. h. ev. tótajkú gyülekezet a' harmadik vagy új iskola fiú 's leány növendékeivel az 1860^{dik} év május 2.kán délelőtti órákban tartott vizsgálata."

[651] SZELÉNYI 1931. 101.

II[dik] Osztály Tantárgyai

1. Nézlet és beszédbeni gyakorlatok folytatása, különös tekintette a' földrajzi elemekre.
2. Anyanyelveni olvasás folytatása és magyar olvasásnak kezdete (Szeberényi Lajos abc olvasó könyve szerint).
3. Luther kis Kátéja egészen, szóbeli rövid magyarázattal.
4. Bibliai történetek számszerint Ószövetségből évenként legalább 3; – Újszövetségből ugyanannyi, a történetből folyó erkölcsi tanulságokkal és kötelességekkel (a' hol kivihető ajánltatik a' »kétszer 52 bibliai történet« című könyvecske).
5. Fejbeli 's írott jegyekkel, számvetés a' 4 alapnemben, a' sokszorozás, az elosztás csupán egyes számokkal történjék.
6. Írás folytatása.
7. Erkölcsi, egészségi szabályok.
8. Éneklésben haladás, főképp ismeretesebb énekek begyakorlása, mellyek első versei emléklendők.

III. Osztály.

1. Az olvasás anyanyelven Új-Testamentomból, a' magyar olvasás a' bevett könyvből.
2. Luther kátéja: első évben a' bevezetés és az első rész, második évben a' második és a' harmadik rész, bővebb magyarázattal, alkalmazott szentírási mondatokkal (ajánltatik Placskó Kátéja a' tót Karder Kátéja a' magyar iskolákban). A' Káté IV. és V. része meghagyatik a' confirmálandók számára. A' gyermek utolsó iskolai évének második felében nyerjen summás, vagy is általános rövid átnézetet az egész hit és erkölcstanról.
3. Földrajz. Egy évben a' mathematikai, phisicai és politicai földrajz és az öt világrész általában; másik évben Európa általánosan röviden és Magyarország földrajza részletesen.
4. Egyik évben egyháztörténelem, – másik évben Magyarország történelme különös tekintettel a' reformatiora az egyháztörténelem előadásakor a' magyarahoni prot. egyház jogait biztosító békekötések és alaptörvények tüzetes magyarázatára kiváló gond fordítandó.
5. Bibliai ismeret és a' Szentírás helyek fölkeresése a' vasárnapi evangéliumok és epistolák emlékítése.
6. Az egyik évben természettan (phisica), – a' másik évben természetrajz (historia naturalis), különös tekintettel a' növény és állatországra.
7. Anyanyelvi írásgyakorlatok és az életben legszükségesebb fogalmazások.
8. Éneklés, a' mennyire lehet, néhány énekek emlékítése.

Jegyzetek: 1., Az alsó elemi iskolára vonatkoznak az első és második osztálybeli tantárgyak, a' felső elemi iskolában a' harmadik osztálybeliek. 2., A' városi iskolákban a' fönebb felsorolt tantárgyakon kívül tanítandók még kézműtan és téralakrajz az elemi leányiskolákban pedig Magyarország történelme helyett gazdaság és természettan."[652]

Íme tehát az a tanterv, amely a békési esperességben érvényben volt. A tanterv jól érzékelhető módon három osztályra vonatkozik, melyekben hat évfolyam van. Az egyes évfolyamok tehát két évben végezhetők el. Egymásra épülő, jól differenciált tartalmas, a helyi körülményekhez igazodó például tankönyvhasználatban. A magyar nyelv tanulása hivatalosan már viszonylag korán elkezdődik. A tanterv az 1842-es tanterv falusi iskoláinak bővített követelményére épül, de figyelembe veszi a többtanítós tanítás lehetőségével az új tantárgyak rendszeresítésének a lehetőségét. Itt kezdődik a városi iskolák tananyagának fokozatos bővítése hivatalosan is, és a nemenkénti oktatásanyag elkülönítése szakmai-gyakorlatiasságból, mely a munkára nevelés egyik fő eszköze lesz. Megjelenése után a helyi iskolai jegyzőkönyvek alapján nem mérhető a tananyagbeli változás, mivel azokban változatlanul csak a nemenként elkülönülő iskola három osztályának együttes vizsgatárgyai szerepelnek 12–13 pontban. Ezek felsorolása az előző évihez hasonló 1864/65 után is, csak minimális eltérés figyelhető meg. Például 1864-ből a fiúk iskolájában: „I. A kisebbeknél: Betűzés, tagolás, olvasás, Sz. írásbeli helyek könyvnélküli felmondása Dr. Luther Márton Katekizmusának három első része. II. A nagyobbaknál: 1. Énekeskönyv és Új Testamentom olvasása. Magyar olvasás. 2. Luther Kis Kátéja. 3. Tíz Parantsolat magyarázatjából a IV^{dik} parantsolatig. 4. Bibliai történetek az Új Testamentomból. 5. Illendő szabályok. 6. Előismeretek a földleíráshoz. 7. Reformatio története. 8. Számvetés négy alapnemben. 9. Írás mutatványok."[653]

Az év végi vizsgatárgyak fenti felsorolása az elkövetkezendő öt évben mindkét iskolában ugyanaz. Hogy mennyiben és hogyan követték az esperességi tantervet, arra vonatkozóan nincsenek adataink. Valószínű, hogy egyházi kötelező jellege miatt ez nem történhetett másként. Ehhez képest kisebb eltérések megengedhetők voltak a tankönyvirodalom és a gyermekek vegyes összetétele miatt. A nagyobb – egyetemes egyházi – tantervtől való eltérését is hivatalosan megengedték, mivel az egységesítés csak a tanév tartalmára, a szünidők idejére, a tananyag minimumára és az osztályok számára akart végre valamilyen megoldást hozni. A gyülekezeteknek az evangélikusok által megállapított központi tantervhez való hosszabb idejű alkalmazkodása azért sem történhetett meg, mert hamarosan életbe lépett az 1868-as népiskolai törvény.

[652] BML Mb ir. Fiú iskola jkve. 1863/64.
[653] BML MB Ir. Fiú iskola jkve. 1863/64.

Az oktatás 1869–1890 között

Az 1868. évi XXXVIII. törvénynek főleg a II. fejezet 10. §-a és III. fejezete vonatkozik a hitfelekezetekre, mely a hitfelekezetek iskolafenntartásáról szól. Kimondja, hogy fenntarthatnak nyilvános népoktatási tanintézeteket, de csak akkor, ha az iskolai épületek építésére és átalakítására, a szorgalomidőre, a legszükségesebb taneszközökre nézve a törvény rendelkezéseihez alkalmazkodnak. A törvényhez kapcsolódóan 1869-ben adták ki a népiskolákra vonatkozó egységes állami tantervet: „Tanterv a népiskolák számára". A tanterv az egységes műveltség lényegét, a népiskolai oktatás tartalmát, a tantárgyak tanításának módszerét, időkereteit határozta meg. A bevezetett műveltséganyag és tantárgyi rendszer építve a felekezeti iskolákban kialakult és meggyökerezett hagyományokra, erőteljesen humán jelleget érvényesített. A népiskolai tárgyak tanításánál mindegyik tanítása rövid célmegjelöléssel kezdődött. A tárgyak tananyagának a meghatározására viszont még itt is csak néhány mondatos utalás történt. A tananyag kijelölésekor a tantervek sokszor a vezérkönyvekre utaltak. Átgondolt tananyagstruktúrát itt sem találhatunk. Tudjuk, ebben az esztendőben indul meg Gönczy Pál vezetésével a népiskolai vezérkönyvek íratása. Ezek jelentőségét azonban túlhangsúlyozták az oktatás tartalmában, s néha a tantervnél is fontosabbnak tartották. Itt is nagy szerepe volt a tanító módszerének, mivel a „tananyagot" és a „tan módot" lényegében a tanítóra bízta. Ezért e tanterv megvalósulása a pedagógusok önállóságától, a helyi körülményektől függött.[654]

Az 1868-as általános népiskolai tantervhez viszonyítva az iskolák felekezeti hagyományait figyelembe véve Békés vármegyében a következő tantárgyakat vezetik be az oktatásban: „1., Hit és erkölcstan, – A Szentírás ismertetése, a szentírás története, Evangéliumok. 2., Olvasás anya és magyar nyelven. 3. Írás anya - és magyar nyelven. 4., Számolás, a hazai mértékek ismerete. 5., Nyelvtan. 6. Természetrajz = Mezőgazdasági és kertészeti gyakorlatokkal. 7. természettan, figyelemmel a vidékre, s a tanulók életmódjára. 8., Földleírás. 9., Történelem hazai, – polgári jogok s kötelességek rövid ismertetésével kapcsolatban, valamint egyházi történelem. 10. Ének. 11. Testgyakorlat a lehetőségig." E tanterv a következő órabeosztásban valósult meg: „Általános leczkerend: Dél előtt Hétfőn: 8 - 2/2 9re Ének, 2/4 10-*re vallás, ¾ 11*re Anyanyelvi olvasás és írás 11-ig Nyelvtan. Dél után: 2–3-ig Számolás 4-ig Természetrajz vagy Természettan. Kedden Dél előtt: 8 - 2/4 9-re Ének *¾ 10-re Vallás ¾ 11*re Anyanyelvi olvasás és írás 11 Nyelvtan. Dél után: 2–3 számolás 4 Földleírás. szerdán: Dél előtt: 8–9 Magyar olvasás és írás 10. Történelem hazai és egyházi. 11 Nyelvtan. Csütörtökön ugyanaz, ami hétfőn, Pénteken ugyanaz, ami kedden. Szombaton: 8–9 Magyar olvasás 10 Történelem hazai és egyházi 11. Evangéliumok. Jegyzés: 1., A tanítás imával kezdődik és végződik. 2., Az olvasás és

[654] PERES 1890. 1-5; SZELÉNYI 1931. 104-111; BELLÉR 1996. 11-12; MÉSZÁROS 1996.

írás csoportonként felváltva egy időben eszközöltetik. 3., Többi tantárgyak lehetőleg egyszerre taníttatnak az egész osztálynak."[655]

Az említett tanterv pontos információt hordoz a békési esperesség népiskoláinak tantárgyairól. A képzéshez kapcsolódóan meg kell állapítani, hogy a természetrajz tárgyban a mezőgazdasági és kertészeti gyakorlatok tanítása és a tanítók körében való példás alkalmazása színvonalas munkát eredményezett, s hagyományt teremtett Békéscsabán a különböző gyümölcsfajták és szőlőnemesítés terén. Szintén ekkor veszi kezdetét a testi nevelés és tornászat újbóli szorgalmazása, valamint az iskolai könyvtárak anyagának gyűjtése.[656]

A kerületi népiskolai tantervet részletes „tanfolyam" szerinti beosztás követi egy és két tanítóval. Mindkét iskolai formában a heti tanrendszer a következő: „A tantárgyak tanfolyam szerinti beosztása egy tanító elemi népiskolában:

Olvasás anyanyelven és magyar nyelven tárgyban: Első csapatban 1. évben: az olvasás elemei. 2dik év: tagonkénti olvasás. Második csapat. 3dik év: folytatás betűzés. 4. év. folytonos és tagonként. Harmadik csapat. 5dik év: folyékony. 6dik év. értelmes. anyanyelvre fordítva.

Írás tárgyban: Első csapat 1. év: alapvonalok, egyes betűk tábláról palakőtáblára. 2.dik év: egy – több tagú szavak tábláról kettős vonalú írkába. Második csapat 3dik év. rövid előírási példányból. 4dik év: mondatok kettős vonalú írkába. Harmadik csapat 5.dik év. Szépírás kettős és vegyes vonalú írkába. 6.dik év. folyóírás anya és magyar nyelven.

Számolás tárgyban: Első csapat 1. év. és 2. év számnevek és jegyek fogalma és írása 100ig. Második csapat 3dik év: három alapnem. A szorzás egy számmal fejből és táblán. Harmadik csapat 4.dik év. négy alapnem az osztás egy számmal fejből és táblán. 5.dik év. hazai mértékek ismeretéből a négy alapnem 6.dik év. a három szabály törtek fogalma.

Nyelvtan tárgyból: Első csapat első év. és 2. év Beszéd és értelemgyakorlatok. Második csapat harmadik év és negyedik év Beszédrészek és helyesírási főbb szabályok. Harmadik csapat 5. és 6. év írásgyakorlatok.

Ének Első csapat 1–2. év: Második csapat 3. és 4. év Néhány ismertebb egyházi ének. Harmadik csapat 5. év. Minden ismertebb egyházi ének 6. év Minden ismertebb egyházi ének első verse könyv nélkül.

Vallás tárgyban: Első csapat 1. év: alkalmi imák 2. év: Urunk imája, néhány szentírási mondat. Erkölcstan Luther M. kátéjának első része. Második csapat: Hittan Luther M. kátéjának második része. Harmadik csapat: Luther M. kátéjának harmadik része. szentírási mondatokkal és énekkel erősítve. Szentírás ismertetése.

Történelem tárgyban: Hazai és egyházi történelem. Első csapat 1. év. Csendes figyelem. 2. év Jézus élete szabadon elbeszélve. Második csapat 3. év Luther

[655] BML Mb ir. Leány iskola jegyzőkönyve 1873/74. „Elemi népiskolai tantárgyak az 1870. szeptember 20-án Csabán tartott esp. isk. bizottság utasítása szerint kijavítva."

[656] Lásd BÉKÉS c. hetilap. Gyula, 1869. 2. sz. Október 9. 3. oldal; SEBŐ 1994. 32.

élete szabadon elbeszélve. 4. év ugyanaz. Harmadik csapat 5. és 6. évben: Ker. Egyház története az egyház javításáig. Az egyházjavítás hazánkban. Főbb mozzanatok és jellemrajzok szabadon elbeszélve. Polgári jogok és kötelességek szabadon elbeszélve.

Természetrajz tárgyban: Első csapat 1. és 2. év csendes figyelem. Második csapat és Harmadik csapat Állat és ásványország, Növényország tekintettel a mezőgazdaságra és a kertészetre.

Természetrajz: Első csapat: csendes figyelem. Második és harmadik csapat: Figyelemmel a vidékre és a tanulók életmódjára.

Földleírás tárgyban: 1.–2–3 évben csendes figyelem. 4–5. 6. évben Mér- és természettani haza és általános földleírás."[657]

A hat évfolyamos elemi népiskola tantárgyainak beosztása két tanító alatt ugyanezeket a tantárgyakat tartalmazza. A tananyag elrendezése is ugyanaz, ezért eltekintünk annak közlésétől. A hatosztályú elemi népiskolai tanterv ezzel áttekinthetőbb, követhetőbb. Az ismeretek egymásra építése, bővítése nyomon követhető. A két iskolai jegyzőkönyvet vizsgálva megállapítható, hogy 1873-ban az általános 11–12 tantárgy helyett már 17 szerepel a vizsgán. A nagyobb leányoknál a következő tantárgyakról történik említés:

„1. Tót és magyar olvasás s az utóbbinak tótra fordítása.
2. Kiskáté egészen.
3. Dr. Luther Márton Nagykátéjából a IV.dik és V.dik része.
4. Vallástan, tekintettel a reformatiora.
5. Erkölcsi szabályok.
6. Egészségi szabályok.
7. Bibliai történetek
   a) Ó-szövetségből: Salamon királyról, Pál prófétáról
   b) Új szövetségből: Bethesda tanáról és a Kafarnammi századosról.
8. Földrajz Európáról.
9. Természettan tűzi és villanyos tünemények.
10. Államtan.
11. Magyarok története folytatólag.
12. Konyhakertészet.
13. Anyanyelvből a helyesírás.
14. Éneklés.
15. Fejben és jegyekbeli számolás.
16. Az idő beosztása és a méter rendszer.
17. Írásmutatványok."

[657] BML Mb ir. Leány iskola jkve 1873/74.

A tanulók az előző félévben földrajzban Magyarország négy kerületéből, természetrajzban a madarakból vizsgáztak. A magyar királyok történetében Mária Teréziáról és I. Ferenc Józsefről tanultak.[658]

Az új körlelkész 1875-ben – Linder Károly – az „üteny arást és a hangoztató" módszer alkalmazását javasolja, s a testgyakorlati tárgy tanításához szükséges eszközök megvásárlására felkéri az egyházakat: „... pontosan jelezzék megtartatotte az esperességi tanterv, míly terjedelemben vétettek elő a tantárgyzók. S mi maradt ki? figyelmeztessék a tanítókat, hogy azon túl ne terjeszkedjenek, s a szavalmányokat ne tanítsák. Szorgalmazzák a bekötött anya könyvek létesítését az iskoláknál, s hogy az előírt rovatok lelkiismeretesen legyenek kitöltve." Továbbá felhívja a figyelmet, ha valakinek megjegyzése lenne a tantervhez, azt írásban nyújtsa be az iskolaszéknek. Továbbá: „A mai világias kor áramlatával szemben evangyélmi egyházunk érdekében felhívja az iskolaszék az esp. tanítóit, hogy a vallásos erkölcsi nevelést a tőlük legkitelhetőbb buzgósággal ápolják, fokozni igyekezzenek, s így egyházunk folyton erősbülve megtarthassék" – nyilatkozta a körlelkész.[659]

Az evangélikus iskolákban már 1874-től érvényben volt az a rendelkezés, hogy minden tanév három évharmadra oszlik. Mindegyik évharmad végén pedig bizonyítványt kap a tanuló a tanulmányi eredményről. A tantervek felosztása a korabeli állami tantervek pedagógiai szaknyelvét hívják segítségül. A tantervekben az évharmadot nem jelölik. A „csapat" vagy „tanfolyam" megnevezés az osztályokra bontott gyermeksereget jelentette. A „leckerend" a tanterv meghatározott időre, tanévre, félévre, hetekre való felosztására vonatkozott. A „tanfokozat" a tantárgyak egymásutánisága az egyes osztályokban – terjedelemben és minőségben. A szorosabb értelemben vett és használt „tanmenet" itt a terv megvalósulásának módját jelentette. A „tanalak" a tanítás módjára, eljárásaira vonatkozott. A korabeli országos szakirodalom és a helyi – berényi – iskola is megkülönböztet „külső tan menetet" a tantervben, amely a tantárgyak rendszerét, súlyát, arányát, mélységét és elosztását jelentette. A „belső tanmenet" a tanfolyamra vonatkozott, vagyis az évfolyamok jelölését jelentette, ami két évből állt, s amiben minden évet harmadoltak.[660]

A tantárgyi szakirodalmat tekintve ettől az időtől használják a földrajzhoz és a magyarok történetéhez, az alkotmánytanhoz és a konyhakertészethez a zólyomi Školníkot. 1888-tól már a magyarok történetét magyar fordításban tanulják a szlovák iskolában. Részben az említett zólyomi Školníkból, de főképpen Emericzy „Tan- és olvasókönyve", Bánhegyi könyve alapján és „Hecsko szerint". A természettant Martinyi könyvéből tanították.[661]

A tantárgyak mellett egyre többször találjuk az egyes alkalmazott vezérkönyv megnevezését. Vallástant Placskó és Doleshall munkája alapján tanulják, később Sze-

[658] BML Mb ir. Leány iskola jkve. 1874/75.
[659] BML Mb ir. Fiú iskola jkve. 1875/76.
[660] BML Mb ir. Fiú és Leány iskola jkve. 1874/75; BELLÉR 1996. 11–12.
[661] BML Mb ir. Leány iskola jkve. 1875/1876.

berényi szerint. Az erkölcsi szabályokat Jakubovics Pál saját jegyzeteiből. Az egészségi szabályokat Szeberényi Lajos írta meg, amelyet Gaal Dániel fordított magyarra.

Az 1877-es egyházlátogatás csak a tanított tárgyakat sorolja fel. A tantárgyak ugyanazok, mint az előző évben, de itt már a gazdászati, kertészeti ismeretek tanítását külön oktatják. A lányok kertészeti ismereteket, a fiúk faoltást tanulnak. A Békés vármegye más elemi iskoláiban is ugyanezek a tárgyak szerepelnek a vizitációs jegyzőkönyvben, tehát az esperességi népoktatás a külső tanterv alkalmazásában egységes és következetes volt.[662]

A nem magyar anyanyelvű népiskolák számára 1879-ben külön tantervet jelentettek meg. A tanterv az anya- és magyar nyelvű oktatásra helyezte a hangsúlyt, mellette fő tárgyaként a számvetést, valamint a hazai történelmet és alkotmánytant emelte ki. Földrajzban és a természettudományi ismeretek tanításában a szemléltetés módszerének alkalmazását írták elő, a magyar nyelv tanítását pedig az 1879. évi XVIII. tc. alapján rendelték el: „... ennél fogva a nem magyar ajkú népiskolai tanulókat a tantervben előadott módon a magyar nyelvre meg kell tanítani" - határozta meg a tanterv.[663] A szabályzat tantárgy- és követelményrendszere az 1868-as népiskolai törvényre alapozódott, csak a magyar nyelv megtanításának fő eszközeként vezette be a „magyar nyelv és értelemgyakorlatokat". Új tantárgy a korábbiakhoz képest a rajz.

Az egytanítójú népiskolában - a szerda és szombat délutáni gazdasági és kertészeti gyakorlatokon kívül – a heti óraszám 29–32, az osztott népiskolákban 20–26–28. A mezőberényi szlovák nemzetiségi iskolában ennek alapján a következő tárgyakat tanították például 1882-ben:

„a *IV.dik osztálynál:*

1. Anyanyelvi olvasás az egyházi énekes könyvekből.
2. Magyar olvasás a Zárkány-féle olvasókönyvből, fordítással.
3. Kiskáté egészen.
4. Földrajz, Mihályfi térképe szerint jelentékeny bővítéssel.
5. Természetrajz, az emlősöktől a zólyomi Školník szerint.
6. Erkölcsi szabályok, saját dolgozatom után.
7. Bibliai történetek.
8. Magyar és tót nyelvbeni olvasás.
9. Írás.
10. Számolás a négy alapnemben.
11. Éneklés.

az V–VI. osztálynál:

1. Anyanyelvi olvasás.
2. Magyar olvasás, Gáspár olvasókönyvéből, fordítással.

---

[662] MSZEEI Protokoll III. Canonica Visitatio 1877. 28. pag; SZINCSOK 1996. 271.

[663] „Tanterv a nem magyar ajkú népiskolák számára." Budapest, 1879. 1. pag.

3. Kiskáté egészen.
4. Nagy kátéból: a bevezetés, a 10 parancsolat magyarázata Doleschall szerint.
5. Vallástan, tekintettel a reformatiora, Dr. Szeberényi János szerint.
6. Ó- és Új szövetségi történetek.
7. Erkölcsi szabályok.
8. Szent énekek.
9. Földrajz: az elemi rész, – Európáról bővebben –, Ázsia, Afrika, Amerika és Ausztráliáról röviden.
10. Konyhakertészet.
11. A magyarok története, magyar nyelven, egyrészt a zólyomi Školníkból magyarra fordítva, de főképp Bánhegyi és Emericy „Tan- és olvasókönyve" szerint.
12. Alkotmánytan szintén magyarul, az előbbiek szerint.
13. Természettan, Martinyi szerint, – a levegői és vízi tünemények.
14. Anyanyelvtan, annak főbb szabályai és tekintet különösen a helyesírásra.
15. Magyar nyelvbeni oktatás.
16. Számolás fejben és táblán, a 4 alapnemben, s az idő felosztása.
17. Írás-mutatványok.
18. Magyar egyházi énekek továbbá a Szózat és a Hymnusz."[664]

Az év végi vizsgaanyag megfogalmazásából kitűnik, hogy szorosan követi a központi tantervet. Részletezéséből látszik, hogy évfolyamonkénti felosztásával, az egyes tárgyak leírásával, a legalaposabb követelményrendszer. A leghatározottabban mutatja az egyes tantárgyak anyagát az eddigi évekhez viszonyítva. A tantervből egyébként kitűnik, hogy ebben egyedül a rajz nem szerepel, de a magyar nyelv megtanítása lehetőségének egyre több tantárgyat biztosít. Ez utóbbi bővülése évenként jól nyomon követhető, mint például a következő – 1883/84-es – esztendőben:

„*I. A IV-dik osztálynál:*

1. Anyanyelvi és magyar olvasás.
2. Kiskáté egészen a Nagykáté 4. részéből az első hitágazat.
3. Földrajz a lakóhelyből kiindulva, Mihályfi-térképen kezdve, s folytatva Magyarország térképén.
4. Természetrajz a madarakról.
5. Erkölcsi szabályok.
6. Bibliai történetek.
7. Magyar és tótnyelvi oktatás (beszéd. és ért. gyakorlatok).
8. Írás, éneklés.
9. Számolás.

[664] BML Mb ir. A Leány iskola jkve. 1882/83.

II. V.-dik osztálynál:

1. Anyanyelvi és magyar olvasás s fordítás.
2. Kiskáté s a nagykátéból a II.-dik rész magyarázata.
3. Egyháztörténetből a reformatio.
4. Ó- és újszövetségi történetek.
5. Erkölcsi szabályok.
6. Tót és magyar szentének, – mind a két nyelvbeliek első versei emlékelve, továbbá a »Szózat« és a »Hymnusz«.
7. Földrajz, magyar hazánk részletes földrajza.
8. Magyar történetek, vegyes házból való királyok és az alkotmánytan magyar nyelven.
9. Természetrajz, állattanból 3.-dik, 4.-dik, 5.-dik 6.-dik osztály.
10. Konyhakertészet.
11. Tót és magyar nyelvbeni oktatás nyelvtannal kapcsoltan.
12. Fogalmazás: leírások, levelek, fordítások.
13. Számolás, fejben és táblán.
14. Írásmutatványok."[665]

Tekintettel arra, hogy a szlovák és magyar nyelvhasználatról külön szólunk, jelen esetben az oktatás tárgyait és anyagát illetően csak annyit jegyzünk meg, a Magyarországról szóló földrajzot vezették be 1884-ben, s azt magyar nyelven tanították. A szlovák nyelvtanítás lehetősége csak néhány tárgy esetében maradt meg. A Himnuszt és a Szózatot – melyek 1881-től év végi záróénekként szerepeltek a szlovák egyházi énekek mellett – 1884-ben már a magyar szentének mellett általános tárgyként tanították.

A tankönyvhasználattal kapcsolatban megjegyezzük, hogy erre az időre a kultuszminiszter már megtiltotta a kéziratból való tanítást, amely a továbbiakban csak engedélyezett tankönyvekből történhetett a nemzetiségi iskolákban.[666]

A tanulók minősítése, a vizsgák

A tanító nyilvános számonkérési módja a „közvizsgálat" vagy „cenzus" volt. Az evangélikus oktatásban az iskolai év kezdetben két félévből állt, ezért februárban és áprilisban, később júniusban tartottak vizsgát. Az előbbi a „kisvizsga", az utóbbi a nagy, év végi vizsga vagy „évvégi vizsgálat".

Az év végi vizsga jelentős iskolai és egyházi eseménynek számított. Általában vasárnap tartották, melyen a tanító bemutatta, hogy milyen a gyermekek év végi felkészültsége. A vizsgán az egyházi vezetés, hét-nyolc presbiter és a szülők voltak jelen, de meghívást kapott a helyi községi elöljáróság is, a helyi pártfogó, a

[665] BML Mb ir. A Leány iskola jkve. 1883/84.
[666] PERES 1890. 51–53; HORNYÁNSZKY 1993; MÉSZÁROS 1996. 38–39.

népiskola felügyelője, és nem utolsó sorban a megyei alesperes, a dékán, aki a helyi lelkésszel és a tanítóval alkotta a bizottságot. Ezek a nyilvános vagy díszvizsgálatok ünnepélyes keretek között, a templom feldíszítésével, ünnepi beharangozással, ünnepi istentisztelet keretében történtek. A „vizsgálat" énekkel, köszöntéssel, imával kezdődött, s hasonlóan fejeződött be, melyek kezdetben szlovák, majd szlovák–magyar nyelven zajlottak. Az ünnepi keretet jelentő formaiság közben főleg katekizáló kérdés-felelet, szavalatok, mondások, erkölcsi szabályok, bibliai történetek, jellemző és fontosabb énekek bemutatása történt, a gyereksereg együttes munkájaként, az olvasási, számolási készségek bemutatása önállóan is. Mivel a vallási ismereteken túl az olvasás, írás volt a legfontosabb tárgy, ezért a tanulók besorolása is ez alapján történt. Egy csapatban két osztályt különböztettek meg, vagy hármat, ahol a tanulók „betűzők"-höz, „szótagolók"-hoz vagy „olvasók"-hoz tartoztak. Olvasó az volt, aki a Tranosciusból jól tudott olvasni. A vizsgák időpontját a helyi lelkész, az iskolaügyekért felkelős megyei körlelkész, és – később – a népiskolai felügyelő döntötte el. Tekintettel arra, hogy egy helyiségben – például Mezőberényben a szlovák és német iskolák miatt – több tanuló vizsgáztatásáról kellett dönteni, ezért azt eleinte két napra tűzték ki, nemek- és korcsoportokként elkülönítve. Így a mezőberényi gyerekek vizsgáztatása négy napot vett igénybe. Az eseményre a másik, a szomszédos német gyülekezet tanítóit is meghívták. Később a „vizsgálatokat" már csak egy-egy napon tartották, délelőtt és délután. A vizsga elnöke a dékán volt, levezetője a tanító, nyelve pedig a szlovák. A vizsgát a körlelkész zárta be, és értékelte – szlovák nyelven – a tanulók munkáját, előmenetelét a szülők előtt. A vizsgák időtartama általában két-három óra volt. A vizsgát ünnepi ebéd követte.[667] A tanítók ajándékban részesültek, amely jelentős jövedelem kiegészítést jelentett számukra. Végezetül az egyházi vezetés és a tanító a körlelkésszel tanácskozást tartott, amelynek keretében kiértékelték a tanítók munkáját.

A nyári vizsgákat májusról júniusra azért tették, hogy így a tanulókat a huzamosabb iskolába járásra kényszerítsék. A májusi közvizsgálatokat gyakran összekapcsolták a konfirmandusok vizsgájával, amit a VI. osztályosok számára rendeztek. A hittan előkészítést a vizsga követte nagycsütörtökön, majd az ünnepélyes vizsgára pünkösdkor került sor. Ez jelentette a tanulmányok végső befejeződését. A vizsgák lebonyolításának módja hasonló volt a más evangélikus szlovákok lakta helységekéhez.[668]

Az iskolai vizsga kezdetekben nem volt szokásban, bevezetése 1745-ben történt a békéscsabaiak iskolájában. Itt az idősebb Tessedik Sámuel tartott először félévi vizsgálatot ünnepélyes keretek között.[669] Szarvason az ifjabb Tessedik Sámuel intézetében is ünnepélyes keretek között zajlott ez az esemény. „Az első felolvasá-

[667] DEDINSZKY 1982; SZENTKERESZTY 1932. 11.

[668] SZINCSOK 1996. 274.

[669] HAAN 1991. 67, 182; SZENTKERESZTY 1932. 11. Itt jegyezzük meg, a vizsgáztatatás szokását elsőként a reformátusok tették szokássá és hagyománnyá.

sokat és bemutatásokat tartják a gyakorlati gazdasági kertben a szarvasi tanulói ifjúsággal, utána politikai és katonai előkelőségek jelenlétében a vizsgát tartják meg" - írja az 1780-as esztendő jelentősebb eseményeiről a lelkész-igazgató 1805-ben.[670] Békéscsabán, a helyi szokás szerint „az egzámenek fényoldalát képezték az un. dialógusok, vagyis párbeszédek, színi előadások a szent történetekből" - írja saját gyermekéveiről Haan Lajos.[671]

Hogy a vizsga szokása mennyire hasonlít a felvidéki szlovákok lakta vidékek iskoláiéhoz, arra a kishont vármegyei fraternitas 1797-es szabályzata a bizonyíték. A vizsgák résztvevőit illetően hasonlóan intézkedik, mint az Békésben volt szokásos: a vizsgálat feladata beszámolni az ifjúság előmeneteléről és a tanítók szorgalmáról, tehát ne legyen puszta szemfényvesztés. Hogy a vizsgálat túl hosszúra ne nyúljék, elegendő az átvett tananyag rendjét előterjeszteni, melyből aztán a hallgatók tetszés szerint választhatnak. A vizsgálat „alkalmas üdvözléssel kezdhető meg, és köszönetnyilvánítással fejezhető be." - írták.[672]

A vizsgák hagyományát az evangélikusok megtartották egészen a XIX. század végéig. Ha időpontja, körülményei változtak is, jelentős eseménynek és jól bevált szokásnak tartották. A vizsgák megtartását, lebonyolítását az 1806-os schédiusi tanterv is előírta.[673]

Tanulmányi előrehaladás alapján a négy „rend" egyikébe sorolták a tanulókat a II. Ratio Educationisnak megfelelően. A legjobbak a „jelesek" csoportját alkották, a többiek elsőrendűek, másodrendűek és harmadrendűek együttesébe tartoztak. Aki a tanév végén másodrendű lett, az megismételte az osztályt, aki a harmadrendűek csoportjába került, az kimaradt az iskolából.[674] A számonkérés e formáját a zayugróczi tanterv is megtartotta azzal, hogy június végére tűzte ki a „fővizsgálatokat".

Mezőberényben 1843-ban a fiú iskola vizsgája a következők szerint folyt le: először „A' próbát előző szertartás, Magyar éneklés, imádás, beköszönet.

I. Kisebbeknél betűzés, szótagolás, olvasás.

II. Nagyobbaknál

1. Magyar könyvecske szláv nyelvre fordítása, 's papirosaikon kimunkált mind a' két nyelvbeni fordítási gyakorlataik felolvasása.
2. Magyar és szláv szavallás.
3. Földleírás második t. c. »Phisikai szaka« egész a' polgáriig magyar és szláv feleletekben.
4. Természettan »Levegőről folytatás« magyar nyelven.
5. Erkölcstan szláv nyelven.
6. Hittan »A' keresztényi, különösen az ágostai vallás alapjai« szláv nyelven.
7. Magyar és szláv szent-írás nevezetesebb helyei könyv nélkül felmondása.

[670] TESSEDIK 1979. 309.
[671] HAAN 1991. 182; SEBŐ 1994. 38-39.
[672] SZELÉNYI 1931. 89.
[673] SCHEDIUS 1806.
[674] MÉSZÁROS 1984a. 143.

8. Ótestamentumból »Ninive városa« története, – 's az Újtestamentomból »Jézus megkeresztelése, keresztelő János halála«, »Pál apostol fordulásáról« szóló történet.
9. Magyar és szláv éneklés.
10. Böjt 1sö Vasárnapi evangéliuma 2. 8. 15.-dik zsoltár könyv nélkül.
11. Számolás (értve a' négy alapnemet)
12. Szép és folyóírás bemutatása.

Próba berekesztés. Magyar énekek (hangverseny) szláv ima és szláv kikösöntés."[675] A vizsga lefolyásának rendje és módja eszerint történt, ami jellegzetes példája a sokévtizedes tradíciónak.

A vizsga utáni megbeszélésről a tanító a következőket írja: „Próbatét végeztével... Nagyon Tisztelendő Körlelkész Úr ülés tartott a' két tanítóval, melly alkalommal legelőbb is elő-adá bírálatát: mílly észrevételei voltak, a' próbatétel általános előadásában, – miben lelt tökélyt, 's viszont, miben sejdített hijányt. Továbbá az e' hivatalhoz szükséges utasításokat ügyekezett elébők rajzolni, miknél fogva minél elérhetőbb lenne a' czél, mellyhez törekedniök szent kötelességök javall. Elvégre pedig a' Zay-ugróczi tanodai rendszert, melly épen ez évben életbe lépett, 's már egyházunknál is találtatott, 's legtelhetőbb tekintetben követni meghagyá..."[676]

A fiú iskola következő tanév végi értékelésében az év végi úrvacsora-vizsga szokása is felbukkan: „A' fölebb kitett 1843/44. tanodai évben Úr vacsorájához első ízben a' következők járultak [...33 név felsorolása következik...] Ezek, az itt divatozó szokás szerint, mivel már a' 12dik évet elhagyták, 's – mi legfőbb nálok – a' hitben is megerősítettek, – kivéve a' két: Dusek Jánost és Salkovics Pált – kik következő évben is folytatandják tanulásaikat – mindnyájan kiléptek, 's végképen elhagyták a' Tanodát, ezeken kívül pedig – élők sorából kimúltak ezek: Gyebnár János, Boldis János, Hajkó János."[677]

Az iskolai vizsgák alkalmat jelentettek a tanulók jutalmazására. Sokszor a tanítók is várták a tanév végén, mivel a községi, egyházi vezetés részéről ekkor számíthattak kisebb ajándékokra vagy a tanítómunkáját nagyban segítő könyvadományra. Az 1842/43-as tanévben találunk erre vonatkozó bejegyzést, amelyben a tanító csalódottságát fejezi ki: „Ez évbeni nyilvános vizsgálatok alkalmával a' növendékek egyike sem jutalmaztatott meg azon nagy-kegyű uraknak jelen nem létök miatt, kiktől azt várhattuk. Később azonban Ő Méltósága özvegy Báró Vencheim született Orczy Terézia asszonyság nyári lakás kedvéért Berénybe érkezéskor a' néki Hangversennyel tisztelkedett Fiúk 's Leányok, Ő Méltóságától következő jutalmakkal ajándékoztattak: mindegyik Fiú (kik számmal 17-en voltak) kapott egy selyem arany csipkés nyakra valót 's azon kívöl egy ezüstözött írandó – tollat – Leányok

[675] BML Mb. ir. Fiú iskola jkve. 1842/43.
[676] Uo.
[677] BML Mb ir. Fiú iskola jkve. 1843/44.

ellenben - (kik számmal 12-en voltak) egy-egy kendőt olly ezüstözött írandó - tollat 's egy-egy tű-tartót."[678]

Az 1842-es tanterv után kezdi a helyi egyház is bevezetni a tornagyakorlatok év végi bemutatását. Mint korábban - a bevezetett tantárgyaknál - utaltunk rá, a közvélemény és a szülők nem tartották ezt helyesnek, így az e tárgyból való vizsgáztatás nem volt nyomonkövethető. 1844-ben ezért is fordul a „testi gyakorlatok" megtartása tárgyában a körlelkész a tanítókhoz, hogy nyomatékosan felhívja figyelmüket annak alkalmazására.[679]

A reformkori magyarosító törekvések ékes bizonyítéka az a vizsgáztatási rend, amelyet két részben tartottak meg. A hivatalos „közvizsgálat" után külön vizsgáztatták a tanulókat magyar nyelvből is, mely nemcsak a nyelvismeret felmérését jelentette, hanem a magyar nyelv megtanulásának fontosságát az anyanyelv mellett. "Másnap reggel, az az 28-án mindkét nembeli Osztály öszve jövén az anyaszentegyházra azon czélra, hogy a' Nagyságos 's Tekéntetes küldöttség által a' Magyar nyelvben próbáltassék meg. E' második próbatéten levők Gróf Almásy, Németh Antal alispány, Kalmár Mihály, Novák Ferencz és Tormássy urak kitűnő megelégedésével távozának el azon kegyes ajánlással, hogy a' reánk bízott Növendékeket különösen a' magyar nyelvben lelkiismeretesen oktassuk 's neveljünk azokból lelkes és nemes polgárokat a' Hazának, minthogy ezt úgy is tennünk az Ország Törvényei parancsolják. Ennek végeztével magyar könyvecskék osztattak" - jegyezte fel a tanító.[680] A következő évben Jancsovics István körlelkész a vizsgák lebonyolításán változtatott. „Vasárnapi délelőtti istentiszteletet mely itt ezért véltem szélszerűnek tartani közvizsgálatokat, minthogy akkor legnagyobb közönség szokott részt venni; márpedig igen óhajtandó volna, miszerint ezen vizsgálatra lehető legnagyobb nyilvánossággal és részvétellel vitetnének véghez. A' mellett pedig minden közvizsgálat egyben istentiszteletnek is tekintendő."

Ahogy a helyi intézkedések a nyilvános vizsgák megtartásának fontosságáról szólnak, úgy ugyanezen időben azok helytelen pedagógiai célját is hangsúlyozzák. A pesti evangélikus egyház igazgatója, az evangélikus reformpedagógia nagy egyénisége, dr. Tavassy Lajos a meglévő vizsgaintézmény ellen foglalt állást. Véleménye szerint a szülő tanünnepélynek, a tanuló pedig jutalomosztó eseménynek tartja a nyilvános vizsgát. Ehelyett fontosnak tartja a tanfolyami s az osztályvizsgálatot az iskolában.[681] Hasonló vélemény gyakran napvilágot látott a pedagógiai szaklapokban. A vizsgák célját megkérdőjelezik, formaságnak tartják, amely elsősorban az ünnepséghez kapcsolódik. Rendhagyó véleménynek ad hangot egy pesti pedagógus, aki szerint „nyilvános próbatétek és velök összvékötött efféle productiók, az igazi nevelési és oktatási elvekkel összve nem jöhetnek, sőt, merő ellentétben állhatnak...

[678] BML Mb ir. Leány iskola jkve. 1842/43.
[679] BML Mb ir. Fiú iskola jkve. 1844/45.
[680] BML Mb ir. Leány iskola jkve. 1943/44.
[681] TAVASSY 1847. 7.

mert a leány efféle productiók által egy hangos dicsérethez szokva, később a csendes és szerény házikört, és az ő hasznos, de nem fényes dolgait, munkáit és foglalkozásait nem fogja szeretni."[682]

Az 1870-es évektől egyre kevésbé válik fontossá a hagyományos módú vizsgák megtartása. A körlelkész 1875-ben eltörli a kisvizsgák megtartását. Szerinte „ez a tanítás hátrányára való szokás maradjon el, s e helyett az egyes egyházak lelkészei és presbiterei iskoláik évenkénti meglátogatására köteleztetnek, a látogatás idejét és módját maguk határozván meg."[683] Az intézkedést valószínűleg hosszas vita előzte meg. A „közvizsgálat" egyre veszített jelentőségéből, s megszűnését az 1876-ban elkészült, s a minisztérium által életbe léptetett népiskolai osztályozási rendszer segítette elő. Ennek értelmében a szorgalom és figyelem osztályozása elmaradt, a magaviselet lehetett: 1. jó, 2. szabályszerű, 3. rossz. Az egyes tantárgyakból az alábbi minősítést adták: 1. jeles, 2. jó. 3. elégséges, 4. elégtelen. Ebben az alacsonyabb számú osztályzat volt a jobb érdemjegy. Ez a fajta osztályozási rendszer hazai és evangélikus iskolákban 1948-ig maradt érvényben.

Összegzésként megállapítható, hogy tantervtörténeti szempontból az evangélikusok két nagy önálló tanterve, az 1806-os schédiusi és az 1842-es zay-ugróczi volt döntő hatással a tantárgyak meghatározásában. Az 1777-es I. és az 1806-os II. Ratio Educationist keretjellegükben érvényesítették. Általános érvényűként az 1869-es és az 1879-es rendelkezést tartották be. A protestáns autonómia és az anyagi lehetőségek miatt a regionális és a helyi tantervek döntötték el az egyes iskolák tantárgyi szerkezetét. A tantervek általában nagy nevelési összefüggésekhez kapcsolódnak, az elemi oktatást az evangélikus iskolarendszer alapjaként határozzák meg, melyben a valláserkölcsi és értelmi nevelés a legfontosabb, a testi nevelés csak később kap hangsúlyt. A tantervek kezdetben humán jellegűek, 1870-től a gyakorlati tanítás is előtérbe kerül. Az iskolák modellje azonos az államiakéval.

A tantervek nem rendelkeznek átgondolt tananyagstruktúrával, de az alapvető pedagógiai módszereket megtartják, a fokozatosságra, az összefüggésekre, a kapcsolatokra építenek. Legfontosabb taneszköz a könyv, amely elsősorban a tanító munkáját segíti. Mivel a tanítás anyagát elnagyoltan állapították meg, így nem is adhattak megfelelő keretet az egységes műveltséganyag iskolai megalapozásához.

A tanterveket csak az illetékes egyházi főhatóság jóváhagyása után lehetett alkalmazni. Az egységesítést sürgető reformtantervek az egyházak túlzott önállósága és lassúsága miatt késik, de ennek ellenére korszakos jelentőségűek. Sok lényeges nevelésügyi problémát igyekeznek megoldani, új korszakot nyitnak az evangélikus elemi népoktatásban, és fél évszázadra meghatározta a magyar közoktatást is, hiszen az iskolák jelentős része volt evangélikus.

[682] Nyilvános vizsgák megszüntetését kéri a leányneveldékben egy pesti „nőneveldei" elöljáró. F. KISS 1997. 62.

[683] BML Mb ir. Fiú iskola jlkve. 1875/76. Linder Károly körlelkész levele.

A tantervek alkalmazása, a módszerek megválasztása a pedagógus személyiségétől függött. Alapvetően ez határozta meg a berényi szlovák iskolák tantárgyait és tananyagát. A tantervek alkotásában nagy szerepe volt az evangélikus iskolák hagyományának, a felvidéki iskolák programjának, a magyar állami tanterveknek, a magyar és külföldi - elsősorban is német - pedagógiai áramlatoknak, a kor művelődési eszményének, de mindeneknél erőteljesebbek voltak a helyi lehetőségek és szokáshagyományok. Ezért a tessediki eszmék csak később hatnak, közel száz évvel, s az oktatás színvonalát a helyi pedagógus személyisége határozza meg.

Az oktatás anyagában és nyelvhasználatában jól nyomon követhető a fokozatos kétnyelvűvé válás és a magyar nyelv egyre erőteljesebb hatása.

NYELVHASZNÁLAT
A SZLOVÁK ÉS A MAGYAR NYELV ÜGYE

Az anyanyelv használatának lehetősége kulcsfontosságú szempont egy nemzetiség megmaradásában. A kulturális identitás eszköze, melynek használata során jut kifejezésre a közösséghez való tartozás, és folyamatos megtartásával válik lehetővé a kulturális és szellemi javak megőrzése.

Az iskolai anyanyelvhasználat nemcsak a nyelvi legitimitást mutatja, de annak a módját is, hogy miképpen erősödik vagy gyengül a családi környezetben tanult nyelv, s ezáltal hogyan változik a nyelvi identitás. Vagyis, hogy évtizedek során beszélhetünk-e a nyelv megtartó erejéről vagy a nyelvvesztés folyamatában a nemzetiség önazonosság-tudatának és számának csökkenéséről. Amikor ezt a társadalmi folyamatot vizsgáljuk, hangsúlyoznunk szükséges, hogy nemcsak nyelvi, de egyszerre vallási identitás megőrzéséről is szó van. Akkor tehát, amikor a nyelvhasználat kérdését tárgyaljuk a helyi - mezőberényi - iskolatörténet oktatási és politikai körülményeire nézve, akkor szlovák evangélikus iskolát vizsgálunk, melynek történetében a nemzetiséghez való tartozást a felekezetiséghez való tartozás egyformán meghatározta.

A szlovák és a magyar nyelv használatában ezért meg kell vizsgálnunk azokat a rendeleteket, melyek az oktatási törvénykezés szempontjából meghatározóak voltak, s hatásukat a vármegyei, helyi életre vonatkozóan.

A nemzetiségi identitástudat alakulásának egyik módját a tantárgyak nyelvhasználatában és a hazafias nevelést elősegítő tárgyakban, a nemzeti nevelésben kell keresnünk. A nyelvhasználat lehetőségét az iskola tágabb környezetében, az iskolai vizsgákon, a templomi beszédekben, az egyház hivatalos adminisztrációjában, valamint az oktatást közvetlenül segítő tankönyvhasználatban látjuk.

Az iskola nyelvhasználata 1777-ig

Hogy a kezdeti egyház- és iskolaalapítás után – mint a korábbi fejezetekben szóltunk róla – milyen lehetett az iskolai élet, a források, adatok hiánya miatt arról nincsen tudomásunk. Valószínűleg kizárólag szlovák lehetett, hiszen a Felföldről érkezett szülők ezt a nyelvet beszélték, jóllehet azonban az sem kizárt - mivel a gömöri és kishonti vegyeslakosságú részeken magyarok is élnek –, hogy magyar nyelvi ismeretekkel is rendelkeztek. Irodalmi nyelv hiányában sokféle nyelvváltozat volt a beszélt nyelv, mely a különböző vármegyékből érkezettek tájnyelvének együttélését jelentette az iskolában is. A vallási identitás megőrzése miatt pedig a biblikus cseh nyelv használata volt a jellemző. Más nyelvek tekintetében képzettségükre nézve biztosra vehető, hogy az egyházközség iskolai, lelki vezetői ismerték a latin nyelvet, s magyarul, németül is beszéltek.

Az iskolai nyelvhasználat kérdése a két Ratio Educationis korában

Az anyanyelvhasználat lehetőségét először az I. Ratio Educationis mondja ki, amely részletes szól az anyanyelvi iskolákról. A rendelkezés, amely Magyarország vallási, nemzetiségi és társadalmi tagoltságát veszi alapelvként figyelembe a törvények megalkotásakor, hangsúlyozza, hogy a nemzetiségek akár zárt tömbben, akár szórványosan élnek, legyenek nekik jól felszerelt iskoláik. Az oktatáshoz szükséges tankönyveket pedig úgy kell elkészíteni, hogy azok bármilyen vallásúak számára használhatók legyenek. A hittan oktatását a plébános feladataként jelöli meg, s a vallási toleranciát megfogalmazva a felekezeti egyenlőséget és a felekezeti nyelvhasználatot erősíti.[684] Az általános elvek következményeiként sorolja fel a tanügyi szabályzat, hogy a továbbtanulás miatt egyes tanulókat fel kell készíteni, és tanítani kell a latin nyelvet, s ezért azt a tanítónak is ismernie kell. A „későbbi életkörülmények szempontjából" fontos a német nyelv használata is. Ennek érdekében az iskolákban arra kell törekedni, hogy kivétel nélkül minden tanuló elsajátítása a német nyelv tudását. Természetesen ehhez németül jól tudó tanítókra van szükség, s megfelelő tankönyveknek is rendelkezésre kell állniuk.[685]

Az anyanyelvi iskolák különböző típusainak felsorolása után az anyanyelven folyó hittan oktatását hangsúlyozza a rendelet. A latint csak egyeseknek írja elő, a németet pedig ott, ahol ezt általában nem beszélik. A mezőberényi iskolákban sem latint, sem németet nem tanítottak az I. Ratio idejében. Békéscsabán és Szarvason viszont igen, a nagyobb fiúknak –, ahogy arról az 1772-es összeírás tanúskodik.[686] Hogy a tanítóknak lehetett-e ilyen irányú nyelvi műveltsége, az bizonyos, mivel

[684] MÉSZÁROS 1981. 83-84. §. 62-63; RAPPANT 1947; PUTTKAMMER 2003; ARATÓ 1960; PAŠIAR-PAŠKA 1964.
[685] MÉSZÁROS 1981. 66-67.
[686] TÓTH 1979b. 54-56.

képzettségükből eredően ismerhették a latint és a németet, de környezetükben ezt nem igen használhatták.

A szlovák anyanyelvi iskolák történetének vizsgálatakor a nyelvhasználat kérdésében tulajdonképpen a kezdeti megalapítási és az I. Ratio Educationis megjelenése az az idő, amely hivatalosan is lehetővé teszi az anyanyelv használatát.

Az I. Ratio végrehajtásának idejéből, az 1780-as évektől figyelhető meg az a változás, mely ettől kezdve a hivatalos nyelvhasználat miatt az anyanyelvi oktatásra is hatással volt. Az I. Ratio rendelkezéseinek foganatosítása II. József uralkodása idején történt, akinek ismert németesítő politikája hátrányosan érintette az anyanyelvi oktatást, és az egész nemzetiségi ügyet. Az 1784-től kezdődő nyelvrendeletei a birodalmi centralizációs törekvéseket szolgálták. Az 1784. április 26-i rendeletével a kormányhivatalok, a vármegyék, a bíróságok és az iskolák hivatalos nyelvéül a németet nyilvánította a latin helyett. Intézkedései az iskolákat is érintették. A rendelet 7. pontja kimondja, hogy 1784 őszén már csak olyan tanulók vehetők fel a kisgimnáziumba, akik a német nyelv elemi ismeretével rendelkeznek. Az 1784. augusztus 2-án kelt helytartótanácsi rendelet ezt módosította, és elrendelte, hogy három év múlva kell ezt követelményként a kisdiákok elé állítani. Ettől függetlenül az uralkodói rendelet az alsófokú oktatást és a tanítók nyelvismeretét is befolyásolta, s az 1784. július 14-i rendelet ki is mondta, hogy népiskolai tanító ezután csak az lehet, aki tud németül, s a népiskolai oktatás nyelve már az első évtől kezdve a német. Később, 1787-ben azzal egészítették ezt ki, hogy valamennyi iskolatípusban németül kell tanítani az összes tantárgyat. Az intézkedést azzal magyarázták, hogy elősegíti az állam népeinek testvériségét, és erősíti az államot. A rendelkezés indoklására szerepelt az, hogy az nem az anyanyelv, hanem a latin nyelv ellen irányul, viszont a magyar nyelvet helyette azért nem tartották szükségesnek, mivel ez a nyelv még kiműveletlen, és nem általános. Az intézkedés országszerte rossz hatást váltott ki. Különösen ellenezték azt a rendi nacionalizmus hívei, akik a polgári magyar nemzeti törekvések hívei voltak. Hirdették a többi néptől való különbözőségüket, érdekeiket, sajátos nemzeti egyéniségüket, s az államot minden lényeges ismeretében magyarrá akarták tenni.

Az I. Ratio idejében a magyart még csak egy népnek tekintették sok más nemzetiség között, 1790-re azonban fordulat következett be, jelentősége erősödött, súlyának megfelelően. A heves ellenállás, tiltakozás miatt 1790-ben - II. József halála előtt – visszavonták a diszkrimináló rendelkezést, és a magyar nyelv létjogosultságát elismerte az uralkodó. A német nyelv ezáltal ismét csupán egy tantárgya lett az iskolának, amelynek tanulását nem tették kötelezővé. II. Lipót 1790. április 7-i határozatával a latint rendelte el a közép- és felső iskolák oktatási nyelveként. A gimnázium három alsó osztályában - vagyis a kisgimnáziumban oktatási segédnyelv lett – ugyanúgy, ahogy régebben a tanulók anyanyelve. A rendelkezés szerint az uralkodó azt óhajtotta, hogy a magyar nyelvet, amelynek dominanciája van Magyarországon, különleges figyelemben részesítsék, művelésére és terjesztésére pedig, főként olyan helyeken, ahol most több nyelv van használatban, különös gondot

fordítsanak. Ez volt az első hivatalos rendelkezés, amely Magyarország középszintű iskoláiban kiemelt szerepet biztosított a magyar nyelvnek.[687] A magyar rendek – ennek ellenére – már nem érték be a korábbi állapotok visszaállításával, hanem évtizedeken át tartó küzdelmükben a latin nyelv megszüntetését és a magyar nyelv hivatalossá tételét kívánták elérni. Szándékuk megvalósítása érdekében az országgyűlés 1790-től 1844-ig különböző nyelvtörvényeket hozott.

A nyelv az egységes nemzet és a polgári öntudat kifejezőeszköze lett. Minden vármegye másként reagált az intézkedésekre. Békés vármegyében 1790. október 25-én úgy döntöttek a rendek, hogy a jegyzőkönyveket magyarul vezetik, s a hivatalos levelezést magyar nyelven folytatják. Kivételt ez alól csak a királyhoz és a Helytartótanácshoz küldött iratok és felterjesztések képeztek.[688]

Láthatjuk tehát, hogy a XVIII. század végétől kezdődik egy fokozatosan erősödő nyelvmozgalom. Ennek szerves, markáns részét alkotta a magyar nyelv iskolai tanítása és az oktatás magyar nyelven történő folytatása. A magyar nyelv előtérbe kerülésével figyelhető meg a nemzetiségek erőteljesebb fellépése is. Addig, amíg 1790 előtt a szlovákok is élénk rokonszenvvel figyelték a magyarság fokozatos ellenállását, II. Lipót rendeletei után, a horvátokkal együtt, túlzott ellenállással akadályozták a magyar nyelvi követelések sikerét. Tény, hogy a nyelvtörvények egy része – már ekkor – a nemzetiségi oktatásügyet is érintették, így azok, amelyek a magyar nyelvet a közép- és főiskolákon rendkívüli (1790. XVI. tc.), majd rendes tárggyá tették (1792. XVI. tc.). II. Lipót csak annak a törvénybe iktatását engedélyezte, hogy a közügyekben az idegen nyelvet – azaz a németet – nem fogják használni, és hogy a kormányszéki ügyeket továbbra is latinul tárgyalják. Az 1790/91-ben ülésező országgyűlésen hozott 16. törvény elrendelte, hogy az akadémiákon és az egyetemeken magyar nyelvtanítást kell alkalmazni, hogy aki ezt a nyelvet nem ismeri, az megtanulhassa. Rendeletet hoztak, hogy az akadémiákon, az egyetemeken, a középiskolákban tanítani kell a magyar nyelvet, s 1791. tavaszán azt is kimondták, nem javasolható népiskolai tanítónak az, aki nem tud magyarul. Ezért a normaiskola együttes tanítóképző tagozatán hatékonyan kell tanítani a magyar nyelvet. Az 1795. szeptember 18-án kelt rendelet szerint a népiskolákban csak a normaiskola tanítóképző tagozatán képesített tanítók alkalmazhatók (ezt a rendelkezést 1799. augusztus 21-én megismételték). Az 1792. évi 7. tc. kötelezővé tette a magyar nyelv tanulását, ezzel a magyar nyelv rendes tárgy lett az iskolákban.[689]

Békés vármegyében az 1791. XVII. törvény hatására 1793-ban felhagynak a magyar nyelvhasználattal, és óvatosabbak lettek. Bihar és Sáros vármegyék azon felhívására, hogy ezután a vármegyék ügyeiket magyar nyelven intézzék, azt vála-

[687] BELLÉR 1974. 48–50.
[688] ELEK 1985b. 105.
[689] RAVASZ 1966. 255–260; SZEKFŰ 1926.

szolták, hogy nem látják „sem szükségesnek, sem illendőnek", hogy az indítvánnyal foglalkozzanak.[690]

Még az 1790/91. országgyűlésen elfogadták azt a törvényt, amely kimondta, hogy „mivel az állam jóléte főképp az ifjúság nevelésétől függ", ezért az országgyűlés megalakítja a Művelődésügyi Bizottságot. Feladata a „nemzeti nevelés" általános elveinek és rendszerének kidolgozása, közoktatásügyi törvénytervezet készítése, egy új Ratio Educationis kidolgozása. A címben szereplő „nemzeti" jelző a II. József alatti „nemzetietlen", elnémetesítő közoktatáspolitika ellenhatását jelzi, azonban csak szűken, a nemesi nemzet értelmében használták. A nemzet fogalmából a nemesi szerzők kirekesztették a népet. Ezek a „nemzeti nevelés" alapelvek nagy szerepet játszanak később is, és jól reprezentálják a tanügy köznemesi felfogását. A törvénytervezet bevezetése szerint a nemzeti nevelés alapgondolata a következő: az országban minden gyermeket, bármilyen társadalmi réteghez tartozó, bármilyen nemzetiségű, bármilyen vallású, azonos célok érdekében intézményesített nevelésben kell részesíteni. A neveléssel ugyanis el lehet érni a közösség, a társadalom boldogságát, ez a nevelés célja. Ennek az „egyöntetű nevelésnek" a célja, hogy minden gyermekben kialakítsa az alkotmányhoz, tehát a fennálló feudális rendhez való ragaszkodás érzését. Az udvarral haladásellenes szövetséget kötött konzervatív nemesség céljaiból egyenesen folyt ez a követelmény, de egybevágott Bécs politikájával is. Ezt akarta elérni korábban Mária Terézia és II. József is. Külön megállapodásokat kötöttek azokkal a gyermekekkel kapcsolatban, akik csak az elemi iskolát járják. „Az ország földmívelő lakosságát, és azokat, akik csak iparral foglalkoznak, a közös erkölcstanon kívül mindazzal is meg kell ismertetni, ami szeretetre ösztönzi őket az uralkodó és az ország alkotmánya iránt, amelynek személyük és vagyonuk biztonságát köszönhetik." Ezért az elemi iskolai olvasókönyvekben tárgyalni kell arról, hogy milyen sokféle jó származik számukra az ország alkotmányából. A Bizottság számos javaslata közül még szükséges a nyelvre vonatkozót megemlíteni. A grammatikai osztályokban mindenütt magyarul kell tanítani, másrészt a magyar nyelv külön tantárgy legyen a felsőbb osztályokban (itt szükséges hangsúlyozni, hogy ez nem a nyelvtan tanulását jelentette, hanem azok számára a magyar nyelv megtanítását, akik még esetleg nem tudnak magyarul). Az egész „nemzeti nevelés" rendszere jelentős magyar nevelésügyi tervezet, amely magában foglalta a felvilágosult abszolutizmus legfontosabb haladó követeléseit. Sándor Lipót éppen ezért, nem kívánta elfogadni a tervezetet, mivel „egyes részletekben túlságosan is messze mentek."[691] Mivel azonban a Művelődési Bizottság később ezeket az elveket újra napirendre tűzi és bővíti, ezek végeredményben beépülnek a reformkor nevelési rendszerébe, és az itt élő nemzetiségeknek a hazához és az uralkodóhoz való kötődésük kialakításában a legfontosabb alapelveket jelentették. A hazafias nevelés

[690] ELEK 1985b. 105.
[691] MÉSZÁROS 1968. 8-20; MÉSZÁROS 1984a; FINÁCZY 1890.

módja volt ez, mely alapgondolatában sokáig megmaradt, amint az jól nyomon követhető a XX. század eleji tankönyvhasználatban is.

Korszakunkat vizsgálva a berényi iskolára vonatkozóan alkotmánytant is tanítanak, azonban azt nem tudjuk, hogy állami vagy egyházi alkotmányt. A tantárgy tanítása valószínűleg helyi döntés alapján született, hiszen azt az I. Ratio nem írta elő. A későbbi hazához, uralkodóhoz, Istenhez való tisztelet és ragaszkodás az „állapotbeli kötelességek" tanításának sincs itt még határozott kifejezése. Az I. Ratio ekkor még csak így fogalmaz: „Mindegyiknek meg kell tanítani azokat a tudnivalókat, amelyekkel a falusi embereket becsületességre és családi-házi ügyekkel való figyelmes törődésre lehet oktatni."[692] *A tanítás nyelve természetesen szlovák volt,* hiszen az 1790/91. évi országgyűlés 26. törvénycikke kimondta a felekezetek teljes tanügyi autonómiáját, s ez a nyelvre is vonatkozott, de ebben az időben a nyelvhasználat más nem is lehetett. Közvetlenül a XIX. századforduló előtt tehát nagy hangsúly helyeződött arra az eszmére, hogy a falusi iskolákban jó állampolgárokká kell nevelni a falusi, mezővárosi parasztgyerekeket. A népet befolyásolni lehet a népiskola által a kormányzat célkitűzéseinek elérése érdekében, s ez jól összekapcsolható a hasznos gazdasági ismeretek terjesztésével.

Az I. Ratio szellemében kiadott, 1801-ben megjelent „Instruktió" VII. fejezete is a fentieket példázza, az I. Ratio 88. §-át bővíti: bevezeti a fogalmazást, valamint az olvasókönyvnek nevezett tankönyvet, amelyből a becsületességet, valamint a házi-családi gazdálkodással való figyelmes törődést lehet megtanítani. Kimarad a latin, a német, és helyettük a hatodik népiskolai tantárgy a magyar nyelv, ott, ahol annak használata nem általános. A IX. fejezet szól a tanítók nyelvi ismeretéről. Kimondja, hogy a tanítónak jól kell tudnia magyarul, s azokon a helyeken, ahol ez a nyelv kevésbé használatos, kötelessége a tanulóit erre megtanítani.[693]

A rendek sürgetésére a II. Ratio Educationist átdolgozták. A II. Ratio a nemzetiségi oktatás szempontjából egy lényeges újítást tartalmazott: a magyar nyelv és vele együtt az anyanyelv egy lépéssel előbbre jutott az iskolai oktatásban, magyarázó és kisegítő nyelvvé lépett elő. Elrendelték, hogy a gimnázium hatodik osztályában a kötelező magyar nyelvi órák mellett, anyanyelven és magyarul is meg kell magyarázni a tananyagot. Ez az intézkedés nemcsak az anyanyelv használatát jelentette, hanem a nem magyar anyanyelvű tanulók körében a magyar nyelv tanulását is.[694] A magyar nyelv tanításában új felfogás ez. A II. Ratio 3. §-a kimondja, hogy a haza nyelvének használata minden magyar állampolgár számára fontos, ezért törekedni kell annak tanítására az iskolákban. Szükséges tehát az, hogy ahol a magyar nyelvet nem ismerik, vagyis a nemzetiségi területeken, tanítsák a tanítók a

[692] MÉSZÁROS 1981. 67. 88. §.
[693] MÉSZÁROS 1984a. 114–119.
[694] BELLÉR 1974. 48–50.

népiskolában a magyart.[695] Ismét megfogalmazták, hogy a latin nyelvet csak a kiválasztott gyermekeknek kell tanítani.

Az I. és II. Ratio Educationis nyelvi törvényei elsősorban a középiskolai oktatásra vonatkoztak. A népiskolákban – a XVI. század óta az 1840-es évekig – a tanulók anyanyelve volt az oktatás nyelve, és nem a magyar vagy a latin. A rendelkezések természetesen a XVIII–XIX. század fordulójára vonatkoztak. A II. Ratiót az evangélikusok a törvényben biztosított autonómiájukra vonatkozóan egyébként sem tartották magukra nézve kötelező érvényűnek.

A teljesség kedvéért - az állampolgári nevelés tekintetében - meg kell még jegyeznünk, hogy a második bővíti az első oktatási rendelet egyéb kötelességekről szóló fejezetét. Eszerint a falvak iskoláiban meg kell tanítani azokat a kötelességeket a gyermekeknek, amelyekkel uralkodójuknak, a hivataloknak, a földesuraknak tartoznak, amelyekkel a haza társadalmi rendjének - „ahonnan saját boldogulásunk és sorsunk biztonsága származik" - tartoznak.[696] A 11. §-ban ez áll: „Fontos közérdek, hogy a parasztifjúság társadalmi helyzetének megfelelő oktatást kapjon, és kellő időben tanulja meg , hogy mivel tartozik az Istennek, mivel tartozik magának és másoknak, milyen kötelességekkel van lekötve az uralkodónak, a hazának, a szüleinek és földesurainak".[697] Ezek tehát egy soknemzetiségű állam legfőbb nevelési alapelvei.

Schedius 1806-ban megjelent tantervében is megtalálható a magyar nyelv tanításának lehetősége. A neohumanizmus szellemétől áthatott esztéta a magyart és a német nyelvet tartja fontosnak. Az 1840-es évekre maga is teljesen azonosul a nemzeti törekvésekkel, de németül írja munkáit. Tervezetében a falusi iskolák II. tagozatában tanítaná a két nyelvet: „kifejtendők a magyar és német nyelvtannak az elsődleges és legjobban szükséges szabályai." A III. tagozatban: „A magyar és a német nyelv oktatása és gyakorlása" lenne a fontos. Az I. tagozat számára tankönyveket is ajánl: „Kis abc-s könyv, amely magyarul is elkészítendő, mint amilyen németül a Satzmann-féle vagy Stephani - abc, vagy mint amilyet szlovákul Botzko tisztelendő úr adott ki."[698] A szerző konkrét magyar könyvet nem ajánl az I–II–III. tagozatnak. Az I. tagozat számára a fent említett, a II–III. tagozatban a megírandó olvasókönyv tartalmát adja meg. A konkrét nyelvhasználatról a falusi iskolákról szóló fejezetben nem ír, csak a polgári iskolákról szólókban utal az elemi iskolákra is. „Milyen nyelven kell mindezt megtanítani? Azokat a nehézségeket, amelyek a több nemzetiségből adódnak [...] így lehetne megoldani." Itt érdekes, hogy a magyar és német többségű városokban meghagyná a többség anyanyelvét tanítási nyelvnek, csak a szlovákok esetében gondolkodik másként: „Azokban a városokban, ahol a nép nagyrészt szláv, de a honorációrok általában németek, az elemi iskolák maradjanak a németek, a szláv

[695] MÉSZÁROS 1981. 3. §. 232; MÉSZÁROS 1984a. 123.
[696] MÉSZÁROS 1981. 234. 7. §.
[697] MÉSZÁROS 1981. 235. 11. §.
[698] SCHEDIUS 1806. 5. § 4. és 11. pont, 7. § 9-11.

nyelvű oktatás maradjon meg a hitoktatásban és a szakkifejezésekben."[699] Schedius Systemájában a magyar nyelv használatával Prónay Sándor külön tanulmányban foglalkozik.[700] Ebben a szerző erőteljesen védelmébe veszi a magyar nyelv ápolását, s ennek érdekében magyarul is tökéletesen beszélő tanárok alkalmazását sürgeti, mert csak azok képesek a magyar szellemet tökéletesen képviselni.[701]

Tudjuk, hogy a Schedius-féle tantervet nem vezették be általánosan, szemlélete az anya- és idegennyelv használatában viszont jól mutatja a nemzetiségi iskolát fenntartó felekezet elvi álláspontját egy adott korszakban.

Ami a magyar nyelvet illeti, az 1807. évi országgyűlés követelésként fogalmazta meg, hogy a gimnáziumok felsőbb osztályaiban és az akadémiákon a magyar nyelv legyen az oktatás nyelve a latin helyett. Az uralkodó azonban ezt a követelést elutasította. Hasonló sorsra jutott az 1811-ben ugyanebben a tárgyban beadott felirat is. Ami a mezőberényi iskola tantárgyait illeti, az 1798-as Canonica Visitatiohoz képest az 1810-es az alkotmánytannal tartalmaz kevesebbet. Ettől függetlenül elképzelhető, hogy a tanulóifjúság a társadalmi helyzetének megfelelően kapta az oktatást más tárgyak keretében, a nevelés együttesében ugyanúgy, ahogyan azt a II. Ratio is előírta. *A tanulókat anyanyelvükön tanították, viszont a tantárgyak bejegyzése a jegyzőkönyvbe latin nyelven történt.*

Megállapítható tehát, hogy itt is anyanyelvi oktatás folyt a protestáns iskolaügy önálló nevelési koncepciója alapján.

Ami a Békés vármegyében történő nyelvhasználatot illeti, a rendek felülvizsgálják korábbi véleményüket, és 1803. március 2-án új döntést hoztak: „Meg kell azt vallani... ha így megyen a Magyar nyelv dolga, az az hogy az sem az iskolában annak rendi szerint nem taníttatik, azonban a közönséges dolgok folytatásából is lassan lassan kirekesztetik, nem lehet egyebet várni, hanem hogy az rövid időnn egészlen eltemettetik ezen Nemzetnek, mely nevét viseli... Fogjuk is a jövő Ország gyűlésre követendő követeinket oly utasítással botsátani el, hogy a Magyar nyelv gyarapítására a legalkalmasabb és folyamatosabb rendelések tétesssenek, sőt ne tsak tétetessenek, hanem munkába is vétessenek. Addíg is pedig meg tettük a rendelést mi is, hogy megyénkben kivált az ifjúság tanítására nézve az 1790-dik esztendőbeli ország gyűlése végzése teljesíttessen." – fogalmazta meg véleményét a vármegye hatósága.[702] A vármegye vezérkara nem lépett túl a II. Lipót által törvényileg biztosított kereteken. Kizárólag az iskolákban, elsősorban az 1802-ben alapított mezőberényi esperességi gimnáziumban folyó anyanyelvi nevelést érezte sürgős és kötelező feladatának. Az itt folyó oktatás a magyarosítás egyik eszközévé válik, amelyről a későbbiek még szólunk. A vármegye ugyanakkor nem vezette be a magyar nyelvű közigazgatást. Nem lehet tudni azt, hogy Békés vármegye hatósága túl azon az in-

[699] SCHEDIUS 1806. 21. 14. §.
[700] „Reflexiones cirsa promovendam inter Evangelicis aug. Conf." SCHEDIUS 1806.
[701] BÁNSZKY 1936. 88.
[702] ELEK 1985b. 105–106.

tézkedésen, amellyel elrendelte ezután, hogy – „mind polgári, mind a Törvényes dolgok nemzeti nyelvünkön folytassanak, és minden hellyeken az oskolában rend szerént taníttasson a magyar nyelv" - tett-e valami másféle intézkedést is. Ugyanakkor a több nemzetiségű vármegye lassú, de biztos elmagyarosodása elkezdődött, elsősorban az iskolákon keresztül, s vált a reformkor legfőbb törekvésévé.[703]

Az iskolai nyelvhasználat 1810–1849 között

A nyelvi kérdés, a magyar társadalom életének gyors átalakulása az 1820-as évektől új nevelésügyi problémákat vet fel, melyek először is az 1825/27-es országgyűlésen kerültek felszínre. Az iskolai nyelvhasználat, a népiskolai oktatás kérdése újra napirendre kerül. Felterjesztést intéztek az uralkodóhoz, amelyet magyar nyelven is megjelentettek „A nép taníttatása eránt való izenetéből a statusoknak" címmel. Ismét bizottságot szerveznek a közoktatási reform kidolgozására. E bizottság első teendője az volt, hogy részletesen áttanulmányozta az 1791–1793 között ülésezett Művelődésügyi Bizottság iratait, és lényegtelen változtatásokkal megjelentette a nemzeti nevelés elveit. A kiküldött bizottság feladata az 1806-os Ratio Educationis helyébe egy új, átfogó közoktatási terv létrehozása. A tervezetet a megyék kívánsága alapján állították össze, anyagát a megyegyűléseken részletesen és hosszasan tárgyalták. A végleges szöveget 1830-ban Pozsonyban, Budán, 1831-ben Pesten is megjelentették.[704] A tervezetben átfogó reformot javasolnak, s ezen felül a népoktatás újjászervezését. A népiskolákra vonatkozóan rendeletet hoznak, hogy anyanyelven folyjék az oktatás, s a nemzetiségi vidékeken már a legalsó osztályban heti két magyar nyelvet tanító gyakorló órát tartsanak a nem magyar anyanyelvű gyermekeknek. Az olvasókönyvek kétnyelvűek legyenek, magyar és nemzetiségi. A tanítóknak tudniuk kell magyarul, s jutalmat kell adni azoknak a tanároknak, akik kiemelkedő eredményeket érnek el a magyar nyelv tanításában. A vármegye gyűlésein megvitatva, az 1832/36-os országgyűlés felterjesztette Bécsbe, a király azonban elzárkózott a reformoktól, azzal, hogy ebben a kérdésben nincs külön törvényre szükség, mivel felségjogai alapján ezekről ő maga gondoskodik.

Az 1825/27-es országgyűlés a protestáns iskolákkal kapcsolatban is tárgyal. Ezzel kapcsolatban elvi megállapítást tesz azzal, hogy hangoztatja a közoktatásügyet. Akinek ez az ország a hazája, ha mindjárt felfogásuk egyes kitétele szempontjából elüt is egymástól, a nevelés ugyanazon elveinek kell érvényesülniük. Ha érvényben marad is a protestánsoknak mindazon joga, amelyet nekik az iskolák kérdésében az 1791. évi XXVI. törvény biztosít, a magyar közoktatásügy egysége érdekében mégis szükséges, hogy a következő pontokban az ő iskolái is alkalmaz-

[703] ELEK 1985b. 107.

[704] MÉSZÁROS 1984a. 213. „Opinio... Buda 1830." (Az országgyűlési bizottság érvekkel indokolt véleménye az iskolaügy tárgyában." A tanügyi bizottságban foglalt helyet Gróf. Prónay Nagy János, aki az evangélikusok érdekeit képviselte.

kodjanak. A tervezet 1. pontjában a nemzeti nevelés általános elveit említi, amely az összes protestáns iskolára érvényes kell hogy legyen. A 3. pont az iskolák tanterveire és a megállapított kötelező tantárgyakra vonatkozik. A protestánsok képviselői – gr. Teleki és gr. Prónay – támogatták, ennek ellenére a tervezet csak elvi álláspont maradt.[705]

A Reformkorban felerősödő nyelvmozgalomban egyik legfontosabb mozzanata a magyar nyelv iskolai oktatásáért és az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért vívott harc volt. A rendek a magyar tannyelv bevezetésének nagy jelentőséget tulajdonítottak, úgy gondolták, ez a hatékony eszköze a nemzeti művelődés előmozdításának, a kultúra demokratizálódásának és nem utolsó sorban a polgári eszmék széleskörű terjesztésének. A magyar nyelvnek a latinnal szemben való elsőbbségi helyzetbe juttatása volt a fő feltétele a nemzeti polgári átalakulásnak, és összefüggött a nemzeti függetlenségi törekvésekkel. Ezért a magyar tanítási nyelv ügye szervesen beépült a liberális nemesi ellenzék politikai programjába. A reformkorban minden országgyűlés foglalkozik a magyar nyelvhasználat kérdésével.

Az 1825-ös reformországgyűlésen a karok és a rendek a nemzeti nevelést követelték. Ennek fő feltétele a magyar tanítási nyelv alkalmazása a közép- és felső fokú iskolákban. Eddig a törvények csak arra vonatkoztak, hogy a magyar nyelv az iskolában külön rendes tárgy legyen, most azonban a „holt deák nyelv" helyett a tanítás nyelvévé a magyart szeretnék tenni. Ez a tudomány a szépirodalom területén is jelentkezik, de különösen érinti a középfokú oktatást, melyről külön részben szólunk.

A nemzeti nevelés feltétele tehát a magyar nyelv, amely a középiskolákon túl természetesen a népiskolákat is érinti. Ezért azt 1825-ös országgyűlés bizottsága részletesen foglalkozott a népiskolák ügyével, és megállapította, hogy a magyar nyelv szempontjából sokkal hasznosabb eszközökre van szükség, mint a gimnáziumokban. Ezzel az a legfőbb cél, hogy a középiskolába lépő tanulók már jártasak legyenek a magyar nyelvben. Ennek érdekében az 1806-os Ratiót kiegészítik, és megkövetelik azt, hogy a nemzetiségi vidékek népiskoláiban magyar nyelvű tankönyveket is használjanak, mindazért, hogy a gyermek a nyelvek tanulására legfogékonyabb korában megismerkedjen a hazai nyelvvel. Az 1825-ös tanügyi bizottság azt szeretné, hogy a törvény mondja ki a tankönyvek időről-időre történő szükséges revízióját, s ezt a kérdést a tanügyi közigazgatás hatáskörébe utalták.

Az 1825/27-es országgyűlés külön felterjesztést tesz a népoktatás hatékonyabb megszervezése érdekében. Mivel a nép nagy tömege minden értelmi, erkölcsi oktatás nélkül nő fel, nemcsak a gyermekek beiskolázására kell gondolni. Ennek következtében nemcsak a szorosabb értelemben vett népoktatás megszervezése a fő gond, hanem a felnőttek oktatása is, a nép művelése. Ezen okból megfelelő olyan tankönyvekről kell gondoskodni, amelyek a gazdálkodás tárgykörét ölelik fel. A tankönyveket a szegényebbek körében ingyen kell szétosztani. A tanítókra nézve fon-

[705] KORNISS 1927.

tos, hogy olyan, a magyar nyelvben jártas tanítókat kell alkalmazni, akik alkalmasak annak tanítására és megszerettetésére. A jobb eredményt elérteket pedig külön jutalomban kell részesíteni. Az iskolák elöljáróinak figyelmét felhívja arra, hogy a „hazai nyelvet" a népiskolákban el ne hanyagolják. Ezért vizsgálják meg többször a tanulókat a magyar nyelvben való jártasság szempontjából, sőt vessék alá a tanítókat ilyen vizsgálatoknak, s ennek eredményéről tegyenek jelentést a főigazgatónak. A népiskola harmadik osztályában pedig magyar nyelven kell a hazai földrajz és a történelem tárgyakat tanítani, hogy a tanulók ismerjék meg hazájuk földjét és őseik tetteit, s ez által hazaszeretetre buzduljanak.[706]

Az 1830. évi VIII. tc. megtiltotta olyan közhivatalnokok alkalmazását, akik nem tudnak magyarul. Emellett a hatóságok, a törvényszékek csak magyar beadványt fogadnak el. A nemzetiségek - ezt sérelmezve - számos vármegyében (Arad, Békés, Trencsén, Nyitra) tiltakoztak. Ezek alapján az idegen ajkú lakosság jogvédelme egészében ki volt szolgáltatva a magyarul tudóknak. A jogszolgáltatás is a magyar nyelvterjesztés eszközévé vált, jóllehet a jog az állam lényege, amelyet nem lehet nyelvi feltételeknek alárendelni.[707]

Az 1830-as törvények még nem hoztak rendeletet a népiskolák nyelvére vonatkozóan. A nemzetiségi iskolák tanítási nyelve a tanulók anyanyelve volt, de már tanították a magyar nyelvet. A felvidéki népiskolákban szlovákul tanítottak. Az ügy érdekessége, hogy az 1825-ös országgyűlésen maguk a szlovák követek kérték, hogy magyarul tudó tanítókat kapjanak. Képzett tanítók azonban még kis számban voltak ebben az időben.[708]

Békés vármegyében az 1803-as rendeletek után 1817-ben visszaállították a latin nyelv használatát 1826 áprilisáig. Ekkor úgy döntött a vármegye közgyűlése, hogy: „ezentúl mind a polgári pereknek jegyzőkönyvei és a hozandó ítéletek, mind a helytartótanácsi felírások és egyéb levelezések csupán magyarul tétessenek".[709] Az 1832-es országgyűlés előtt Békésben is a reformeszmék központjába a magyar nyelv kérdése került. A vármegye közgyűlése 1832-ben egy küldöttséget nevezett ki, melynek faladata az volt, hogy javaslatokat fogalmazzon meg a magyar nyelv terjesztése, és kedveltté tétele érdekében. A javaslat 1832. szeptember 8-án került a közigazgatási egység központjában, Gyulán összehívott Békés vármegye közgyűlése elé, amelyet nyomtatásban is megjelentettek. Tartalmát tekintve összegzése mindazon véleményeknek, amelyeket korábban már más vármegyék szorgalmaztak. Az első olyan dokumentum, amely konkrét javaslatokat tesz, ugyanakkor jól láthatóan a magyar nyelv alkalmazása érdekében türelmetlenségre utaló túlzásokat tartalmaz, a nyelvi ügyet kizárólag politikai kérdésnek tekintette, és adminisztratív úton meg-

[706] KORNISS 1927. 15-33.
[707] KORNISS 1927. 124; ANTAL 1827. 61-110.
[708] KORNISS 1927. 130; HORVÁTH 1829. 75-100.
[709] ELEK 1985b. 106.

valósítandónak nyilvánította. Ezzel elősegítette az itt élő nemzetiségek gyors asszimilációját, sértette nemzetiségi jogaikat.

A 12 fős nyelvi bizottság – mely a másod alispánból, táblabírákból, földesurakból, főügyészből, főszolgabírákból és rendszerinti esküdtekből állt – határozottan, tudatosan törekszik a magyarosításra. Szerintük a magyar nyelv használata csak a következők szerint mehet végbe: „Mutat ugyan a múlt század kilencedik tizedje példát arra, hogy erőszakkal idegen nyelv terjesztése is nem nagy idő alatt mire lehetett menni az országban; – de példa ám az ezen esetet követő időszak arra is, hogy a viszontorlás, ha nincs féken többé, és részt kap, hogy teszi legottan semmivé az erőltetés képzelt remekjét... az ország idegen ajkú lakosainak olly jeles száma mellett – erőszakoltatva valóban a magyar nyelv önnön hoszszában is alig nézhet elébe..."[710] Hogy mennyire igyekezett a magyar anyanyelvűség elfogadtatására ez a bizottság, és milyen szempontból vizsgálta az itt élő nemzetiségeket, azoknak a törvényhozásban betöltött szerepét, arra jó példa az idealizált jellemzésük, mely a Békés vármegye nemzetiségeiről szól 1832-ben: „Békés megye... a magyarlakta Alföld térrészeinek azon egyike, mellynek lakosait a gondosan megőrzött eredeti tiszta nyelvszabás, béllyeg, s szokás, kitűntetve esmértetett meg mindenütt; – mellynek tanácstermében az édes magyar hangnál egyéb ember emlékezetétől fogva magyarul vitettnek... egy szóval a magyar nyelv olly közönségessé vagyon tétetve, hogy a latin nyelv abba felséggel való jobbágyi értekezéseken és a nem magyar ezerekkel időnként váltani kellő levelezéseken kívül minden egyéb hivatali használatból már szerencsésen kiküszöböltetnek mondattathatik. Ezen kívül nincsen egyetlen kebelbeli uradalma sem, mely akár bűnfenyítő, akár polgári kereseteket ítélő úriszékein kirekesztőleg a magyar nyelvet – habár egyébb uradalmi dolgokban ma még néhol nem úgy lenne is – voltaképpen használatba ne vette volna már."[711]

A nemzetiségek magyarosodásáról rajzolt kép hűen tükrözi azt a törekvést, melynek célja a minél gyorsabb, teljes elmagyarosítás világi és egyházi szinten egyaránt, s a nemzetiségek számára egy felsőbb, értékesebb nyelv bevezetésére. „Dicséretesen halad előre a nemzetiségek asszimilációja is. – Különösen az eredeti magyarok tőszomszédságában élő idegen ajkúak körében. Így Endrődön, melly eredeti tóth gyarmath vala, s jelenleg 5729 lelket számlál, többé tótot találni nem lehet, – lakosainak már régtől fogva az isten igéje is csupán magyarul hirdettetik... A magyarosodás valójában azokon a török járom kivetése után megtelepített népes helyeken megy lassan melyeknek lakossai maiglan is abajdócz[712] idegen ajkúak... közülük újabban kedvező jelenségek mutatkoznak az eredeti 15701 eredeti tót lakosú Szarvas mezővárosában, ha kivált egyházi s világi elöljáróinak kimutatott e részbeni példás törekedése ösztönt kap. A többi nem magyar község Német-Gyula, Kétegy-

[710] ELEK 1985b. 112.
[711] ELEK 1985b. 112.
[712] Ti. 'kevert'. Vö. „abajdócz", kétszeres, a búza és rozs keveréke, amely Gömör egyes részein ezen a néven volt ismeretes a XVIII. században. NOVÁK 2001.

háza, Tót-Komlós, Csaba, Mező-Berény egy része a - nemtelenek tavalyi összeírása szerént, összesen 39 127-en - azonban erőteljesen őrzik egyrészt az oláh, egyrészt a német, de nagyobb részben a tót anyanyelvüket [...] Itt az előmeneteles kifejlést inkább a közeledésből lehet várni."[713]

A teljes magyarosítást szorgalmazó bizottság helyzetjelentése túlzó volt, de jól kifejezte a nemzetiségek transzformálásának szándékát. Ennek érdekében továbbá sürgős intézkedéseket tűzött célul, a teendőket két csoportra osztva.

Az egyik fontos terület a polgári igazgatás. A hivatalos felirati dokumentumokat latin és magyar nyelven készítették, s a jövőben már a magyar nyelviség kerül előtérbe a latin rovására. Az eddig latin nyelven írt adóügyi, mindenféle hivatalos összeírást a Helytartótanács engedélyével magyar nyelven készíthették. Továbbá az egyes hivatali pecséteket, ahol a magyar hatóságok címere van, a latin szöveg helyett magyar feliratot kell alkalmazni. Az uradalmakat is arra kötelezték, hogy ne fogadjanak el nem magyar köriratú pecsétes leveleket, egyéb dokumentumokat, s az uradalmaknak magyarul tudó gazdasági tiszteket kellett alkalmazni. A községi közigazgatást is érintette a dolog: „Ne lehessen egyetlen községben sem olyan bíró, jegyző, esküdt, és egyéb rendtartásbéli foglalatossággal megbízott községi elöljáró, még szolga, sem, aki nem tud magyarul." A céhek sem képeztek kivételt. Kötelezték őket arra, hogy a vándorkönyveket és a felszabaduló leveket is magyarul állítsák ki. A rendelet szerint három év múltán csak magyarul is tudó, „magyar- és erdélyországi" mesterlegényeket szabadíthassanak fel. Azt is elrendelték, hogy a német feliratú címereket, hirdetményeket, hivatalos jelentéseket, közrendészeti jelzéseket magyarral cseréljék fel.

A nyelvi bizottság javaslatainak második részében az egyházak és az egyházak kezén lévő elemi- és középiskolák, a papok és a tanítók tudatos nevelő tevékenységétől várja a következőket. „A megyében honnyos idegen ajkú néposztálynak irányba vett magyarosítására tekintve" a papok és tanítók hazafias tevékenységét tíz pontban foglalta össze. Tekintettel arra, hogy a rendelkezések gyökeresen átalakítják a vármegye és benne az evangélikus szlovákság iskoláztatását s vallási életét, és a legnagyobb magyarosítási hullámot indítják el. E pontokat az alábbiakban adjuk közre: „1. Mivel az utolsó (1830/31-es) törvény értelme szerént közhivatalokat csak magyarul tudók viselhetnek, a megyebeli nem-magyar helyek papjaitól, tanítóitól és iskolamestereitől is meg kell követelni a magyar nyelvtudást. Természetszerűen az uradalmak sem alkalmazhatnak magyarul nem tudó papot vagy tanítót.; 2. Ha volna a megyében olyan lelkipásztor, vagy tanító, aki nem tud magyarul, azt kötelezzék rá, hogy egyrészt »magyar káplányt« fogadjon, és tartson, másrészt hogy 3 év leforgása alatt kellő szinten sajátítsa el a magyar nyelvet, s arról bizonyságot tegyen. Amennyiben nem szerzett e határidő alatt megfelelő nyelvtudást, mentsék fel megbízása alól és bocsássák el. A lelkipásztorok, valláskülönbség nélkül az Isten igéjének hirdetésében – énekes dicsőítésében –, szóval az ájtatosságok

[713] ELEK 1985b. 112.

minden nemeiben magyar szertartást hozzanak be. Ott ahol az uralkodó idegen szózatot egészen számkivetni most még lehetetlen, felváltva tartsanak idegen és magyar nyelvű nyilvános istentiszteleteket.; 4. Meg kell hagyni a lelkipásztoroknak, hogy a keresztelési, házasodási és temetési anyakönyveket ezentúl magyarul vezessék, az eddig deákul készültekből pedig magyar szövegű másolatokat adjanak.; 5. Tanítók és az iskolamesterek a falusi és mezővárosi iskolákban a tanítási nyelvként kirekesztőleg a magyart kötelesek használni, Jelesül az írást, olvasást, számvetést, imádságokat s vallásos dolgokat csak magyarul tanítsák, – az utóbbiakat ott, ahol azt még a helybeli körülállások elkerülhetetlenül megkívánják, a nevendékek anyanyelvén is megmagyaráztatván.; 6. Bátorítani kell a lelkipásztorokat és a tanítókat, hogy a bennek egyesülő közbizodalomnak s várakozásnak ne csak az elejekbe szabandó intézetek szerént, hanem minden kitelhető úton-módon a legnagyobb hazafiúi buzgósággal megfelelhessenek. Hassanak a szülőkre és bírják rá őket, hogy gyermekeiket az esztendő »minden szakában« folyamatosan járassák oskolába.; 7. A legjobb nevelőket és tanulókat jutalmazni kell, különben a legtisztább szándék sikeres valósulása is kétséges. Ennek érdekében bőkezű adakozásra kell felszólítani a megyebeli birtokos urakat és mindennemű hazafiakat.; 8.A küldöttség javasolja, vigyék el a szülők idegen ajkú gyermekeiket szervezett gyermekcsere útján tősgyökeres magyar helyekre, ha annyi időre is, melly idő alatt magyarul megtanulni képesek."[714]

A megyegyűlés a megyei nyelvi bizottság jelentését elfogadta, jogerőre emelte, javaslatait „sinórmértékül" tűzte a különböző intézmények és szervezetek elé. Csak az 5. pontot hagyták ki, mivel erre az időre az egész Békésben nem volt olyan pap vagy tanító, aki ne tudott volna magyarul. A javaslat 9. pontja a mezőberényi esperességi latin gimnázium magyarosítására vonatkozott, melyről külön fejezetben szólunk. „Végül pedig, hogy a rendeletek pontos megtartásában, s azok megtartatta-tásában azok nem esmérése vagy tudása okul ne vétethessen", elrendelték, hogy a rendelet szövegét nyomtassák ki, és az egész vármegyében tegyék közhírré.

A megyei rendszabályok foganatosítására és ellenőrzésére, a nevelőmunkában alkalmazandó új, hatékony eljárások ajánlására külön bizottság felállítását tartották szükségesnek, amely az idegen ajkú községek, mezővárosok iskoláiban a magyar nyelv és nemzetiség egész ügyét segíti és irányítja. A bizottságba állandó tagként delegálták a Békés-Bánáti ág. h. evangélikus egyházkerület elöljáróságát. A bizottságnak a következő volt a feladata:

1. A magyarosítást a járásbeli tisztviselőkkel, a földesurakkal a helyi körülményekhez képest igyekezzen véghez vinni.
2. A szükséges felszólításokat a hatóságokkal tegye meg.
3. Hogy a megjutalmazásokra és a magyar nyelv egyéb terjesztési céljaira adakozásokat gyűjtsön.
4. Az ebből befolyt összegből tervet készítsen a kiadásra nézve.

[714] ELEK 1985b. 114–115.

5. „... hogy mind a tanítók szorgalmát, mind a nevendékek előmenetelét megismerje, az iskolákat a divatos félévenkénti próbatételek alkalmával sorba vizsgálja az érdemeseket jutalmazza s dicsérje; a veszteglőket haladásra élessze, és ahol hibát lát, egész lelkesedéssel vesse magát közbe, hogy az megigazíttasson, s tapasztalatait kimerítő hivatalos jelentésbe foglalva terjessze évente a megyei közönségnek elejébe."[715]

Az elfogadott, határozaterőre emelkedett javaslatot megküldték az evangélikusok egyházi kormányának és iskolai elöljáróinak. A nyelvi bizottságot meghagyva a megyegyűlés a külön bizottságot kinevezte, s a régi küldöttségbe az evangélikus egyházkerület esperesét, a szarvasi Simon Sámuelt is beválasztotta.[716]

A megyegyűlés tagjai elvileg elítélték a nemzeti öntudatot sértő nacionalizmust, sőt, megfogalmazták, hogy nem a természetes fejlődés egyenes következménye, hanem az erőszakos eljárások kísérőjelensége, visszahatása volt az országos politikában a nemzetiségek szembenállása. Ugyanakkor maguk is túlzó intézkedéseket hoztak, sürgették, hogy az itt élő nemzetiségekkel elfogadtassák a magyar nyelvet, s az itt élő nemzetisségeket tudatosan, módszeresen elmagyarosították – sietve példát mutatni a kor politikai törekvéseiben. A hozott rendeletek teljes mértékben meghatározták az iskolák és az egyházak életét, mint ahogyan azt az elkövetkezendő időszakban jól nyomon követhetjük Mezőberény és a megyei szlovák helységek életében.

Az 1820-as években az iskolai oktatás kétnyelvű volt Mezőberényben. Wylim János a fiúknak magyar írást, olvasást, fordítást tanított kedden és pénteken. Földrajzból a magyar királyokról tanultak. A hétfőtől vasárnapig tartó oktatásban úgy van összeállítva a tananyag, hogy hétfőtől csütörtökig minden nap szerepel a magyar nyelv tanítása. A magyar nyelv sokkal nagyobb arányban kapott helyet a tantervben, mint a szlovák.[717]

Az 1830-as évektől Békés vármegyében a szlovák iskolák és evangélikus gyülekezetek fokozatosan elmagyarosodtak. Elkezdődött a magyar istentiszteletek többszöri tartása. Mezőberényben a kétnyelvű istentiszteletek tartása ebben az időben kezdődött.

Békés vármegye más szlovákok lakta településein hasonló volt a helyzet. Békéscsabán főleg az 1836-os országgyűlés után következtek be jelentős változások. Még ez évben utasították a gyülekezet jegyzőjét, hogy az egyházkerületi választások alkalmával a II. felügyelőre adott szavazatokat magyar nyelven összegezze.[718] Határozatot hoznak 1837-ben arról, hogy a jegyzőkönyveket évenként két nyelven, a szlovák mellett magyarul is vezessék.[719]

---

[715] ELEK 1985b. 115–116.
[716] ELEK 1985b. 116–117; SZENTKERESZTY 1932. 170.
[717] Wylim János protokolluma 1825/26.
[718] JESZENSZKY 1861.
[719] Békéscsabai Evangélikus Egyház Levéltára Jkv. 1836. november 2. I. 128. pag.

Még ugyanebben az esztendőben utasítást ad ki az egyház, hogy a latin helyett hivatalosan a magyart kell tanítani az iskolákban.[720] Az első magyar nyelvű igehirdetés a csabai evangélikusoknál 1815. február 7-én Milecz Mihály temetésén hangzott el. A magyar nyelvű istentiszteletek bevezetése Szeberényi János nevéhez fűződik, aki elrendelte, hogy a hazaszeretet bizonyságául minden sátoros ünnep és Szent János napján magyar nyelvű istentiszteletet tartsanak a lelkészek.[721] 1836-ban évente már négy alkalommal, a nagyünnepek második napján délután és István király napján reggel kellett tartani.[722] Ezt a rendszert 1841-ben változtatták meg, s ennek megfelelően a magyar istentiszteletet az ünnepek első napján délelőtt, a szlovák után tartották.[723]

Az istentiszteletekhez kapcsolódóan vásárolták, íratták és terjesztették a magyar és szlovák nyelvű énekeskönyveket is. A békéscsabai egyház 1837-ben 30 darab énekeskönyv vásárlásáról határozott.[724] Valószínű azonban, hogy a magyar nyelvű istentiszteletek bevezetése és levezetése egyaránt gondot jelenthetett – így főképpen az éneklés. Az egyház levéltárában a magyar énekeskönyv használatával kapcsolatban olyan irat található, amelynek feljegyzése szerint „Magyar énekeskönyvet a gyülekezet nem vásárol, vegyen magának aki akar."[725] Még 1844-ben is azzal a feljegyzéssel találkozunk, hogy a magyar istentiszteleteken botrányos az éneklés, ezért a presbitérium Sztraka tanítót bízza meg a dallamok megtanításával. Sztraka tanító pedig a magyar éneklés miatt felmentést kapott a kántori szolgálat alól.[726] A felmentés valószínűleg azt a szolgálatot jelentette, amit tanítóként kellett elvégeznie.

A magyar nyelv hivatalossá tételével, 1844-ben adnak utasítást a jegyzőkönyvek egészének magyar nyelven történő vezetésére.[727] Az egyház 1845-ben utasította Haan Lajost magyar istentiszteleti könyv beszerzésére.

A magyar nyelvű templomi prédikációs nyelv más vidékeken még korábban honosodott meg. A szlovák templomokban víg- és szomorú játékokat adtak elő a szegények számára, s ezzel valóságos nyelvtanító intézetekké változtatták Isten hajlékát. Lajos-Komáromban az evangélikus pap 1828-ban magyar nyelven kezdett prédikálni, ami ellen két szlovák paraszt ember panaszt tett a vármegyénél. Veszprém vármegye hatósága ezért deresre húzatta őket. Sopron vármegye az 1829. július 27-i határozatával elrendelte, hogy olyan községekben, ahol a lakosság valamit is ért, magyarul kell a templomokban prédikálni. Hasonló határozatok születtek Arad, Győr, Nógrád és Pest vármegyékben is. Egyes vármegyék a német egyetemeken tanulni szándékozó evangélikus teológusoknak útlevelet sem akartak adni,

[720] BCSEEL Jegyzőkönyvek II. 3.sz. 179. pag.
[721] SZEBERÉNYI 1930. 209.
[722] BCSEEL Esperességi jkv. I. 5. p. 1836. július 6. 118. pag.
[723] BCSEEL Esperességi jkv. I. 5. p. 199. pag.
[724] BCSEEL Iratok I. 1837. január 27. 135. pag.
[725] BCSEEL Esperességi ir. I. 1. p. 1841. május 5. 196. pag.
[726] BCSEEL Esperességi ir. I. 5. p. 1844. május 4. 237. pag. és II. 8.p. 1844. június 10. 3. pag.
[727] BCSEEL Esperességi ir. II. 3. p. 1844. május 4. 4. pag.

azzal a szándékkal, mivel tartottak attól, hogy az illetők a pánszláv agitáció érdekében szándékoznak külföldre utazni.[728]

A magyar nyelv szorosabb értelemben vett népiskolai vonatkozásában – a békéscsabai példáknál maradva - 1841-ben tanácskozott először az evangélikus egyház egy magyar iskola megvalósításáról, de ennek megindítását anyagi okok miatt későbbre halasztották.[729]

A magyar nyelv tanítását Békéscsabán a Tiszaföldvárról meghívott Csorba Mihály kezdte, aki 1833-tól a felsővégi evangélikus iskolában tanított. Sikeres munkájáért az egyház fizetését 60 köböl búzáról 90-re emelte. A csabai egyház iskolái kezdettől fogva igen zsúfoltak voltak, mert a lakosság olyan mértékben szaporodott, hogy az egyház a tanítói állásokat nem bírta a saját erejéből biztosítani. A túlzsúfolt iskolákban többnyire külföldi egyetemet végzett lelkész-tanítók tanítottak. 1842-ben nyílt meg a központi fiú iskola helyén egy felsőbb magyar iskola, amelyben felszentelt lelkészek végezték az oktatást, valamint tanítói istentiszteleteket is tartottak.[730] Ennek az iskolának a professzorává a Berlinben tanuló Haan Ágostont választották, s csak azokat a tanulókat vették fel, akik megfelelő alapismeretekkel rendelkeztek.[731] „A magyar iskolának - írja Haan –, melyben meghívattam kettős célja volt: Először, hogy abban a' fiúk a' magyar nyelvet sajátukká tegyék 's ne legyenek kénytelenek a' szülők gyermekeiket e' végett Orosházára, Békésre, 's más magyar helyekre küldeni, másodszor pedig, hogy ezen más iskolákból translocalt fiúk a' a tudományokból, számvetésből 'sat többet tanuljanak, mint a' többi iskolában. Persze, nehéz volt a' feladat, kivált eleinte a' tót gyerekeket arra vinni, hogy soha sem az iskolában, sem az utczán, sem otthon másképp, mint magyarul ne beszéljenek, de mégis az Isten segítségével kivittem, és azt mondhatom, azon hetedfél év alatt, még Csabán e' minőségben működtem, az egyház tellyes megelégedésével működtem és elismerésével találkoztam."[732]

A csabai magyar iskola kezdetben nem nagy létszámmal működhetett, mert még 1847-ben az alacsony tanulói létszám miatt más iskolából történő átirányítással növelték azt.[733] Békéscsabán egyébként már ekkor – 1847-ben – volt már egy másik magyar iskola is, Gally Sámuelné Broszmann Amália magán leány kézimunka iskolája, amely azonban csak néhány évig működött.[734]

Általánosan megállapítható, hogy az 1840-es évektől egyre szélesebb körben kezdik tanítani a magyar nyelvet. Tótkomlóson ekkor még csak az olvasás tanítása kétnyelvű, a többi tárgyat anyanyelven tanítják, azonban később fokozatosan szaporodik a magyar nyelven tanított tárgyak száma. A szülők nem adták gyermekeiket a

[728] KORNISS 1927. 125-126.
[729] BCSEEL Esperességi jkv. I. 2. p. 1841. szeptember 18. 212. pag.
[730] SZEBERÉNYI 1930. 206.
[731] BCSEEL Iratok II. 1842. 125. pag. és I. 220. pag.
[732] HAAN 1991. 94.
[733] BCSEEL Esperességi ir. II. 1847. augusztus 9. 26.pag; Az iskola tantervéhez: SEBŐ 1994. 105-113.
[734] KORNISS 1932. 328.

magyar nyelv megtanulása miatt más helységekbe, így Orosházára vagy Hódmezővásárhelyre. Kimondottan magyar iskola csak a községi volt, amely 1879-ben létesült, de a szülők idegenkedtek tőle. Erre szolgál bizonyságul az, hogy az első évben mindössze hét tanulója volt az iskolának.[735]

A magyar nemzeti nevelés és a magyarrá nevelés gondolata széleskörűen mutatkozik a korabeli sajtóban is. A „Társalkodó" 1839-es számai a magyar nemzeti-esedés módjának lehetőségéről szólnak: „a' néptanítók voltak eleitől fogva, vannak mai a' legfőbb hatással a' népre. Ha tehát jó népet akarunk nevelni, szükség elsőben jó néptanítókat előkészítenünk." Ezért a képezdékben és papi szemináriumokban a magyar nyelv tanítását vezetné be a cikkíró. „A' nemzeti nevelés feladata legyen e' külön érdekeket, mint megannyi egyenetlen törtszámokat a' mennyire lehet, egy nevező alá hozni: t.i. minden hitű, rendű 's ajkú honpolgár bárminemű állapotára, egyszersmind magyarnak magyar nyelven neveltessék."[736]

A népiskolák magyarosítása sokszor erőltetett ütemben haladt. Eredmény esetén szép jutalom illette meg a tanítót. Nógrád vármegyében például Magyar Nemzeti Intézet néven 50 ezer forintos alaptőkével egy társaságot alapítottak, amely a magyar nyelvet jól terjesztő tanítókat, s a magyar nyelvtudásban kitűnő tanulókat jutalmazta meg. Pest vármegye érmek veretését rendelte el a magyar nyelvet buzgón tanítók számára. A magyart alig beszélők tudása rendszerint hiányos maradt, így a szép sikereknek, jutalmaknak megvan az árnyoldala is: „... olyan gyermekeket, akik otthon csakis tótul beszélnek, lehetetlen az iskolai órákban idegen nyelvre megtanítani. Az ilyen magyarosító népiskolában mindent magyarul tanul a gyermek, anélkül, hogy magyarul tudna, így tárgyi tudásra nem bírt szert tenni, örökösen a nyelvvel bajlódik. Az ismeretek elsajátítása anyanyelvén is mennyi fáradtságba kerül, milyen nehezen megy: hát még egy idegen, eddig ismeretlen nyelven? De legalább megtanul-e magyarul? Aligha. Legföljebb egyes szavakat, ezeket pedig, elhagyva az iskolát, csakhamar elfelejti. Így az olvasásban, számolásban, elemi ismeretekben a gyermekek tudatlanok maradnak, az állam valamennyi polgárának szükséges kulturális minimumra sem tesznek szert, és a főcélt, a magyar nyelv tudását sem érik el" - szól a bírálat.[737]

A tanítók és tanulók dicsérete az 1825-ös országgyűlés után és az 1832-es megyei utasításokat követően egyre gyakrabban fordul elő Békésben is. A békési esperesség 1837-ben a nyelvtanítás ügyét tárgyalva a következőket állapította meg: „Csillag Márton és Mautsch György szarvasi, Wilym János a'. Berénnyi Tót, Andrásovitz György, Csorba Mihály B-Csabai tót Tanítóknak a' Magyar nyelv tanításában lett nagyobb kitüntetéseikért dicsértetnek, ezen, valamint a' convent örömét jelentette, úgy a' többi Tanítóknak, azoknak követésre méltó Példájokat hathatósan támogatta." Ugyanezen esperességi gyűlésen meghagyták a lelkészeknek,

[735] SZINCSOK 1996. 270-272.
[736] Társalkodó 59. sz. II. félév. 233; Továbbá 60. sz. 237-239. és 62. sz. 245-246; CSÍK 1839.
[737] KORNISS 1927. 125; FELKAI 1959.

hogy „Az illető lelki Pásztorok anyakönyveiket a' 1838dik esztendőn kezdve magyar nyelven írni szoros kötelességüknek tartsák."[738]

A mezőberényi iskolában 1842-ben találkozunk a tanulók magyar nyelvtanulásáért járó dicsérettel. Az anyakönyvben jegyezték fel az erre vonatkozókat: „jegyzéke azon öt iskolás Fiú és tíz Leányoknak, mellyek az 1842. év Április 11dik napján a' M. Berényi Tót Ekklésia Népiskolájában tartott nyilvános 1=a TT.s. és N.s. Békés vármegyei Népnevelésre ügyelő t.cz. küldöttség jelenlétében is történt. Vizsgálatok alkalmával magyar-nyelv megtanulásában jelesen kitüntettek.

Fiúk:
1. Poos Jozef
2. Sebian Boldis János
3. Petrics Sámuel
4. Kotran Mihály

Leányok:
1. Eszeti Ilona
2. Eszeti Mária
3. Kovács Mária
4. Palaszek Julianna
5. Balta Susanna
6. Malint Maria
7. Pilisszky Mária
8. Gyurosska Mária
9. Bezegh Erzsébet
10. Csernák Anna

Kiadta M. Berényben az 1842. Év Április 29-én Kuczián György."[739]

A magyar nyelv tanítására Jancsovics István körlelkész levélben is kérte a tanítókat. Felhívta a figyelmet a nemzetiségek békés egymás mellett élő tanítására. Továbbá: „A' mi édes Hazánk tőlünk mint fiaitól kívánván azt, hogy mi ne csak szóval, de tettel 's egész lélekkel hű fiai legyünk, figyelmeztetem hivatalosan a' T. Cz. Tanító Urakat, miszerint necsak a' hon nyelvét, mely mostani alkotmány szerint magyarnál más nem is lehet, idegen ajkú tanítványba csepegtessék belé, hanem szíveikből minden nemzetellenes irányt jó korán el' távolítsák - 's a' nemzetiséget velök megkedveltessék."[740]

A mezőberényi fiú iskola 1843. évi jegyzőkönyve szerint a „nyelvi helyzet" a következő volt: a hittan tantárgynál a „szláv" bejegyzés szerepel tanítási nyelvként. A természettant magyarul tanulták, mindkét nyelven szavalnak, írnak, fordítanak. A leányok a földleírást kétnyelven tanulták, valamint az „emberi társaságok-

[738] MSZEEI Protokoll II. 345, 349. pag.
[739] MSZEEI 1842. III/1.
[740] MSZEEI 1842. III/1.

ról 's életmódjairól" szóló tárgyat magyar nyelven.[741] 1845-ben a természettant és a földleírást újból szlovák nyelven tanulták, az úrbért pedig magyar nyelven.[742]

1844-re a magyar nyelv hivatalos oktatási nyelvvé tételéig már szerte az országban a szlovákok lakta vidékeken egyházakban és iskolákban a magyar nyelv sikeres tanításáról és alkalmazásáról szólnak a tudósítások. Gömörben – 1842-ben – Geduly Lajos ochtinai lelkész „szabályos szónoklatú szép magyarságú, s értelmet és szívet egyaránt teljesen kielégítő beszéddel kezdé meg a gyűlést" – írja Jeszenszky László. A főesperes Spissák György úr évi beszámolójakor „Örömmel hallgattuk a tudósítást, mert visszatükröződött benne a' derék főesperes úrnak ügyeink felett ébren őrködő lelke, 's egyszersmind világos czáfolatát vettük ki belőle azon ármányos gyanúsításnak, mellynél fogva sokan panslavisticus iránnyal méltatlanul vádolták a' nevelés 's magyar nyelv terjesztése körül különben is igen fényes érdemekkel díszlő ev. iskolatanítói kart, mert elnöki tudósítás szerint esperességünkben 8 iskolatanító részesül a' lelkes megyénk által alapított a' magyar nyelv terjesztéséért tárgyazó jutalomban." – jegyezték fel a pesti gyűlés alkalmával.[743]

Az előző fejezetben utaltunk arra, hogy az 1842-ben megjelent zay-ugróczi tanterv – mely az első egységesen alkalmazott tanterv az evangélikus iskolákban – egyik fő szempontjának a magyar nyelv hivatalos használatát tűzte ki célul.

Gróf Czinkotai Zay Károly kulcsszereplője az 1842-ben megalkotott tantervnek és az utána kibontakozó nemzetiségi ellentéteknek. Zay Károly mindig erőltette a magyarosítást, s szemlélete akkor szilárdult meg, amikor észak-magyarországi főfelügyelőnek választották meg. Legfőbb érdeme abban mutatkozik meg, hogy a Pozsonyból kiinduló tantervi mozgalom élére állt, de közéleti tevékenysége árnyékot vet tanügyi munkásságára, mivel pályája második szakaszában mindent megtett a nemzetiségek elmagyarosítása érdekében. Ezért a zay-ugróczi tantervnek – főleg az 1845-ben módosított változatának – vannak nacionalista vonásai, ami az ő felfogásának tulajdonítható. A tanterv másik alkotója, Boleman István, aki egyaránt járatos a német, latin és szlovák nyelvben is, német származása, műveltsége és latin kulturáltsága ellenére a magyar nyelvű oktatás híve volt. Annak ellenére, hogy a bécsi udvar ügynökei mindent elkövettek annak érdekében, hogy a pozsonyi tanárokat szembeállítsák a reformmozgalommal.[744] Az 1841-es zay-ugróczi tanácskozáson Vandrák, Lichard, Michanai és Štúr is részt vett. Az értekezletet ekkor két elv vezérelte: a gimnázium klasszikus irányának erősítése és a magyar nyelv szerepének bővítése. Ez főként a német neohumanizmus és a magyar nemzeti ügy táplálta. Itt jegyezzük meg, hogy az értekezlet kimondta, a gimnáziumok tanítási nyelve a magyar legyen, s ez a határozat három évvel megelőzte az 1844. évi II. törvényt. Az 1846-os tanterv megvitatásának értékelése nem valósulhatott meg az 1847-es egye-

[741] BML Mb ir. Fiú iskola jkve. 1842/42.
[742] BML Mb. ir. Fiú iskola jkve. 1845/46.
[743] PEL Ir. 1842. 66–67. pag.
[744] BAJKÓ 1966. 672–680.

temes gyűlés előtt, a következő évben kitört forradalom és szabadságharc pedig lezárta a tanterv-vita korszakát. Mint korábban említettük, a magyar nemzeti állam érdekében jelentős volt a tanterv azon része, amely a magyar nyelvre vonatkozott: „A' hol az anyanyelv nem magyar, ott legalább a' megnevezés magyarul is történjék, hogy így lassanként a' honi nyelv hangját korán megszokván, későbbi években minden tárgyakra nézve ezen a' nyelven haladhassanak a' növendékek. Ezzel is az új tanterv előkészítette a' gimn. első osztályában a magyar nyelvű tanítást is. Az evangélikus szlovák és német iskolára nézve ezért volt nagy jelentőségű." - idézi Kornis Gyula.[745]

Gróf Zay Károlynak a magyar nyelv elfogadtatásán túl egyik legfőbb célkitűzése az evangélikus egyházban lábrakapott szeparatista pánszláv törekvések megszüntetése volt. 1840. november 24-én éles hangú levelet intézett a lőcsei tanári karhoz, amelyben megdöbbenésének adott hangot, amiért a tanári kar az ellene felhozott vádakat nem tisztázta.[746] Szerinte a hazai protestáns szlávságnak ha nem akar az északi óriás, az orosz medve karmai között elpusztulni, nincs más útja, mint szívvel-lélekkel magyarrá lenni. „A szláv nyelv többé már nem a szabadság és a protestantizmus nyelve, csak mint zavaró elem veszélyezteti ezek kifejlődését. A magyar szlávokat, elsősorban különösen a protestánsokat, meg kell magyarosítani... Ha elhanyagoljuk ezt a magyarosítást akkor előbb-utóbb nem ugyan XIV. Lajos mondása szerint a Pyreneusok, hanem a Kárpátok fognak megsemmisíttetni, s marad egyéb hátra, mint búcsút mondani a kultúrának, az intelligenciának, a szabadságnak, a protestantizmusnak. Tehát, a mi szláv testvéreinknek meg kell magyarosodniuk, ha hitüket és szabadságukat meg akarják tartani, vagy pedig mindent föl akarják áldozni, akkor Északkal kell egybeolvadniok, mert a haza csak akkor lesz nagy és boldog, ha magyar." - idézi Kornis Gyula[747]

Fenyegetőző levele a pánszláv vezéreket heves haragra gerjesztette, Zay azonban tovább folytatta küzdelmét, és 1841-ben körlevelet intéz a négy evangélikus superintendenshez, melyben újra kifejti álláspontját. „A szlávok mindig arról panaszkodnak, hogy anyanyelvüket ki akarjuk irtani, hogy a szláv nyelvű nyilvános oktatást a szláv tanszéknek a pozsonyi lyceumban való fenntartását iparkodunk megakadályozni... Soha sem volt esze ágában sem a magyar nemzet törvényhozóinak és vezetőinek a hazai szlávokat erőszakkal anyanyelvük megtagadására kényszeríteni, a valláserkölcsi oktatást anyanyelvükön megakadályozni: csak azt kívánjuk, hogy mindegyik tudjon magyarul és magyar nyelvvel az alkotmányhoz és a királyhoz való ragaszkodás és nemzetünk haladásáért való buzgóérzelem szívükben gyökeret verjen úgy, hogy a mostani szlávok utódai már saját meggyőződésükből és saját érdekükből váljanak igaz magyarokká..." Ennek érdekében minden eszközt

[745] KORNISS 1927. 73.
[746] Társalkodó 1840. II. félév. 404-405.
[747] KORNISS 1927. 181-182.

megragadott a határozott egyéniségű főfelügyelő.[748] Ugyanezeket az eszméket taglalja az a röpirat, mely a lőcsei tanárok dolgában Zayt vette védelmébe. Téves az álláspontja, akárcsak Zay eszméje, mivel a liberalizmus érdekét azonosítja a magyar nyelv ügyével. Találó kritikát ír Dessewffy Aurél, aki éretlen kontárnak bélyegzi a nemzetiségi politika terén azt, aki úgy remél sikert, ha a szlávokat éppen abban, ami nekik a legszentebb: a nemzeti egyéniségükben támadja meg, ha tőlük parancsoló hangon a protestantizmus nevében követeli azt, amit a magyar törvényhozás tőlük a haza, s az alkotmány nevében sohasem követelt: a nemzetiségük feláldozását. Ez a bírálat nemcsak Zaynak, hanem Kossuthnak is szólt, aki részt vett az evangélikus egyház gyűlésein, s a szlovák kérdésben a liberalizmus álláspontján irányító szerepet játszik. A magyarosító politikát ekkor a liberális párt a maga kiváltságának és sajátos pártprogramjának tartotta. Ebből eredt az a gondolat is, hogy az evangélikus és a református egyházat egyesíteni kell. Az unió esetén ugyanis a túlnyomóan református magyarság jól ellensúlyozhatná a nagyszámú evangélikus szlovákságot. Ennek először Zay Károly, majd Kossuth Lajos is hangot adott.[749] A kérdés tulajdonképpen már 1836-tól volt napirenden, amikor először merült fel a két protestáns egyház közös főiskolájának terve. Az uniónak azonban már a nemzetiségi kérdés az igazi mozgatója. Ennek kapcsán éleződtek ki a nemzetiségi ellentétek, ugyanis az unió legfőbb célpontja a felvidéki szlovákság volt. Az evangélikus szlovákok tisztában voltak annak következményeivel, s Zayt hevesen támadták, mire Kossuth az 1841. évi egyetemes evangélikus gyűlésen azt indítványozta, hogy a pozsonyi, lőcsei, selmeci, eperjesi szlovák ifjúági köröket mint a pánszláv eszmék fő fészkeit fel kell oszlatni. Az egyházi gyűlés a feloszlatást ki is mondta, és hivatalvesztés terhe alatt megtiltotta a tanároknak az ilyen irányú sanda törekvések támogatását vagy elnézését; a lelkészjelölteknek azonban az ún. homiletikai gyakorlatokon a részvételt – amely szlovákul folyt – engedélyezték. Ekkor a felvidéki szlovák intelligencia képviselői, papok és tanítók, kétszázan aláírták a Štúr által szerkesztett felségfolyamodványt, s ezt az iratot Jozefy Pál superintendes vezetésével küldöttség vitte Bécsbe, hogy a királynak a magyarországi szláv alattvalók nevében átadja. A küldöttséget Metternich és Kolowrat örömmel fogadta. A szlovákok oltalmat kértek a hirtelen elmagyarosítás ellen, és panaszt tettek az evangélikusok főfelügyelőjére, Zay grófra. A küldöttség azonban nem járt sikerrel.

Az evangélikus egyetemes gyűlés a küldöttség tagjait az önálló szervezkedés és a hivatali út megkerülése miatt elmarasztalta. Kossuth elkeseredése annyira nőtt, hogy ki akart lépni az evangélikus egyházból. Az evangélikus egyházvezetés szigorúan fellépett a szlovák tanárok ellen. Štúrt 1843-ban elmozdították a pozsonyi líceumból, ami ellen a liptói, árvai esperességek élénken tiltakoztak. Zay ellen a külföldi újságokban indítottak hadjáratot. A zólyomi evangélikus egyházmegye röpiratban tiltakozott a zay-ugróczi tanterv ellen, azért, mert a szláv nyelvet és irodal-

[748] KORNISS 1927. 183–184.
[749] ZAY 1841; KOSSUTH 1841.

mat kihagyták a gimnáziumok tantervéből. Zay tovább is küzd a szlovák ifjúsági szervezetek megszüntetéséért. Mivel ez nem történt meg, 1845. június 5-én királyi rendelettel oszlatták fel azokat. Közben az önképzőkörök hiányát a magyar iskolák is érezték. A vármegyék 1846-ban sorra követelték az irodalmi társaságok visszaállítását.

Zay fellépése a magyar nyelv védelmében a szlovák ellenében történt, erőszakos volt és túlzó. Figyelmen kívül hagyta azt a tényt is, hogy a szlovák nyelvre nemcsak a lelkészeknek, hanem a tanítóknak, az orvosoknak, ügyvédeknek, bíráknak, vármegyei és uradalmi tisztviselőknek szükségük van, akikkel a szlovák nép közvetlenül érintkezik. A tantervi koncepcióban az is következetlenség volt, hogy ugyan az anyanyelvet a népiskolákban a tanítás tárgyául rendeli el, azonban arról nem gondoskodik, hogy a leendő tanítók ennek a tárgynak ismereteit megismerhessék. Vallási tekintetben Zayék felfogása antiprotestánsnak is tekinthető, mivel a protestantizmus szellemisége épen a nyelv és a hit szabadságán alapul.[750]

Az 1830–1840 közötti, elemi oktatásra vonatkozó nyelvtörvények aránylag mérsékeltek, a nemzetiségek nyelvi jogait nem érintik. A népoktatás nyelvéről állami törvények nem intézkednek. A törvényekben csupán az a visszatetsző, hogy átmenet nélkül megköveteli minden vallásbeli lelkésztől a magyar nyelv tudását (1836. VI. tc. 8. §.). Ezek a törvények nem biztosítják egy nemzetiség nyelvi jogainak szabatos meghatározását sem a közigazgatás, sem a közoktatás terén. Az alföldi és felvidéki népiskolákban ebben az időszakban a nép anyanyelvén folyt a tanítás, s a magyar nyelvnek még kevés szerep jutott. Békés vármegye 1832-ben hozott határozata úgy fogalmaz, hogy a „körülállásokhoz képest" kell a magyarosítást kezdeni. Ezért az egyházon keresztül, lassan, de biztosan valósítják meg szándékukat.

A nemzetiségi oktatás igazán új helyzetbe az 1840-es országgyűlésen hozott nyelvtörvényekkel került. Az 1840. VI. tc. 7–8. §-a az egyházi élet elmagyarosítását tűzi célul, azáltal, hogy az egyházi adminisztrációban és a lelkészek alkalmazási feltételénél a magyar nyelvtudást kizárólagosan határozzák meg.[751] Még nagyobb volt a hatása az 1844. II. törvénynek, amelynek értelmében a magyar lett a törvényhozás, a központi hivatalok, a közigazgatás, a bíráskodás és az oktatás nyelve. Ezzel a magyar nyelv betölthette szerepét a polgári nemzeti átalakulásban, a liberális magyar nemesség pedig joggal várhatta el, hogy a magasabb hivatalokra pályázó nemzetiségek tanulják meg az állam hivatalos nyelvét. Ezeket a jogos igényeket azonban túlzott, sőt jogtalan törekvések keresztezték. Az a magyar nemesség, amely államnyelvvé tette a magyart, helyi viszonylatban sem akart más nyelvhasználatot érvényesíteni. Ennek értelmében a kizárólag nemzetiségek által lakott vidékeken a közigazgatásban, bíráskodásban, iskolákban, az egyházakban is a magyar nyelvhasználat elsőbbségét kívánták megvalósítani. Ez a nacionalista szemlélet az oktatási törvényekben is megmutatkozik, jóllehet a törvény nem ad erre vonatkozó-

[750] KORNISS 1927. 184–191; WESSELÉNYI 1843; TERRAY 1968; BAKOS 1955. 5–58.
[751] Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Budapest, 1896.

an egyértelmű utasítást. Az 1844. II. tc. 8–9. §-a nem fogalmazza meg, hogy a II. Ratio Educationis rendelete szerint lehet-e kisegítő nyelvként alkalmazni az anyanyelvet nemzetiségi vidékeken.[752] A 9. § végrehajtása esetén ugyanis ez a nemzetiségi nyelvű iskolaügy teljes felszámolását jelentette volna. Erre azonban szükség sem volt, de lehetőség sem (1846-ban például az ország lakosságának 36,89%-a volt magyar, a többség nemzetiségi). A nemzetiségi vidékeken ekkor – de később, 1890 után sem – beszélték olyan tökéletesen a magyar nyelvet, hogy azt azonnali hatállyal be lehetett volna vezetni. A törvény tannyelvi utasításait természetesen erőteljesen bírálták. Főleg a felvidéki szlovák és a horvát, román nemzetiségi képviselők. Ľudoví Stúr is, aki kezdetben egyetértett a liberális magyar nemességgel a jobbágyfelszabadítás és a polgári átalakulás kérdésében, a magyar államnyelv jogszerűségét is elfogadta, most azonban hevesen tiltakozott a szlovákság elmagyarosítása ellen azért, hogy a szlovákokat az anyanyelv használatának és a nemzeti művelődéshez való jogától megfosztják. Ez a forrása a szlovák szeparatista törekvéseknek és a magyar nemzeti önállóság elleni küzdelemnek, azon az áron is, hogy a nemzetelnyomó Habsburg udvarban, Bécsben kerestek igazságot és oltalmat.

A nemzetiségi mozgalmakban egyre jelentősebb szerepet játszik az iskola. Sok olyan falusi és városi iskolát alapítanak, ahol a tananyag magyarázatában a II. Ratio szelleme szerint a nemzetiségi nyelvet kisegítő nyelvként használják. A nyelvharc politikai mozgalommá válik. A liberális magyar nemesség nem veszi tekintetbe a nemzetiségi igényeket, ragaszkodik a nyelvtörvény végrehajtásához. A Kossuth által megfogalmazott és 1847 júniusában kibocsátott „Ellenzéki Nyilatkozat" kifogásolta az 1844. évi II. tc. magyar nyelvre vonatkozó rendeletének végrehajtását. Az utolsó rendi országgyűlés 1848. január 7-i törvényjavaslata újra szorgalmazta a magyar tanítási nyelv általánossá tételét. Kossuth január 15-i módosító törvényjavaslata ettől csak annyiban tér el, hogy a magyar tannyelvet fokozatosan akarta bevezetni, először a közép- és felsőfokú, majd az elemi iskolákban. A nemzetiségi képviselők természetesen mindezt ellenezték. Ľudoví Stúr törvényjavaslatot terjesztett be az anyanyelvi oktatás meghagyása érdekében. A márciusi törvények a közoktatási nyelvről nem rendelkeznek. Eötvösnek az elemi oktatásról szóló, 1848 nyarán tárgyalt törvényjavaslata visszatért az anyanyelvi oktatás Stúr által hangoztatott elvéhez. Az 1849 júliusi nemzetiségi törvény a tanítási nyelv kérdésében ismét Stúr álláspontjához tért vissza. A 7. pont kimondta: „Az elemi tanodákban tanítási nyelvül mindig a községi illetőleg az egyházi nyelv fog használtatni."[753] A témával kapcsolatban jegyezzük meg, hogy az evangélikus egyház sem foglalkozott a nyelvi kérdéssel 1848-ban, az oktatási reformokat illetően.[754]

[752] Magyar Törvénytár 1836–1868. Budapest, 1936. 15.
[753] MÉSZÁROS 1984a. 50–52.
[754] F. KISS 1997. 152–155; Szlovák kérdés az evangélikus egyházban. KERTÉSZ 2002; PODRAMIVSKY 1947; ZAŤKO 1973; POLÁNYI 1984. 103–*121.*

Iskolai nyelvhasználat (1849-1869)

A korszak legfontosabb iskolai nyelvhasználatot előíró dokumentuma az 1868. évi 38. tc. volt. A szabadságharc leverése után Eötvös felhasználta a nyelvtörvények alkalmazásából származó tapasztalatokat. 1844 után a magyar nyelv általánossá tétele a soknemzetiségű Magyarországon nem volt lehetséges. Ezért - mint említettük – az 1849. évi törvényekben az oktatás nyelvéül a lakosság többségének nyelvét határozzák meg. Az elemi iskolákban mindig a helyi lakosság, illetve az egyház nyelve dominál.[755]

Eötvös 1861-es törvényjavaslata mindezeket az anyanyelvi oktatásra vonatkozó tanulságokat felhasználta, és javaslatát eképpen fogalmazta meg: „Minden növendék, amennyire lehet, anyanyelvén nyerje az oktatást. E célra a gyermekek három évről kimutatható többségének a nyelve lesz ugyan az oktatási nyelv, azonban a kisebbségből is, ha van harminc egy nyelvet beszélő gyermek, annak számára egy segédtanító állítandó, ki anyanyelvükön fogja őket tanítani."[756] Ezzel Eötvös a nemzetiségi területeken megszervezendő községi iskolákban is érvényesíteni akarta azt a gyakorlatot, amelyet az egyházi iskolák alkalmaztak. Eötvös nemzetiségi politikájának fontos jellemzője ez, mely az egyenjogúságot, az ellentétek kiküszöbölését, a nemzetiségek megbékélését fejezte ki. A törvényjavaslat tárgyalására 1868 szeptemberében és novemberében került sor, ugyanakkor, amikor a nemzetiségi törvényt is tárgyalták. Kihirdetésük is pár nap különbséggel történt, a népoktatási törvényt (1868. 38. tc.) december 5-én, a nemzetiségi törvényt (1868. 44. tc.) december 7-én.

A szabadságharc leverése után, az önkényuralmat követően a nemzetiségi törvény megalkotása történelmi jelentőségű volt. A bukást követően a nemzeti uralkodó osztály kettős következtetést vont le; egyrészt arra az álláspontra jutottak, hogy: (1) a Habsburg monarchia fennmaradása európai érdek, másrészt (2) mivel a nemzetiségek többsége (románok, horvátok, szerbek) a magyarok ellen fordult 1848-ban, Magyarország integritását is csak a dunai államok közössége biztosíthatja. Az osztrákokkal történő kiegyezés alapvető feltétele volt mindezeknek. A dualista monarchia megteremtése biztosította a magyar hegemónia részleges megteremtését és fenntartását. Az új nemzetiségi politika ideológiájának alapjául a magyar nemzet hatalmi egyensúlyának megteremtése szolgált. A kiegyezés a magyar nemzet önállóságát rehabilitálta, amelyben az uralkodó nemzet a magyar, s Magyarország minden polgára - nyelvére, származására való tekintet nélkül - annak egyenjogú tagja. Ez utóbbi liberális szellemű felfogás, s lehetővé tette az egyes nemzetiségek egyéni jogainak érvényesítését. Ezen az elvi alapon született meg a nemzetiségek egyenjogúságáról szóló 1868. évi 44. törvénycikk. Ennek értelmében a törvényhozás és a legfelsőbb hatóságok nyelve a magyar, de a törvényeket a különbö-

[755] ARATÓ 1969. 521.
[756] ARATÓ 1969.

ző nemzetiségek nyelvén közzé kell tenni. Fontos része a törvénynek az, amely szerint a községi igazgatás nyelvét a leginkább használt nyelv, a nemzetiségek anyanyelve határozta meg. A törvény kimondja, hogy az állam, a lehetőségek határain belül köteles gondoskodni állampolgárainak anyanyelvi oktatásáról tanintézeteiben (17. §.).[757]

A népoktatási törvényben Eötvös javaslatát fogadták el, némi módosítással. Az anyanyelvi oktatás jelentőségére még pontosabban utalt, ugyanakkor a vegyes lakosságú területek kisebbségének anyanyelvi jogait kevésbé vette figyelembe. „Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajkú községekben ez okból oly tanító alkalmazandó, a ki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, a hol többféle lakosok tömegesen laknak, a mennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak."[758]

A törvény alappillére az oktatás szabadságának liberális elve volt. Ez tehát azt jelenti, hogy a szülők tetszésük szerint járathatták gyermekeiket bármely iskolába. Ez a liberális elv kedvezett a nemzetiségi oktatásnak. Egyrészt a polgári viszonyok közt is lehetővé tette a feudalizmustól örökölt, a haladás követelményeivel nem egyszer szembekerülő, de a nemzetiségek anyanyelvi oktatási igényét messzemenően kielégítő egyházi iskolarendszer virágzását, másrészt nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy más iskolafenntartók – társulatok, községek, sőt maga az állam is – részt vállaljanak a nemzetiségi oktatás feladataiból. Ezt nemcsak az 58. §., hanem a 80. §. is alátámasztja, amely a nemzetiségi törvénnyel összhangban a tanulók anyanyelvét határozza meg az oktatás nyelvének.[759] A felső iskolákra vonatkozóan a törvény nem írta elő az idegen nyelv tanítását, csak a nemzetiségi iskolákban a magyart. Hogy milyen megfontolások alapján történt a 25 fős Népoktatási Bizottságban a döntés, illetve kinek a javaslata alapján, mai napig a vita tárgyát képezi. A bizottságba Trefort Ágoston javaslatára választották a tagokat, akik különböző felekezeteket képviseltek. A tagok meghallgatása és javaslattételük azonban csak formális volt, amit a küldöttek a megjelentetett jegyzőkönyv után ismerhettek csak meg. „A kihallgatandó férfiak kijelölésére vagy ajánlására, csak a felekezetek »főnökei« szólíttattak fel, s az ajánlottak is aztán, a bizottság választott saját tetszése szerint" – emlékezik vissza Révész Imre, aki szerint az 1868-as törvényterv az országgyűlés egyik pártjának sem nyerte el a tetszését, s ha annak megtárgyalása egyenes úton történt volna, bizonyára megbukik.[760] A szakemberekkel meghallgatásuk előtt nem közölték azt sem, hogy melyek a 130 §-ból álló törvény egyes pontjai, amelyekhez véleményüket kérik, vagy amelyekre vonatkozóan pótindítvány miatt adatokat kell gyűjteniük, hanem Pesten egy 22 kérdőpontból álló ívet kézbesítettek nekik, amely-

[757] BELLÉR 1974. 52.

[758] 1868. évi 34. tc. V. fejezet 58. §. Közigazgatási törvények gyűjteménye 1867–1881. Kolozsvár, 1882. 98.

[759] BELLÉR 1974. 52–53.

[760] RÉVÉSZ 1870. 3. A szerző a Bizottság református küldöttje volt.

ben nem a lényegi kérdéseket vették fel - mint például a hitfelekezeteknek a népiskolákhoz való viszonyát vagy a protestáns autonómia ügyét –, hanem a szorgalomidőre, szünidőre, a tantárgyak mennyiségére kérdeztek rá. „Nem kevés mértékben meglepő volt az is, hogy a felhívott szakférfiak egyenként hallgattattak ki, és pedig úgy, hogy midőn valamelyik nyilatkozott, akkor a többi jelen nem lehetett. Ezen eljárás némi erkölcsi nyomást gyakorolt a kihallgatott egyénre - azt pedig biztosan elérte, a mi úgy látszik, csakugyan czélja volt, hogy t.i. a felhívott szakférfiak maguk se tudhassák, hogy mi az ő többségük... a szakférfiak írásban beadott véleményei közül több, maga a bizottság előtt is, fel sem olvastatott."[761]

A bizottsági jegyzőkönyvet és annak mellékleteit csak később jelentették meg, ezért a magyar protestánsok nem tudhatták meg, hogy milyen nyilatkozatok hangzottak ott el. A tagok többsége pedig a felekezeti iskolák autonómiájáért, a felekezeti iskolák segélyezéséért, általában a népiskolai ügynek felekezeti mederben való tartását javasolták – vagyis a törvénytervezetet a felekezeti jogok és érdekek szempontjából rosszallották. A cél azonban az volt, hogy a kormánypárt ezt a véleményt eltitkolja, hiszen a jegyzőkönyv és törvény mutatta, hogy nézeteiket nem vették figyelembe.[762]

Az evangélikus egyház éppen a magyar vezetés miatt a szlovákoknak és a németeknek nemcsak nem nyújtott védelmet, hanem velük szemben az asszimilációs politikát folytatta. Ily módon tehát az evangélikus egyház képviseletében a Népoktatási Bizottságban szlovák és német küldött nem vett részt. Ez a katolikus egyházra is vonatkozott.[763] „Előttem, mind e mai napig rejtély az - írja Révész Imre –, hogy a hazai hatalmas római klérus, már a törvényterv ellen hivatalosan és ünnepélyesen fel nem szólalt."[764]

A népoktatási törvény előkészítési munkájában tehát a korabeli hibás magyar felfogásnak megfelelően nem vehettek részt a nemzetiségek, mert azokat nem ismerték el közösségnek, és liberális jogaikat nem élvezhették. A törvénytervezet ellen Rosman Márton Arad vármegyei hittantanár szólalt fel, aki az anyanyelvi és a vallási oktatásra hívta fel a figyelmet, hangsúlyozva, hogy az egyház és a nemzetiségek között nem lehet egyenlőségjelet tenni. Babes Vince román képviselő kérte, hogy a felső népiskola második idegennyelvének választását az döntse el, akit ez megillet. A tervezetben a jogegyenlőség és a viszonosság elvének megsértését látta. Második javaslata a földrajz és a történelem tanításához kapcsolódott, ami „általános és hazai" jelzővel szerepelt, ezt „nemzeti" szóval kívánta kiegészíteni. „Hiába tagadnók, a többi nemzetnek, vagy nemzetiségnek is megvan az ő saját nemzeti történelmök, és ha méltányosak, és éppen igazságosak akarnak lenni, meg kell vallanunk, hogy igen is, szükséges, hogy a hazai történelem mellett, melyben a ma-

[761] RÉVÉSZ 1870. 6.
[762] RÉVÉSZ 1870. 6-7.
[763] ARATÓ 1969. 525.
[764] RÉVÉSZ 1870. 100.

gyar nemzet történelme benne foglaltatik a többi nemzeteknek külön történelme, s azokat illető külön földrajz is mint külön tárgy előadassék."[765] Ez az elvi kérdés a nem magyar népeknek nemzetként való elismerését jelentette volna, amit elsősorban Tisza Kálmán ellenzett. A népoktatási törvény főrendiházi tárgyalásán a nemzetiségi kérdés jóformán fel sem vetődött. Szapáry Gyula gróf azért nem akarta államsegélyben részesíteni az egyházakat, mert az fellelkesíthetné a különböző nemzetiségeket. Az 1868-as népoktatási törvény nemzetiségi szempontból lehetőséget nyújtott a korábbi iskoláztatás bizonyos mértékű folytatásához.[766]

A nemzetiség megítélésében fontos volt az a pont, amikor heves vita bontakozott ki az 1868-as országgyűlésen a politikai nemzet koncepciója kapcsán. A történeti, geográfiai és az ország integrálásán alapuló politikai nemzettel szemben a nemzetiségi képviselők kifejtették, hogy minden nemzetnek megvan a maga jelentősége, rendeltetése, belső öntörvényszerűsége, s az állam feladata éppen ennek a természetes és szükségszerű fejlődésnek a biztosítása. Döntőnek tekintették a nemzeti érzést, amely nemcsak hogy nem ellentétes, de jól megfér a szabadsággal és a gazdasági fejlődés kívánalmaival. Nemzetfogalmukban szinte kizárólagos szerepet kapott a nyelv és az öntudat. A magyarországi nemzetiségeket azért sem ismerték el magyarországi nemzetnek, mert tartottak attól, a szomszédságban új nemzeti államok jönnek létre, s nem tudták elképzelni, hogy az országban a magyaron kívül más, vele egyenjogú nemzet is élhet.[767]

Az 1868-as oktatási törvény pozitív vonásaihoz tartozott, hogy az elemi oktatás középpontjába az anyanyelvet állította, újra két nyelven jelentette meg a tankönyveket és a Néptanítók Lapját, s a nemzetiségek kívánalmának megfelelően a nemzetiség-történet és a hazai földrajz is helyet kapott. Ez a kedvező tendencia azonban csak átmenet volt. A törvény megoldhatta volna a nemzetiségi ellentéteket, ha azt konzekvensen végrehajtják, s ha a későbbiek során nem hoztak volna a törvény szellemével ellenkező törvényeket.

Az 1868-as népoktatási törvénynek megfelelően az 1869-es népiskolai tanterv „Az anyanyelv" tantárgy tanítására vonatkozóan kimondja, hogy egyrészt: *az anyanyelv tanítására minden tantárgyat fel kell használni;* – másrészt hogy erre *különösen a beszéd- és értelemgyakorlatok,* az írás, az olvasás, és a szorosabban vett nyelvtan fordítandók. A beszéd- és értelemgyakorlatok célja, hogy az iskolába járni kezdő gyerekeket előkészítse a tanulásra, és a logikai rendben való szabatos beszélgetésre. Ebben a tanító az iskolai és családi környezet megismertetése után a tanult fogalmakat folyamatos beszédbe foglaltatja, és előadatja, miközben erkölcs és érzelemnemesítő verseket tanít kívülről és szabad előadásban. Az első és második osztálynak e fontos tárgyát az olvasás egészíti ki, amely a másik legfontosabb eszköze az anyanyelvi nevelésnek. Az írás anyagát is a beszéd és értelemgyakorlatok anyagá-

[765] ARATÓ 1969. 525.
[766] ARATÓ 1969. 528.
[767] ARATÓ 1969. 259-531; KÖTE-RAVASZ 1979.

ból választja a tanító, s ennek jól kiválasztott és a fokozatosság elvét betartó módja a fogalmazás előkészítését is szolgálta. Az írás gyakorlásával az írásbeli képességet, a helyesírást, a gondolkodást és a fogalmazási készséget gyakorolták.[768] A negyedik és ötödik osztályban ezen képességek fejlesztéséről volt szó úgy, hogy az ötödik és hatodik osztályban a tanulók olvasmányaik értelmező elbeszélgetésén túl a magánolvasásra is képesek legyenek. Írásból a szépíráson kívül az olvasókönyv olvasmányait önállóan írásba tudják foglalni. Az emlékezés gyakorlására a költői darabokon kívül történeti elbeszéléseket használtak a hazai történelemből, népies- és hazafias költeményeket és folyó beszédbe foglalt történelmi leírásokat. A felsorolt ismeretanyag, mely elsősorban az emlékezet, beszéd és olvasás képességének fejlesztésére szolgált, egyben a hazafias nevelést is segítette az anyanyelv megtanulásán belül.

A tantárgyak kapcsolódására, egymásra épülésére és a nemzetiségi tanulók hazafias nevelésére nézve másik fontos tárgykör a történelem (földrajz, történelem, polgári jogok és kötelességek). A földrajz-tárgy tanítása, mely a harmadik osztályban kezdődik, a második év beszéd- és értelemgyakorlatok című tárgy hely- és földrajzi tájékozódására épít. Ezen előkészítés után tanulják meg Magyarország földrajzát. Ennek menete a közvetlen környezet, iskola, udvar, lakóhely és környezete, a vidék természeti fekvése. Általános vonásokban ezután meg kellett ismertetni a magyar birodalommal határos országokat, azok szomszédait és ezzel Európa általános képét, a föld öt részét térképpel, a szárazföldet és tengereket, valamint a földgömböt. A negyedik és ötödik osztály anyagából a következő részeket emeljük ki: „... részletesebb ismeretekkel kell bővíteni: a., A magyar birodalom síkjainak, dombos, hegyes és völgyes vidékeinek, vizeinek vidékenkénti ismertetése mellett, megtanítandók ugyancsak a vidékenként előjövő termények; a lakosok feltűnőbb szokásai; a birodalmat alkotó társországok, és ezeknek polgári felosztása, nevezetesebb városai; a vidékeket összekötő főbb országutak, vasúti és hajózási útvonalak az ipar és a kereskedelem." A történelem tanítása az ötödik osztályban kezdődik, mely az olvasókönyvekben foglalt történeti olvasmányokra és a földrajzi tanításból szerzett előismeretekre épül, a magyar nemzet történetéből válogatott életrajzi képek elbeszélésén és elbeszéltetésén keresztül. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a tárgy legfőbb nevelési célként a következőket jelöli meg a tanterv: „Az előadásban... a tanító igyekezzék oda hatni, hogy a gyermekek lelkében élénk képletek rakódjanak le, melyek még tartós háttért képeznek az emlékezetnek s értelemnek, egyszersmind a kedélyt is megillessék, s úgy hassanak, hogy a gyermek lelkében az isteni gondviselés iránt bizalmat és hálát, az erény iránt szeretetet, a bűn iránt undort és utálatot, a haza és nemzet iránt meleg ragaszkodást s lelkesedő szeretetet, a törvények iránt kegyeletet ébresszenek s ápoljanak." A polgári jogok és kötelességek tanítása a hatodik osztályban történt, amelyben a haza alkotmányát, a legfontosabb polgári jogokat és kötelességeket tanították.[769]

[768] „Tanterv a népiskolák számára." Buda, 1869. 4–6.
[769] Uo. 28–30.

Összességében megállapítható, hogy az anyanyelvi nevelés legfőbb tárgyainak tananyaga Magyarország történelme és földrajzára vonatkozott. A tananyagleírás nem tartalmazza konkrétan az itt élő nemzetiségek szorosabb értelemben vett történelmének és földrajzának a tárgyalását, mely elősegíthette volna a nemzetiségi hovatartozás erősítését. Láthatóan a tantervnek nem ez a célja, hanem az anyanyelvi nevelés és annak keretén belül a Magyarországról szóló ismeretek elsajátíttatása, történelmének, földrajzának, törvényeinek megismertetése, a haza iránti bizalom és hála erősítése, a kötelességek megtanítása. A tantárgyi követelmények nem fogalmazzák meg, de nem is zárják ki a nemzetiségekről szóló tudnivalók megtanítását, illetve egy adott nemzetiség elhelyezkedésére, történetére, múltjára, népére, életére vonatkozó ismeretek elsajátítatását. Földrajzban a lakóhely, a vidék, Magyarország népeinek és földrajzának a tanulása lehetőséget ad a szlovák nemzetiségtörténet és népleírás ismertetésére. Ugyanakkor hangsúlyoznunk szükséges, hogy ennek konkrét megfogalmazása nem történik meg, hanem Magyarország földrajzi és történelmi követelményeivel éppen az ellenkező a cél, a Magyarországhoz mint szülőföldhöz való kötődés érzésének a kialakítása.

A tanterv tehát tág teret ad az anyanyelvhasználatnak, és elsősorban – nemzetiségi, nyelvi tekintetben – ez a múlhatatlan érdeme.

A mezőberényi fiú iskolában az 1853/54. évben így szerepel tananyagban a nagyobbaknál „Általános földleírás és különösen Ausztria földrajza", „A Magyarok története az Árpádok alatt" című tantárgy.[770] 1855-ben szintén általános földleírás, különösen Ausztria és Magyarország földrajza, valamint a magyarok története a különböző osztrák házból származó királyok uralkodása alatt (például Mária Terézia).[771] A nyelvhasználatra külön jelölést 1857-ben találunk adatot a „Természettan tüneményekről" és a „Földleírás - Amerika, Afrika és Ázsiáról általában" témák felsorolásánál a tanító bejegyzése olvasható: „szláv". Emellett - valószínűleg – a többi tárgy tanítása is szlovákul történhetett, így a hittan, Luther kiskátéja, a „Két evangélium és a három epistola" tanítása, a „Bibliai történetek", a „Számolás 4 alapnemben", a „Tér és súlymértékekbeli megnevezések, s az idő felosztása", a „Szép és folyó írásbani gyakorlatok". Az „Illemszabályok" szintén „szláv" megjelöléssel és a könyv nélkül megtanulandó énekek biblikus cseh nyelven szintén anyanyelvi használatra utal. Ezek mellett az „Örökösödés" szerepel magyar nyelvű tantárgyként a magyar párbeszédek és a „Két nyelvbeni szavallatok" mellett.[772]

A mezőberényi szlovák elemi iskolában 1857-től használtak magyar olvasókönyvet. Előtte az Új-testamentumból olvastak magyarul és szlovákul, ugyancsak ebből fordítottak a nagyobb tanulók, akiket betűzőkre, szótagolókra és olvasók csoportjára osztottak még akkor. A tanulók osztályzatához is ez a besorolás került minősítésként. Énekeskönyvet, olvasókönyvet, az Új-testamentumot, kezdő evangéli-

[770] BML Mb ir. Fiú iskola jkve 1853/54.
[771] BML Mb ir. Fiú iskola jkve 1855/57.
[772] BML Mb ir. Fiú iskola jkve 1856/57.

kus olvasókönyvet használtak. A szótagolók valószínűleg a kétnyelvű olvasókönyvből tanultak, a jobbak pedig az Új-testamentumból olvastak. Erre lehet következtetni abból, hogy az idősebb, 10–12 éves gyermekeknél tett bejegyzéseknél szerepelnek az említett forrásmunkák.[773]

Az 1868-as népiskolai törvény megjelenése előtt mindkét iskolában az 1842-es evangélikus tantervnek megfelelően tovább folytatódott a magyar nyelv tanítása. Ezt a szavalatban és az örökösödés tanításában fejezték ki, de valószínűleg magyarul is tanultak írni, olvasni a tanulók, és a magyar nyelv tanítását nem csak a két tárgy hallás utáni elsajátítása jelentette. Másrészt ez az 1842 utáni oktatást is jellemezte. Mint az előző fejezetben is említettük, a fiúk iskolájában magyar és szláv olvasást, szótagolást, betűzést tanítottak, s emellett magyar és szláv „szavallást" (versmondást), a földleírás magyar és szláv nyelven történt, a természettan oktatása pedig magyarul.[774] Valószínű, hogy e két utóbbi tantárgy változása miatt került az 1857-es évhez a „szláv" megjelölés, hiszen e tárgyaknál visszatértek - minden bizonnyal a könnyebb érthetőség kedvéért - a szlovákra. A békési esperesség által 1863-tól rendszeresített tanterv is első osztályról tartalmazta a magyar és szlovák nyelvű írás és olvasás egyidejű tanulását. E tantervben felfedezhető az 1868-as tantervben szereplő értelem- és beszédgyakorlat, valamint a szemléltető tanítás. Az I. osztály: „Nézlet és beszédbeli gyakorlatok (Tanító az elemi tanodában, vagy nézleti oktatási mód Dr. Ottó után Koker Károly)", valamint „Betűzés és tagolás, olvasáshoz ajánltatik Szeberényi Lajos a.b.c. és a szarvasi egyház által kiadott Slovensko - Uhorský S(ekcsen)klabikár pro ev. školy." II. osztályban szintén módszertani és tartalmi újításról van szó, amely a nyelvtanításhoz is kapcsolódik: „Nézlet és beszédbeni gyakorlatok folytatása, különös tekintettel a földrajzi elemekre."[775]

Hogy a magyar nyelv tanítása ebben a korszakban is fontos volt, az nem kétséges. Így volt ez Békéscsabán is, ahol 1856-ban Kimler tanítót azért választották meg a leány iskolába oktatónak, mert „Droppa S. kevésbé járatos a magyar nyelvben."[776] 1860-ra pedig a magyar nyelvű istentiszteletekhez magyar nyelvű énekeskönyvet nyomtatnak ezer példányban.[777] Csabán 1848–1861 között Petőfi verseket és más hazafias verseket tanítottak. „Valószínű, hogy a Petőfi-vers nem tartozott a hivatalos tananyaghoz, így a bemásolt szlovák vallásos szövegek mellett azt bizonyítják ezek a versek, hogy mélyen élt az egyházban és Békéscsabán a Petőfi–Kossuth szellem." - írja Dedinszky Gyula.[778]

A Békés vármegyei viszonyokhoz szükséges megjegyezni, hogy Tótkomlóson 1862-től kezdődően váltak rendszeressé a magyar nyelvű istentiszteletek, s

[773] BML Mb ir. Leány iskola jkve 1857/58.
[774] BML Mb ir. Fiú iskola jkve. 1842/43.
[775] BML Mb ir. Fiú iskola jkve.1863/64.
[776] BCSEEL Esperességi ir. II. 1856. 417. pag.
[777] BCSEEL Esperességi ir. II. 1860. június 8.
[778] DEDINSZKY 1982. 49.

Zeman Mihály volt az a lelkész, aki szlovák prédikációihoz a legtovább használta a biblikus cseh nyelvet.[779]

Iskolai nyelvhasználat 1869–1890 között

Az 1868-as törvényjavaslat tárgyalásának indítéka és hangulata messze állt a húsz évvel korábbitól. Addig, amíg ez előtt a minden községben létesítendő közös iskola lett volna a fő cél, addig 1868-ra a meglevő felekezeti iskolákra építették a törvényjavaslatokat, amelyek magukon hordták a kiegyezés bélyegét. Az 1868-as népiskolai törvény lehetővé tette a felekezeteknek az elemi iskolák létesítését, fenntartását. A tanítókat maguk választhatták meg, fizetésüket maguk állapíthatták meg, a tanítási rendszert és módszert is, s a tankönyveket is maguk választhatták. A feltételek között a népiskola tananyagának minimuma, az iskolaépület fenntartása, a nemenkénti elkülönülés, a megfelelő szemléltető eszközök beszerzése és a legalább nyolc hónapnyi szorgalmi idő szerepelt.[780] A népiskolákra vonatkozóan nem tartalmazza a magyar nyelv használatát és a magyar nyelv tantárgyát. Anyanyelv tantárgy szerepel, amely beszéd és értelemgyakorlatokat, írást és olvasást, ill. anyanyelvtant jelent. A tanterv szerint az anyanyelvtan tanítására – mint korábban említettük – minden tantárgyat fel kell használni, s különösen a fenti tárgyak tanításával.[781]

A népoktatási törvény szerint az iskolafenntartók – tehát az egyházi elöljárók – voltak jogosultak megállapítani, hogy az egyes népiskolákban milyen nyelven folyjon a tanítás, ami az évszázados hagyományoknak megfelelően a helyi élő nyelv volt. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy az V. és VI. osztályban az olvasáshoz kapcsolódóan emlékezés gyakorlás volt, amihez történeti elbeszéléseket mondtak fel a hazai történelemből, folyó beszédbe foglalt történelmi leírásokat memorizáltak, népies és hazafias verseket szavaltak, ami nemcsak az emlékezőtehetséget fejlesztette, hanem a Magyarországhoz fűződő hazafias érzelmet is.

A felsőbb népiskolákra vonatkozóan külön paragrafus biztosította az ismert elvek alapján az anyanyelvoktatást, és egy idegen nyelvet, a németet előírva leszögezte, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban a német helyett a magyar nyelvet kell tanítani.[782] Ez azt jelentette, hogy heti három órában fogalmazást, nyelvtant, nagyobb olvasmányok fordítását vették, és feltételezte a magyar nyelvi előismereteket, hiszen a nyelv alapjait nem tanították. A magyar nyelv oktatása és íly módon való bevezetése, a magyarosítás egyik eszköze volt.

Már a kiegyezést követően nyilvánvaló volt, hogy a polgári nemzetállam létrehozására irányuló, az állami, a társadalmi, kulturális élet egészét átfogó intézkedések messzemenően összefonódnak a jogos nemzetiségi igények visszaszorítását

[779] SZINCSOK 1996. 259.
[780] Az 1868. XXXVIII: tc. III. fejezet 1. §.
[781] „Tanterv a népiskolák számára." Buda, 1869. 4.
[782] „Tanterv a felső népiskolák számára az 1868. XXXVIII. tc. és az országgyűlési végzések értelmében." Buda, 1872.

célzó törekvésekkel.[783] Az 1868-as népoktatási törvény nagy lehetőséget jelentett az anyanyelvhasználat tekintetében a felekezeti oktatásban, de a törvényt nem hajtották végre maradéktalanul. Mezőberényben az 1868-as népoktatási törvény után is tanítják az elemi iskolában a magyar nyelvet, s az 1873-as esperesi megyei tanterv is szorgalmazza ennek tanítását.[784] A törekvések kimondva vagy kimondatlanul a nemzetiségi oktatás visszaszorítására irányultak. Ennek első igazi jele az 1879. évi XVIII. tc., amely módosítja a népiskolai törvény megfelelő pontjait, és elrendeli a magyar nyelv kötelező tanítását a nem magyar ajkú növendékek népiskoláiban. A magyarosítás ténye vitathatatlan, hiszen ehhez egyéb intézkedések is kapcsolódtak. Például a tanítóképzésre és a tanítói alkalmazhatóságra is kiterjesztették. A kor legnagyobb hibája a nemzetiségi koncepció hiánya volt, aminek következménye lett az, hogy a nemzetiségi politika a napi események szerint alakult. Az 1879-es esztendő ezért „határ", amelytől kezdve már a „nemzetállam" jegyében fogant magyarosító iskolatörvények lépnek életbe; fordulat a nemzetiségi politikában, mert a törvények első állomása annak az útnak, amelyet a Tisza-kormány fennállása alatt bejár.[785] A törvény megalkotása Trefort Ágoston nevéhez fűződik, sürgeti és mérsékeltnek tartja, hiszen egyetlen nemzetiségi iskolát sem akarnak bezárni vagy magyarrá tenni. „Én és az összes kormány ezen ügyet pusztán az érdek szempontjából tekintettük, mert csakugyan a nem magyar ajkú honpolgárok érdekében fekszik, hogy nekik mód és alkalom nyújtassék arra, hogy a nyelvet megtanulják. E törvényjavaslatnak tehát semmi más tendenciája nincs. Nincs itt szó asszimilációról, mert annyit rólunk feltehetnek, hogy mi is tudjuk, hogy ennek az úton való elérése ma már elkésett dolog. A másik érv, mellyel a törvényjavaslat ostromoltatik, hogy t. c. tönkre fogja tenni a hitfelekezetek autonómiáját, éppen oly kevéssé áll, mint az első...megvallom, hogy a szerves összeköttetés a magyar nyelv tanulása közt az elemi iskolában és az egyházak autonómiája közt nem látom." - mondja a kultuszminiszter.[786] Annak ellenére fogadták el a törvényjavaslatot, hogy az uralkodó nem tartotta célszerűnek és szerencsésnek a végrehajtását, Tisza Kálmán pedig nem úgy gondolta, hogy minél hamarabb célszerű előterjeszteni, mert a nemzetiségek tiltakozása nem jelent komoly veszélyt. A törvény elfogadása alkalmas kül- és belpolitikai körülmények között történt, s néhány nemzetiségi képviselőn kívül mindenki támogatta. Az 1879. évi XVIII. tc. az ország valamennyi népiskolájában kötelező tantárggyá tette a magyart (4–5. §.), és intézkedett fokozatos bevezetéséről. A magyar nyelv tanításának személyi előfeltételeinek megteremtésére elrendelték az összes tanítóképzőben a magyar nyelvnek olyan óraszámban való tanítását, hogy azt a tanfolyam ideje alatt minden tanítójelölt szóban és írásban elsajátíthassa. A törvény

[783] BELLÉR 1974. 54.

[784] BML Mb ir. Leány iskola jve. 1869/70, 1870/71, 1872/73.

[785] KEMÉNY 1939. 128; HAMAR 1976. 85; „Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában." I. kötet. 1867-1892. Budapest, 1955.

[786] Részletek Trefort Ágostonnak a magyar nyelv kötelező tanítására vonatkozó törvényjavaslat tárgyalásakor az Országgyűlés ülésein tartott beszédeiből (1879). MANN 1987. 56–61.

életbeléptetését követő három év elteltével tanítói oklevelet, alkalmazást a magyar nyelv tanítására való képesítés nélkül lehet kapni. A már állásban lévő tanítók négy éven belül kötelesek a magyar nyelvet tanításképes fokon elsajátítani és ezt vizsgával igazolni (1–3. §.). A törvényben és annak alapján elkészült 1879. évi tantervben félreismerhetetlen a törekvés az anyanyelv uralkodó helyzetének megszüntetésére és a magyar nyelv előtérbe állítására.[787]

A tanterv anyaga az 1868-as tantervre épít, csak anyanyelv tárgy helyett az „anyai és magyar nyelvet" tartalmazza. A megvalósítás eszközeiként a következő tantárgycsoportokat állapították meg: a. beszéd- és értelemgyakorlatok, kapcsolatban a magyar nyelv tanításával; b. az írás és olvasás, c. anyai nyelvtan. A tanterv a szükséges tudnivalókban leszögezi, hogy minden tanító az elemi iskolában a tanítás fő súlyát az anya- és magyarbeli oktatásra helyezze, s „erre nézve különösen használja fel a beszéd- és értelemgyakorlatokat, az olvasókönyvekben foglalt olvasmányok és mondatok értelmi taglalását; a magyar nyelv alkalmazásának szabályszerinti mélyebb taglalására ne bocsátkozzanak, e részben szorítkozzanak főleg a helyesírás megtaníthatására szükséges nyelvtani legfőbb alakok ismertetésére."[788] A tanterv a tantárgyak iskolai évfolyamok szerinti felosztása és terjedelme előtt „Az anyai és a magyar nyelv" tanításával kapcsolatban a következőket írja le: „Az elemi népiskolai tanítás központjául az anyai nyelv szolgál, mellyel kapcsolatosan kell megtanítani a magyar nyelvet. Mind az anyai, mind a vele kapcsolatban a magyar nyelv oktatásában oly módon kell a tanulókat előre vinni, hogy azokon a gyermek akár eredeti gondolatait, akár figyelmeztetés (tanulás) útján szerzett ismereteit tisztán ki tudja fejezni; aztán gondolatait következetesen és szabatosan tudja egymásután sorozva előadni: végre azokat helyen leírni [...] E czélra nem egyedül a szorosan vett nyelvtan tanításával lehet eljutni, hanem fel kell e végből használni a beszéd- és értelemgyakorlatokat, az írást, olvasást."[789] A fentiek alapján a tanítás az első osztálytól kezdve kétnyelvű, amelyben kiemelt szerepe van a magyar nyelvnek. A tanításra megjelölt tárgyak fő célja a magyar nyelv megtanítása. A hatéves tanítási folyamatot tekintetbe véve ez azt jelentette, hogy aki nem tudott magyarul, a megtanult, s minden tantárgy megtanulásában használta a magyar nyelvet a szlovák anyanyelve mellett. Hatodik osztályban már elvárás a társalgási szintű magyar nyelvismeret, a „társalgási beszéd" és „egymásból folyó rövid előadások" írása, majd beszélgetés és fogalmaztatás magyar nyelven. Az emlékezés gyakorlására erkölcs- és értelem-nemesítő verseket tanultak, könnyen érthető, kedélyes népies verseket második és harmadik osztályban. A negyedik ötödik hatodik osztályban a költői darabokon kívül, a hazai történelemből történeti elbeszéléseket, könnyen érthető, hazafias érzést keltő és lelkesítő magyar verseket.[790] A történelmi tárgyak közül a földrajz tan-

[787] „Tanterv a nem magyar ajkú népiskolák számára az 1868. XXXVIII. és az 1879[ki] XVIII. tcz-ek értelmében." Budapest, 1879.
[788] Uo. 1. pag.
[789] Uo. 4. pag.
[790] Uo. 7–8. pag.

anyaga az 1869-es törvénynek megfelelően változatlanul megmaradt, történelemben is, de itt a tantervben kiemelten szerepel, hogy a történelmi oktatás az „a magyar nemzet történelméből válogatott életrajzi képek elbeszélésén s elbeszéltetésén" alapszik. A polgári jogok és kötelességek ismerete itt is a hatodik évben kezdődik.

A fentiekből is látható, hogy az 1869-es tantervhez képest a magyar nyelv előtérbe állításával itt még nyomatékosabbá válik a magyar érzület kifejlesztése. Magyar nyelven tanulnak magyar földrajzot, magyar történelmet a tanulók, és Magyarország polgáraiként a jogaikat és kötelességüket. Mint itt élőknek hivatalos államnyelvet ismerőknek és alkalmazóknak kellett lenniük, saját érdekükben, s tanulmányaikat illetően a jogok és kötelességek megtanulása a környezetükben való eligazodást is szolgálta, amikor az alkotmányon kívül a polgári ügyek intézéséről is tanultak (például polgári joghatóságok, törvényszékek, örökösödés, váltójog, csődtörvény).

Mindezek az ismeretek elsajátítása azonban az anyanyelvhasználat rovására történt. A mezőberényi iskolában az anyakönyvekben az 1870-es, 1880-as években már nem nevezik meg külön a szlovák nyelvhasználatot az egyes tantárgyaknál (például történelem, földrajz, természettan). Ugyanakkor vannak tárgyak, melyek tanítása már csak nagy többségében magyarul történhetett, hiszen ilyen tankönyv használatát tünteti fel a tanító. Például 1883-ban a negyedik osztályban a magyar olvasás a Zákány-féle olvasókönyvből, fordítással, ötödik és hatodik osztályban magyar olvasás a Gáspár olvasókönyvéből, fordítással történt. A magyarok történetét magyar nyelven tanulták egyrészt a zólyomi Školníkból magyar fordításban, de főképp Bánhegyi és Emericy „Tan- és olvasókönyve" alapján. A természettant továbbra is Martinyi könyvéből, feltételezhetően ezt is magyarul. Külön tárgyként szerepelt a magyar nyelvi oktatás, és külön a magyar egyházi énekek, a himnusz és a szózat megtanulása. Az 1883/84-es tanév helyi tantervében is hasonló a változás. Az „anyanyelvi és magyar olvasás" mellett a „tót és magyar szentének", a magyarok története és az alkotmánytan magyar nyelven, majd tót és magyar nyelvi oktatás, illetve fogalmazás szerepel, valószínűleg mind a két nyelven.[791]

A fentiek alapján megállapítható, hogy az 1868-as népoktatási törvény után is megmaradt kétnyelvű oktatás tovább folytatódott, de fokozatosan magyar nyelvűvé vált. Nemcsak Magyarország földrajzát és történelmét tanulták magyar nyelven, hanem a magyar nyelv az anyanyelvi írás és olvasás mellett önállóan is szerepel. Ezen túl és ehhez kapcsolódóan a fogalmazásban is helyet kap (leírások, levelek, fordítások fogalmazása). A természettan, a földrajz és konyhakertészet tanítása a zólyomi Školníkból történt. Mivel itt nincsen feltüntetve a fordítás ténye, ezért feltételezhetően kétnyelvű volt, melyben a szlovák nagyobb szerepet kapott. A hit- és erkölcstan tárgyak tanítása is többnyire szlovákul történhetett, de az egyházi szláv nyelv használatának a jelentőségét csökkenti, mivel a gyermekek már nemcsak szlovák egyházi énekeket tanulnak, hanem magyart is, ami mellett fontos, hogy a

[791] BML Mb ir. Leány iskola jkve. 1882/83, 1883/84.

Himnusz és a Szózat együtt, önálló tárgy keretében történt. Ez a tendencia valószínűen a megye más szlovákok lakta helységeiben is megvolt. 1873-ban Békéscsabán esperességi határozatot hoznak, hogy a szlovák nyelven megjelent iskolai értesítő magyar nyelven is kinyomtattasson.[792] Ugyanakkor már magyar nyelvű istentiszteletekhez a magyar nyelvű egyházi énekek ismerete is szükséges volt, ezért is léphettek elő iskolai tantárgyként. Mind e mellett fontos, hogy a XIX. század végére a vallási és nyelvi identitását jól őrző, nagyszámú kisebbségtől elvárják a nemzeti szimbólumok ismeretét, s a nemzeti nyelv egyre szélesebb körű használatát.

A magyar nyelv terjesztése alapvetően a tanítók munkájától függött. Míg 1880-ban a 21 664 tanító közül 15 488 volt a magyar nyelvű és 4500 egyáltalán nem, vagy csak keveset tudott magyarul, 1890-re már 24 908 tanító közül 22 025 volt magyar nyelvű, és csupán 1800 nem tudott semmit, vagy nem tudott jól beszélni magyarul.[793] A magyarul tudó tanítók aránya tendenciózusan emelkedett, az 1880-as években napvilágot látott különböző rendelkezéseknek tulajdoníthatóan. 1885 májusában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletet hoz, hogy azoknak a tanítóknak az alkalmazását, akik 1882-től kezdve annak ellenére kaptak oklevelet, hogy a magyar nyelvet nem képesek tanítani, meg kell szüntetni, ugyanígy azokét is, akik 1872 és 1872 között szereztek diplomát, de azóta sem igyekeztek a magyar tudást megszerezni, illetve nem tették le utólagosan a magyar nyelvi képesítő vizsgát. A magyar nyelv tanítását a kormánykörök még később sem látták megnyugtatónak. E tárgyban végzett a minisztérium felmérést 1893-ban, amely szerint még mindig 2500 iskola és 1500 tanító van, ahol és akiknél nem érvényesülnek a törvény előírásai.[794]

A magyar törvényhozás és kormányzat a népiskolák mellett a többi oktatási-nevelési intézményt, a közép- és a főiskolákat, sőt az óvodákat is igyekezett a magyarosítás szolgálatába állítani. A kormány magyarosító politikájának kezdetét jelentette a felvidéki szlovák evangélikus gimnáziumok bezáratása. Tulajdonképpen ez tekinthető az 1879-es XVIII. törvény előzményének is. A nemzetiségek közül tehát elsőként a szlovákokat érte a sérelem. 1875 előtt is történtek már olyan intézkedések, amelyek az erőszakos nyelvterjeszkedés példái (például Bács-Bodrog vármegyében). Ide tartozik az is, hogy 1870-ben a hét nyelven megjelenő Néptanítók Lapját csak magyarul jelentetik meg.[795] A revúcai (Nagyrőce), a klaštor pod zniemovi (Znióváralja) és a martini (Túrócszentmárton) gimnáziumok bezáratása 1875-ben Grünwald Béla nevéhez fűződik, aki az iskolák pánszlávizmusa, magyarellenessége, elhanyagoltsága, nem megfelelő színvonala miatt kéri azok megszüntetését, és feliratát az ország összes törvényhatóságához eljuttatva valóságos mozgalmat indít el. A revúcai (Nagyrőce) gimnázium engedélyét Miskolcon, az egyház-

[792] BCSEEL Iratok. 1873. február 14.
[793] BELLÉR 1974. 55.
[794] FELKAI 1969. 151-153.
[795] HAMAR 1976. 92.

gyűlésen vonják be, de superintendensük, Czékus István ugyanúgy tiltakozik ez ellen, mint a dunamelléki egyházkerületé, Geduly Lajos. Az evangélikus egyetemes gyűlés által kiküldött bizottság alaptalannak ítélte meg a nemzetellenesség vádját.[796]

A három szlovák iskola bezárása az első eredményes lépést jelentette a nemzetiségek kulturális tevékenységének háttérbe szorítására. Grünwald a teljes asszimilációra törekedett, és nagy hatással volt Tisza Kálmán kormányfőre is. A legfontosabb feladatnak a szlovák értelmiség (tanító, pap, orvos, tisztviselők) asszimilálását tartja, mivel a köznép nem jelent veszélyt, nem támaszt nemzetiségi igényeket. Ennek érdekében a kormány első feladatai közé sorolja a tanítók képzésének szoros felügyeletét, és a nemzetiségi iskolák ellenőrzésének megszigorítását, megbízható tanfelügyelőket kér, és ellenőrizni kívánja a tankönyveket is. Visszatérő gondolata: „... a köztanoda nagyszerű gépezet, mellyel gyártani lehet idegen elemekből a magyar embert, ezzel lehet szaporítani a magyarságot, növelni szellemi erejét és hatalmát. A felvidéki értelmiség teljes asszimilációjával asszimilálva volna maga a kétmilliónyi tótság is" - jelenti ki Grünwald Béla.[797] Elképzelése széles sajtónyilvánosságot kap A Néptanítók Lapja már 1876-ban javasolja, hogy már az első osztályban kezdjék el a magyar nyelv tanítását, csak így érhető el, hogy a nem magyar ajkú polgárok között teljessé váljon az egységes államhoz tartozás eszméje. A veszélyt 1879 után sem a magyar nyelv középiskolai oktatása, hanem az ezzel kapcsolatos célkitűzés, a nemzetiségnek mint politikai egységnek tagadása és a nemzetiségnek értelmiségükön keresztül történő elmagyarosítására irányuló törekvés jelentette. Arra, hogy magára a magyarságra nézve is végzetes következménnyel jár, Mocsáry Lajos mutatott rá „XY" álnéven megjelentetett „A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés" c. röpiratában. Szerinte „a nemzetiségi politika ára lemondás nemzeti függetlenségünkről és feladása a most meglevő szűkkörű önállóságnak is, mert ehhez a politikához feltétlenül Bécs támogatása szükséges, míg az ezzel ellentétes politikának, a nemzetiségekkel való kiegyezésnek az előfeltétele nem több, de nem is kevesebb, mint a nemzetiségi jogegyenlőség tiszteletben tartása." A felszólalásában is a kormányt és az ellenzéket egyaránt vádolta annak a borzalmas kultursovinizmusnak az elszabadulásáért, amely az ország lakosságának egyik felét szembeállítja a másikkal. 1890-re már a pedagógiai irodalom is nyíltan hirdette a nemzetiségi kultúrának a felszámolását és a magyar kultúrába való beolvasztásának a szükségességét.[798]

A törvény megjelentetése előtt, 1878-ban 1 627 919 gyermek járt iskolába, akik közül 842 607 tartozott a nemzetiségek közé, s ebből 254 222 volt szlovák. 15 675 népiskolában kellett gondoskodni a törvény megvalósításának feltételeiről. 1882-re az állami iskolák száma a kétszeresére nő, de a felekezeti iskolák száma még ekkor is a népiskolák 85,55%-át teszi ki. A magyar nyelv kötelező tanításának

[796] HAMAR 1976. 922-97; RUTTKAY 1939.
[797] HAMAR 1976. 97.
[798] BELLÉR 1974. 58-59.

bevezetése a nem magyar ajkú területek iskoláiban az adott oktatási viszonyok között rendkívüli nehézségeket jelentett a kormánynak, és súlyos teherként nehezedett a hiányos iskolalátogatással küszködő és kevés szakképzett tanítóval rendelkező népoktatási intézményekre.[799]

A törvények előzményében mindig egy vita állott, amelynek középpontjában a magyar és a nemzetiségi nemzetkoncepció helyezkedett el, melynek története az 1860-as évekig nyúlt vissza. Ezekben az években már elterjedt, de az 1840-es években formálódott „egy politikai nemzet koncepció", amely ideológiai alapja volt a nem magyar népek nemzeti elnyomásának. Ez azt jelentette, hogy az országban csak egy nemzetet ismernek el, csak a magyart, a többiek pedig nemzetiségi nyelvükön beszélő magyarok. A kiegyezés előtt mérsékeltebb megfogalmazásokkal találkozunk, mint utána. Az 1860-as évek elején az egykori magyar felfogás megkülönböztette a patriotizmust és a nemzeti érzést. Patriotizmuson a közös magyar haza iránti érzelmet, míg a nemzeti érzés a nyelvért, jogért való aggódást. A kettő összeegyeztethető, s ha a nemzetiségek nagy buzgalommal ápolják nyelvüket és ez háttérbe szorítja a közös haza iránti érzelmet, a patriotizmus mégsem távozott el körükből. Ezt a felfogást a közeledési kísérletek pártolták. Ennek a koncepciónak feleltek meg az anyanyelvi népoktatást biztosító törvényszakaszok. A magyar, a hungarus patriotizmus és a nemzeti érzés a nemzetfogalom két típusának alapja volt. Eötvös József kezdetben sajátosan ötvözte a kettőt. Az első helyre a patriotizmust állította, ami egyébként a politikai nemzettel volt egyenlő, de határozottan megjegyezte, hogy ez csak úgy állhat fenn, ha biztosítjuk a nem magyar népek nyelvi jogait, tehát, ha tekintettel vagyunk a nemzeti érzésre. Az 1868-as országgyűlésen a politikai nemzet koncepció körül éles vita bontakozott ki. A történeti, geográfiai és az ország integritásán alapuló politikai nemzettel szemben a nemzetiségi képviselők kifejtették, hogy minden nemzetnek megvan a maga jelentősége, rendeltetése, belső öntörvényszerűsége, az állam feladata éppen ennek a természetes és szükségszerű fejlődésnek a biztosítása. Döntőnek tekintették a nemzeti érzést, amely nemcsak hogy nem ellentétes, de jól megfér a szabadsággal, a gazdasági fejlődés kívánalmaival. Mindezen alapult a nemzetfogalmuk, amelyben szinte kizárólagos helyet kapott a nyelv és az öntudat. A történeti jog hangoztatása a régmúlt sajátos, a nemzeti mozgalom érdekinek megfelelő integrációját jelentette, s ugyanazokat a forrásokat a magyar képviselők másképpen magyarázták. A nemzetiségi követek az egyenjogúságot indokoló históriai jogot nemcsak azzal támasztották alá, hogy a nem magyar népek Magyarország őslakói, vagy hosszú idők óta a hazának privilégiumokkal rendelkező „nemzetei" voltak, hanem különösképpen kiemelték a szenvedésekben gazdag közös múltat, amely őket a magyarral együtt az ország egyenrangú nemzetévé avatja. A közös múltat azonban a magyar politikusok homlokegyenest ellenkezőleg értelmezték, hiszen erre hivatkozva utasították vissza a nemzeti egységtörekvéseket. A politikai nemzet koncepciója nem utolsó sorban

[799] HAMAR 1976. 113–116.

ezek ellen az egységtörekvések ellen is irányult. Azért sem ismerték el a magyarországi nemzetiségeket, nemzeteket, nehogy ezen tápot adjanak a szomszédságban erősödő nemzettestvéreikkel való összefogásnak, egyesülésnek. „Ha a magyarországi nemzetiségek a magyar politikai nemzethez tartoznak, nincs elvi alapja ennek az egybefogásnak."[800] A nemzetiségi kérdés megítélésben jellemző véleményt fogalmaz meg Szelényi Ödön, aki azt állítja, hogy a felvidéki gimnáziumok bezáratása egyesek túlzó szájaskodása miatt történt, s kíméletlenül fel kell lépni a haza törvényeibe üzköző mozgalmakkal szemben, ugyanakkor tapintat szükséges a hazafias, de nyelvükhöz ragaszkodó tótokkal szemben. „Vagyis gondos különbséget kell tenni a panszlavizmus, a szlavofilizmus és az egyoldalú tótoskodás között." Ehhez szép szerével, rábeszéléssel, felvilágosítással, kulturális fölénnyel kell közelednünk. Az evangélikus egyház mindent megtett mindig ennek érdekében, azért nem nevezhető pánszlávnak, és igazságtalanság, ha a protestáns autonómiát a pánszláv izgatás szabad gyakorlásának biztosítékaként tüntetnék fel. Szerencse, hogy iskoláink megérezték, hogy Magyarországon a magyar nyelvet mint a honfoglaló magyar faj nyelvét különös jelentőség illeti meg a többi hazai nyelvek és a latin mellett. „A nemzeti eszméléshez való közeledés, illetőleg a nemzeti állam körébe való betaglalódás nem egyformán megy végbe a három nyelvű evangélikusoknál. Legkönnyebben, úgyszólván zökkenő nélkül a dunántúli magyarságnál, azután némi ellenállás után az eredetileg német városokban, melyek közül egyesek azonban, teljesen elmagyarosodnak. Fokozatosan megy végbe ez a folyamat a dunántúli, szepességi németeknél, a pozsony vidéki és a délvidéki németségnél, legnehezebben a tótságnál. ... Követésre méltó példát mutattak az alföldi tót nyelvű gyülekezetek és különösen ezek iskolái. Ha elvnek, kiindulópontnak tekintjük azt a maximát, hogy a magyarul beszélés követelése mellett mindenki ápolhatja anyanyelvét is, akkor a múlt tanulságait véve figyelembe, nincs miért kétségbe esnünk." – írja.[801]

A magyar nyelvet a felvidéki szlovák evangélikusok iskoláiban a középkortól tanították. 1637-ben Selmecbányán kérték, hogy szeretnének egy magyar tanulót, aki az ifjúságot magyar nyelvre tanítaná, mert a városban sokan vannak, akik szívesen áldoznának rá, csak a gyermekük tanuljon magyarul. Besztercebányán 1779-től tanították a magyar nyelvet. Eperjesen 1808-ban mondták ki annak szükségességét, 1821-ben pedig hangoztatták, a magyar nyelvnek a felsőbb tanintézetekben való nagyobb virágoztatása céljából, aki öt év múlva a magyar nyelvben kellő jártasságát nem igazolja, semmiféle iskolai javadalmazásban nem fog részesülni. Pozsonyban az iskola megszervezésével egyidejűleg két alsó osztályt indítottak. Ez magyar iskola volt a magyar gyermekek számára, amely 1672-ig állott fenn, és bérelt helyiségben volt elhelyezve.[802] A magyar nyelv tanítását itt nem politikai okok, hanem a lakosság vegyes összetétele indokolhatta. Eperjesen pedig Mezőberényhez hasonlóan

[800] ARATÓ 1969. 521-532; MIKÓ 1944. 424-432.
[801] SZELÉNYI 1917. 69.
[802] SZELÉNYI 1917. 72. TERRAY 1975. 680-682.

az 1790-es törvények nyomán indulhatott a nyelvtanítás. Az első felekezeti tanterv – amely a nem magyar tannyelvű népiskolák számára magyar nyelvtanítási tantervet tartalmazott – az 1805-ben kiadott dunántúli evangélikus tanterv volt, amelynek első kiadása 1885-ben jelent meg. Ebben az anyanyelv szaktantárgyon belül külön fejezetet képezett: „A magyar nyelv nem magyar tannyelvű iskolákban" címmel. A tanulmány célja a növendékeket képessé tenni arra, hogy hazánk hivatalos nyelvén másokat megértsenek, s gondolataikat legalább a mindennapi élet körében szóban és írásban kifejezni tudják. A tanítást gyakorlati úton kellett végezni, melyben mellőzendő minden felesleges nyelvtani szabály, de annál többet nyújtsanak magából a nyelvből. Ez a magyar nyelvtanítási program hat osztályban meg is valósult.[803]

Tankönyvek

Az oktatás során használt tankönyvek, tanítói segédkönyvek, vezérkönyvek vizsgálata több szempontból is tanulságos. Egyrészt tartalmazzák azt a művelődési anyagot, amelyet az adott korszak tanterve előír, s ez által betekintést nyerhetünk a tanulók világnézetének alakítására, másrészt folyamatukban vizsgálva lehetőséget nyújtanak egy-egy tantárgy ismeretanyagának bővülését megfigyelni, illetve azokat a változásokat, amelyeket az adott oktatáspolitikai koncepciók elvártak. Így nemcsak a különböző időkben, az egyes tantárgyakhoz használt tankönyvek tartalmát vizsgálhatjuk, hanem azt is, hogy – például a szlovák és magyar nyelv használatában – mi volt az alkalmazott tankönyvek szerepe a XIX. században.

Már az I. Ratio Educationis szól arról, hogy a falusi anyanyelvi iskolákban tankönyveket kell használni. Az egyes tárgyakhoz nem ajánl tankönyveket, hanem csak általánosságban szól arról, hogy a tankönyvek tartalma úgy állítandó össze, hogy azokat bárki, bármely valláshoz tartozzék is, szabadon és aggodalom nélkül forgathassa.[804] Tekintettel arra, hogy anyanyelven folyt a tanítás, így a tankönyvek – ha egyáltalán voltak – szlovák nyelvűek lehettek. A vallási tárgyak tanítását illetően a hittanról szól a Ratio. Ennek a nyelve a kisebbség nyelve, vagyis a szlovák és a biblikus cseh nyelven írt káték. Nyelvét, tartalmát, könyvhasználatát minden esetben a felekezetek joga volt eldönteni. Békésben az I. Ratio után Tessedik törekedett elsőként arra, hogy tanítványai kezébe szlovák nyelvű olvasókönyvet adjon. Ez az első szlovák nyelven megírt olvasókönyve az esperességnek, amely a biblikus cseh vonást is magán hordozza. Címe: „Kniežečka k čítani, a k prwím záčatkum wzdelaná školkých dítek, sporádaná podle potreby dolnozemské mladeže." (1780). Ebben az időben jelentette meg tankönyvét Boczko Dániel lelkésztársa is, melynek címe: „Slabikár prirozenau a welmi lehkou nauku k čtenj obsahugjaj, dle které djtky w krátkem času cjisti navčeny bity mohu." A könyvet 1802-ben jelentették meg a mezőberényi esperességi latin gimnázium részére, az új tanév alkalmából,

[803] MÉSZÁROS 1996.
[804] MÉSZÁROS 1981. 63, 84. §.

amelyet Selmecbányán nyomtattak. Később magyarra is lefordították. A fordítást Szimonidesz János evangélikus lelkész végezte Salzmann módszereit követve.[805]

Ebben az időben a tanulóknak nem voltak tankönyveik, a tanító saját, jól szerkesztett kéziratairól, jegyzeteiből tanított. Az 1810-es Canonica Visitatio is szolgáltat erre vonatkozóan feljegyzést a tantárgyaknál; „A' Nagytiszteletű Lelkipásztor kézirata második rész."[806] Valószínű, hogy az egyháztörténet, vagy bibliatörténet tárgyat jelentette. A kéziratból való tanítás - jobb híján - a későbbiekben is alkalmazandó módszer volt természetesen. Például 1875-ben Jakubovics Pál az erkölcsi szabályok című tárgyat a leányok számára saját jegyzeteiből tanította.[807]

Az időrendiséget tekintve a II. Ratio Educationisról szólva megállapíthatjuk, hogy az elsőhöz hasonlítva nem szól bővebben a tankönyvhasználatról. Ennek értelmében a hitoktatáshoz kapcsolódó tankönyvek továbbra is változatlanok maradtak. A felekezetek dönthetnek azok tartalma, milyensége felett. Az egyéb tárgyak tanításához használt tankönyveket is végeredményben az egyházi hatóságok döntötték el, az állami javaslatot csak figyelembe vették szándékaik szerint, mivel a vallási autonómia ezt lehetővé tette számukra.

A mezőberényi iskola korai időszakában meg kell említenünk Klinovszky Tamást, aki tanítványai számára írt tankönyveket is. Magyarország földrajzát szlovák versekben - minden bizonnyal hatott rá Hányoki Losonczi István Hármas-Kis-Tükör c. közkedvelt verses tankönyve –, „A magyar királyok történetét", „Az Ó- és Új-Testamentom történetét gyermekek számára, válogatott történeti példákban" és „A keresztény egyház történetét" korunkig. Valószínű, hogy ez csak népszerű kézirat alakjában maradt meg, mivel Skolka 1808-ban írt művében sürgeti ezek és a tanító egyéb szlovák verseinek kiadatását.[808]

A XVIII. században Bahil György iskolamester 1726-ban kiadott könyvét használták a nagyobb iskolák, amely latin, német, magyar, szlovák nyelven dolgozta fel az ismereteket, és sok képet tartalmazott. Ugyanebben a században a gyulai Petik Ambrus 1784-ben megjelentetett Békés vármegye leírását használták, amely katekizáló módon tanította a vármegye földrajzi tudnivalóit és az itt élő népek szokásait.[809]

Schédius Lajos 1806-ban megjelent tanterve is tervbe vette a tantárgyakhoz kapcsolódó tankönyvkiadást. Konkrét tankönyvekről tehát nem szól az egyes tantárgyaknál, csak a jelentőségüket hangsúlyozza, és ideális tartalmukat jelöli meg a neohumanizmus jegyében. Mivel a magyar nyelv tanítását fontosnak tartja, a népiskola első osztályában javasolja egy kis abc-s könyv íratását magyarul, olyat, „amilyet szlovákul Botzko tisztelendő úr adott ki."[810]

---

[805] SKOLKA 1986. 62.
[806] MSZEEI Protokoll II. Canonica Visitatio jkve. 1810.
[807] BML Mb ir. Leány iskola jkve. 1875/76.
[808] SKOLKA 1986. 199.
[809] TÓTH 1984. 302; MÉSZÁROS 1979. 298; DEDINSZKY 1987.
[810] MSZEEI A csizmadia céh adománya magyar könyvekre. 1832. III/1.

Hogy a magyar nyelv használata az 1820-as években mennyire előtérbe került, azt az is bizonyítja, hogy az 1830-as években az egyházon kívüli tágabb környezet is fontosnak tartotta a gyermekek magyar nyelvkönyveinek vásárlását, és nyelvi képzésüket. Berényben a csizmadia céh adományozott 10 forintot a 'Tót Ekklésiában található szegényebb sorsú gyermekek számára", – a magyar könyvek beszerzésére.[811] 1833-ban a halászok ajánlottak fel 10 forintot a gyermekek számára történő magyar könyvek vásárlása érdekében.[812]

Békés vármegye gyűlése 1832-ben nemcsak a magyarosítás módjáról döntött, hanem arról is, hogy készíttet egy magyar abc-s könyvet Döbrenteivel, melyet 1834-ben Szentgyörgyi Horváth Antal adott ki a saját költségén, s ő ajándékozta azt a vármegye nem magyar ajkú iskoláinak. Ebben az abc-s könyvben már nem szerepelt olyan vallásos anyag, hogy azt minden felekezeti iskola használni tudja.[813] Szelényi Ödön és már vármegyei vezetők által példásnak tartott könyvet – mely a magyarosítás legelterjedtebb eszköze lett – követte Bende Károly „Magyar nyelvvezér tót iskolák számára" című műve, amelyet az 1839. évi esperességi gyűlésen fogadta el az egyház: „Békés megyebéli Szláv ajkú nevendékek számára Hodosi Bende Károly Komlósi lelkipásztor Úr által szerkesztett és a nemzeti nyelv megtanulására vezérlő könyvecskének megvizsgálására kirendelt választmány, minek utána az jelentette volna, hogy a' munkát igazságosan megvizsgálván, ítéleteiket egymással közölvén és egyetértvén czélarányosnak találták lenni, és méltónak arra, hogy kinyomtattassék, és a magyar nyelv tanítására és terjesztésére a Nemzeti Szláv Oskolákban használ-tassék" - szólt a határozat.[814] A könyvet 5000 példányban nyomtatták ki, és ingyen osztották szét a szlovák iskolákban. Valószínőleg Mezőberényben is ezt kaphatták 1844-ben a tanulók a magyar nyelvi vizsga után, amikor 50 darab magyar nyelvű abc-s könyvet ajándékoztak a tanulóknak.

A magyar nyelv tanítására Medzihradszky Lajos tertini evangélikus iskolák tanítójának könyvét is használták a szlovákok.[815]

Békéscsabán Haan Lajos 1844-ben kap arra megbízást, hogy a Boczkó-féle alapítvány kamataiból jó magyar jutalomkönyveket vásároljon.[816] A tankönyvek címe nem ismeretes. 1862-ben a gyülekezet megveszi, és kinyomtatja 3000 példányban a Szeberényi-féle magyar olvasókönyvet.[817]

A magyar nyelv tanítását elősegítő könyvek tehát sorra jelennek meg. A tanítói segédletek közül meg kell említenünk az önkényuralom időszakában megjelent Szeberényi Gusztáv és Vincze Sándor által szerkesztett „Néptanítók könyvét", mely

[811] MSZEEI 1839. III/1.
[812] MSZEEI 1833. III/1.
[813] SZENTKERESZTY 1932. 60.
[814] MSZEEI Protokoll I. 411. pag.
[815] Protestáns Egyázi és Iskolai Lap (PEIL) 1842. november 12. 397.
[816] BCSEEL Esperességi ir. I.1/a. 1844. február 23. 242. pag.
[817] BCSEEL Esperességi ir. 1862. április 5.

„protestáns növelészeti közlöny" volt,[818] és sok szlovák s magyar nyelvű pedagógiai szakkönyvet ajánlott. Előfizetői között volt: Brozik Gusztáv, Kemény Pál, Szlujka János evangélikus tanító Mezőberényből és id. Jeszenszky Károly lelkipásztor. Magyar nyelven jelent meg Szeberényi Lajostól a „Tanítók és anyák" könyve 1854-ben, és az „Ifjúság Képcsarnoka Tanulságos és mulattató képgyűjtemény az ifjúság számára."

1853-ban szlovák nyelvű könyvek is megjelentek, a Braxatoris-féle kis-káté a kisebbeknek, és a Placskó-féle a nagyobbaknak, természetesen biblikus cseh nyelven. 1866-ban. 1866-ban egy új szlovák nyelvű abc-s könyv szerkesztését is tervbe vette az esperesség.[819]

A megjelent tankönyvek viszonylag nagy száma ellenére, számuk és használati körük még nem tekinthető kielégítőnek. Általában csak a tanító rendelkezik velük, a tanulóknak ezekből diktál. A tankönyvkérdés megoldását sürgetik az 1846-os zay-ugróczi tanterv bírálói is. „Kellene még a rendszerben kijelölt elemi iskolákat illető tanítmányokat rövid kivonatokban kinyomtatva készen a tanítóknak, s a tanulóknak a kezébe adni, részint azért, mert az ajánlott könyveket minden tanító meg nem szerezheti, és ha meg is szerzi, nem mindegyik képes a kinyomtatott rend és elv szerint azokból jó kivonatot készíteni, részint pedig azért, hogy a gyermekek ne kényszeríttessenek tudományokat kéziratból kiírogatni és hibásan a leírtakból ezen tanító türelmét legnagyobb fokra felcsigázó és legtöbb időt lopó munkáról fölmentessék".[820]

Hogy a megfelelő tankönyvek és tanítói segédkönyvek kiadása milyen égetően szükséges volt ebben az időben, azt a nagyváradi tanfelügyelő 1848. évi jelentése is bizonyítja, aki a népiskolai oktatás javítását célzó javaslatai között leírja, hogy jó lenne, ha a tanítók a kerületenkénti egyesületek által összegyűjtött költségen „járatnának hivatalukat illető időszaki folyóiratokat, szereznének kiképzésükre szolgáló, s a kor előrehaladását kellőleg ismertető könyveket, s azokból ismereteiket bővítve, tanítói hivattatásnak mindinkább megfelelni igyekeznének."[821]

Az 1820-as években a kétnyelvű oktatáshoz a lehetőséghez mérten mindkét nyelv tanításához igyekeznek megfelelő könyveket használni. 1877-ben a lelkészek és tanítók közösen írnak abc-s könyvet a tanulóknak. Ennek címe: „Prvá čítanka pre Slovenské Evangélické školy sost. kazat. a učitelia na Čabe 1777." Magyar nyelvből elterjedt Groó Vilmos „Vezérkönyv a magyar nyelv tanítására tót ajkú nyelviskolákban." (Budapest, 1880) című tankönyve az elemi iskolák I–II. osztálya számára szólt. A népiskolai törvény után és az 1869-es tanterv szellemében Eötvös kultuszminiszter rendelete szerint az anyanyelvi oktatáshoz az abc-s könyveket, az

[818] Gyulán és Aradon jelent meg 1854 és 1860 között.
[819] BCSEEL Esperességi ir. 1866. február 24.
[820] PEIL 1848. 538. pag. Kálniczky Endre: „Zay-ugróczi iskolai rendszer kritikája."
[821] F. KISS 1997. 174."A nagyváradi tanulmányi főigazgató jelentése a kerületébeni elemi oktatás helyzetéről, a szükséges reformokról."

ezekhez tartozó tanítói vezérkönyveket, az olvasó falitáblákat és a beszéd- és értelemgyakorlatokat két nyelven kellett megjelentetni.[822]

Az 1870-es taneszköz kiállítás a népiskola I–I–III. osztálya számára a nyelvoktatásban Gáspár J. „Magyar olvasókönyvét" ajánlja, az V. és VI. osztálynak Bárány János magyar nyelvkönyvét, valamint Bánhegyi és Emeríczy közép- és felső népiskolai tankönyvét.[823]

A magyar nyelv tanítását a magyar nyelvű népiskolai jutalomkönyvek is elősegítették. Mezőberényben például Bonyhay Benjámin ügyvéd saját munkáit adta a gyermekeknek „közszemlénk tartása alkalmából, miután a magyar olvasást végezték – a magyar nyelv lelkes barátja, a minden jónak előmozdítója, különösen a gyenge növendékek mindenkori pártfogója, tekintetes Nemzetes Bonyhay Benjamin hites ügyvéd, s helységünk főjegyzője, mind azon leánykáknak, kik a magyar nyelvben szép előmenetelt tevének – szép ajándékkal kegyeskedett. Mellyért is a zsenge növendékeim nevében hála és köszönet a' nemes lelkű, de a' mai világban ritka jellemű férfiúnak" – jegyezte fel a tanító.[824] A tanfelügyelő úr az alábbi könyveket írta a magyar nyelv tanításának elősegítésére: 1. „Jótékonyság lantja. Népies költői beszélyek. Gyula, 1871."; 2. „Népiskolai jutalomkönyv jó gyermekek számára. Gyula, 1880.", 3. „Irányadó az iskolában és az életben. Erkölcsi tanulságos könyvecske vallás különbség nélkül a mindennapi és ismétlő iskolába járó növendékek számára. Budapest, 1886." A békési esperesség tanítói és lelkészei mindig lelkükön viselték a tanítványok tankönyvekkel való minél jobb ellátását. Anyanyelvi iskolák érdekében ezeknek a tankönyveknek az írására – hiányuk, alkalmatlanságuk miatt – maguk is vállalkoztak.[825]

A mezőberényi iskolában 1723–1890 között a történeti források, dokumentumok szerint az alábbi tankönyveket használták és alkalmazták:

1. Bibliai történetek: Broëderus (1810-ben), Hübner (1825), „Kétszer 52 bibliai történet" (1863).
2. Vallástan: Placskó, Doleschall, Szeberényi (1874), Luther „Kis és Nagy Katekizmusa" (1863),"Kancionál", „Funebrál", „Tranoscius" (1810).
3. Erkölcsi szabályok: Hübner (1825).
4. Természettörténet: Bartholomeidesz (1798), „Martinyi-szerint" (1875).
5. Földrajz: „Zólyomi Školník" (1875).
6. A magyarok története: „Zólyomi Školník" (1875), „Emeríczy tan és olvasókönyvéből Bánhegyi után Hecskó szerint" (1875).

[822] EÖTVÖS 1870. 36.

[823] „Taneszköz-kiállítás jegyzéke, tankönyvek és tanszerek, melyek az 1870. év augusztus 17. és 18.-án rendezett Magyarországi I. egyetemes tanítógyűlés alkalmával a pesti főtanoda termeiben kiállíttattak. Pest, 1870."

[824] BML Mb ir. Leány iskola jkve. 1845/46.

[825] SZEBERÉNYI-FRANCISCI 1935; DEDINSZKY 1987. 88–*107; MÉSZ*ÁROS 1989.

7. Szlovák anyanyelv: Tranoscius (1879), Szeberényi Lajos abc-s olvasókönyve (1863).
8. Magyar nyelv: „Slovensko - Uhorský Šlabikár pro ev. školy" (1863).; Zákány-féle olvasókönyv (1882)
9. Alkotmánytan: „Zólyomi Školník" (1875).
10. Konyhakertészet: „Zólyomi Školník" (1875).
11. Beszédgyakorlatok: „Dr. Ottó után Koker Károly Nézlet és beszédbeli gyakorlatik" (1863).
12. Egészségi szabályok: Szeberényi munkája szlovákul, és ennek fordítása Gaál Dánieltől magyarul (1875).

Békéscsabán ennél bővebb tankönyvirodalommal találkozunk. Például 1816-ban Hübner Bibliai történetét, Ribai Egészségi katekizmusát, Fochius Keresztény hittanát, Hellmuth Fizikáját, Szemian Hazai történelmét, Palkovics Földrajzát, Doleschallnak A latin nyelv alapjait használják. 1836-ban Bartholomeidesz Földrajzát, Szemian Magyar történelmét, Michalki Fizikáját, Funch Természetrajzát, Pajer Antal Hazai történelmét, Hányoki Losonczy István „Hármas Kis Tükör" című művét, Seiler, Raffi, Milyot, Machacski, Fáy, Kollár, Fock, Cannabich, Gáty István könyveit használták.

Tanítói segédkönyvek alkalmazása főleg 1869 után egyre több lehetett, de már korábban is szép számmal akadtak. Wylim János berényi tanító 1825-ben az alábbiakat említi:

1. Oskolai vezetés.
2. Mildheim: Pomoc v Potrebe. 1791.
3. Poklad narodu: Naučenj a vecech užitečnj, aby lid byl rozumnejššy. Prage, 1796.
4. A' falusi nevelésnek módjárul való vélekedés. Írta Nagy Ajtai Ifjabb Cserei Farkas nagyváradon, 1806.
5. Hlas volagjme k Sedlakum, Písmeno Simona Petra Vebera 1808. Prešpurk.
6. Kniežečka o vyučovanju školným aneb Methodologia od Michala Štajgla vo Prešpurku.

Valószínű, hogy az egyes tanítóknak ehhez hasonló könyvtáruk lehetett.[826]

A szlovák, illetve a biblikus cseh nyelv, valamint a helyi szlovák nyelvjárás használatát jól tükrözik a tankönyvek is. Téma, nyelv és szerzőbeli sokféleségük miatt a téma kidolgozását nem vállalhatjuk, az a jövő kutatási feladata. A használt tankönyvek története jól tükrözi azt a fejlődési folyamatot, amely a nyelv, a kultúra, a nemzeti önállóság területén végbement. A tankönyvek nagyobb része kezdetben a katolikus egyház által íratott tankönyvek voltak, később az evangélikusok is

[826] GYIVICSÁN 1987b. 165–*176.*

írtak, de megtartották a biblikus cseh nyelvet. E nyelv használata megvolt még a XX. században is a vallástan könyvei esetében, jól tükrözve azt, hogy a biblikus cseh nyelv az egyház nyelve volt, és maradt továbbra is. A XIX. század végén már szlovák nyelvű tankönyvekkel is találkozunk, amelyek megírására az esperességi tanítók vállalkoztak. A hiányzó tankönyveket még sokszor a felső-magyarországi megyék egyházai által kiadott könyvek pótolták. Így Mezőberényben a szarvasi, békéscsabai és a zvoleni (Zólyom) egyházak tankönyveit találjuk.

A tankönyvhasználat és a nyelvhasználat bonyolult problémájának tisztázása már új kutatási célokat jelent.[827]

[827] GYIVICSÁN 2002b. 441–*449.*